949.72.04
Ц97Кн

оста Църнушанов

МНОГОКРАТНИТЕ ИЗЯВИ НА НАЦИОНАЛНОТО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ

София — 1992

КОСТА ЦЪРНУШАНОВ

МНОГОКРАТНИТЕ ИЗЯВИ НА НАЦИОНАЛНОТО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ

На приятеля
Генко Асенов
с признателност за добрите
му думи
авторът
София
2 април 1993 г. К. Църнушанов

МАКЕДОНСКИ НАУЧЕН ИНСТИТУТ —
СОФИЯ
МАКЕДОНСКА БИБЛИОТЕКА
№ 19

КОСТА ЦЪРНУШАНОВ

МНОГОКРАТНИТЕ ИЗЯВИ НА НАЦИОНАЛНОТО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ

София — 1992

ПРЕДГОВОР

В своите писания днешните скопски историци, литератори и езиковеди, та дори и видни политически личности постоянно повтарят една и съща, лишена от всякакво научно основание измислица, че македонските славяни, след като преодолели вековното си безименно състояние, изведнъж са се опомнили през XIX век като отделен народ. Един от тия автори — Драган Ташковски, скопски куцовлах, в своята книга „Рагяньето на македонската нация“ (Скопйе, 1966) дори изрично пише: „Неисторическото минало на македонския народ и липсата на собствени средновековни държавни **традиции не даваха идеен материал ... да се формира** свое национално съзнание **(стр. 12) ... За разлика от другите народи** македонските славяни започнаха националното си самоопределение („афирмация“) с празни ръце“ (стр. 13) ... **Македонците... в средновековната история не можеха да намерят себе си като отделен народ** (стр. 14).“

Същата мисъл се изказва и в предговора на книгата „Правилата-уставот на македонскиот востанички комитет на Кресненското востание“, Скопйе, 1980, „... Влегувайки во процесот на национално осознаванье и конституиранье **без историско минато под собствено, македонско име“,** македонският народ приел онова, което пропагандите му приписвали! (Вж. предговора на книгата).

С други думи, македонските славяни, без да имат каквото и да е свое индивидуално историческо минало, сякаш изневиделица се озовали със съзнание, че са отделен народ, при все че — както признава Ташковски — всички историци, пътешественици, географи, политически мъже и прочее от всички нации, включително и сръбските, са ги наричали „българи“ и дори ги убеждавали, че са такива (стр. 58).

Как да възприеме здравият разум на историка тази безсмислица? Как да се обяснят свидетелствата на всички исторически извори и конкретно на огромния брой очевидци и непосредствени изследователи, които единодушно твърдят, че македонските славяни и по произход, и по съзнание са по народност българи?

Ташковски и с него сънародникът му куцовлах Харалампие Поленакович, както и сърбоманинът Блаже Конески и други безцеремонно заявяват в унисон със сръбските шовинисти начело с географа Йован Цвиич, че името „българин“, с което са наричани македонските славяни, а и те самите себе си наричат така, не означавало народност, а „прости хора“, както и „български език" не означавало някакъв език, а говор на „прости хора"! Ташковски дословно пише:

„Въпреки че македонските славяни в очите на европейската общественост... са представени като „българи", исторически факт е, че широките македонски маси никога... не се чувстваха българи, нито българското име употребяваха като свой народен белег... Когато водачите на противогръцкото движение в Кукуш начело с Нако Станишев изтъкваха, че в черквите трябва да се въведе български език, народът не подразбираше националния смисъл на това име... За него думата „български език" имаше все още църковнославянско и социално значение в смисъл, както са го схващали Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович и Теодосий Синайтски, които под „български език" подразбират „прост език", неканоничен „църковнославянски език", с една дума — език на народа, език на селяните" (стр. 71—72)... „Този термин гърците и цинцарите не го употребяваха в смисъл на народ, а в културно-социален смисъл. Понеже всички по-важни положения не само на културен, но и на икономически, та дори и на политически план бяха заемани от гърци, докато славяните, между които и македонските, бяха предимно орачи, копачи, овчари, говедари, а освен това и неграмотни и културно много по-изостанали от образованите гърци, то тези последните, за да отделят себе си от „простата и необразована" славянска маса, еднообразно ги наричаха с думата „вулгарос", което в преносен смисъл означава прост и неук човек, неспособен за интелектуална работа и за културни постижения" (стр. 96).

Глупостта, която е залегнала в цялото това обяснение, е толкова очебийна, че може да предизвика само съжаление за духовната нищета на автора ѝ. Защото, поставяйки под общия знаменател ВУЛГАРОС всички славяни, „които бяха орачи, овчари, говедари... неграмотни и културно много по-изостанали" (а за такива гърците смятали славяните от Мизия, Тракия и Македония), Ташковски заедно със себеподобните всъщност, без да ще, е признал македонските славяни за българи. Този извод се налага дори от елементарната логика. Гърците и цинцарите нямали отделно име за славяните от Мизия и Тракия; и те са били „вулгарос", както и македонските. Щом е така, тогава и те са толкова „простаци", колкото и македонските; и обратно: ако името „вулгарос", колкото и унизително съдържание да е имало в устата на гъркоцинцарите, е всъщност за тях национален белег на българите от тия покрайнини, няма никакво основание то да не бъде такъв белег и за македонските славяни.

Същата логика се налага и относно израза „български език" със значение не национално, а като „език на простите хора". Ако е така, тогава и езикът на големия български будител и найпряк последовател на Паисий Хилендарски — Софроний Врачански, който изрично заявява, че пише на „простий болгарски язик" (както това правят почти веднага след него Кърчовски и Пейчинович в Македония), не е национален български. Тогава кой език е български?

Забележително е, че косвено опровержение на това твърдение на Ташковски, че думата „болгарски язик" не означава „национален език", а „език на простите хора", на селяните, намираме в статията на Славко Димевски в книгата „Правилата-уставот на македонскиот востанички комитет — **„Општествената и икономската национална положба на македонскиот народ и развойот на национална мисла пред и во времето на Кресненското востание"**. Във втората част на статията се правят следните признания:

„...Првите македонски возрожденци Йоаким Кърчовски, Кирил Пейчинович, Теодосий Синаитски и др... своите книжовни творби ги именувале **со името на бугарскиот язик, не знаейки друго име за употребениот** од нив говорен язик на народот на кой му припагяле."

Какво ценно признание! Не знаели друго име за своя говорим език освен българското! Та именно това е най-големият признак за едно народностно съзнание! Кой немец, французин, англичанин, грък, сърбин знае друго име за езика, на който говори, освен онова, което сам назовава, предадено му заедно с майчиното мляко?

От това признание също така категорично следва, че под името „български език" не се разбира език на някаква категория хора — прости селяни, а на цял народ, с който се разбират помежду си всички обществени слоеве. Това се потвърждава и от по-нататъшното изказване на Димевски. Той говори за българско съзнание не само у неуките хора, но и за самата интелигенция, като се почне от Кърчовски, Пейчинович, Синаитски и се стигне до **учебникарите** Неофит Рилски, Партений Зографски, Кузман Шапкарев, Димитър Македонски, Йосиф Ковачев и други. Всички тези представители на интелигенцията в Македония са чувствували „необходимостта за задружност с българското име" — признава Димевски, — и то в средата на XIX век, когато не е имало оформен книжовен български език, и нарекли не току-така езика на учебниците си „прост български език".

Разбира се, при такова положение, за да не се огъне под силата на тези факти, Димевски намира утешително за себе си обяснение:

„Пред опасността от гърцизма интелигенцията се определила за компромисното решение: **възприела българското име** като антипод на гръцкото, но давайки му свое съдържание."

Какво е то? Димевски не казва, защото е явно: приемайки българското име, интелигенцията не е жертвувала нищо, понеже не е знаела за друго свое име. Компромис може да прави само оня, който има нещо свое, но го отстъпва по някаква причина.

Но да се върнем към Ташковски. От неговото изказване, че „българин" не означава народностна принадлежност, би следвал изводът: ако гърците с името „вулгарос" са наричали простите хора, неграмотните, културно изостаналите, тогава те би трябвало с това име да назоват и своите неграмотни и неуки, културно изостанали маси, каквито е имало в изобилие сред гръцкия народ, особено в Македония и крайния юг — в Епир и Тесалия. Но подобно нещо не е извършвано от тях.

Изнасяйки всичко това, ние нито за миг не се съмняваме, че скопските автори много добре знаят пълната истина за българското народностно съзнание на македонските славяни. Въпреки това си кривят душата, защото служат на шовинистични противобългарски цели, завещани от великосръбските държавници и учени като Стоян Новакович и Йован Цвиич, апологети на идеята за отделна македонска народност като средство за посърбяване на Македония. Преминали по моста на сръбските социалисти Димитрие Туцович, Душан Попович и други, все защитници на Цвиичевата и Новаковичевата идеология, тези противобългарски цели намериха своите изпълнители чрез ЮКП при създаването на македонската „нация" чрез силата на оръжието.

Срещу тази жестокост, въоръжена с лъжетеорията за съществуването на отделен македонски народ с отделен език и култура, ние ще издигнем в следващите редове изобличителната сила на най-крупните исторически прояви на националното самоопределение на македонските славяни като българи. И понеже скопските автори чрез писанията на Драган Ташковски, Славко Димевски и др. говорят, че **македонските славяни като нация започнали да се конструират към средата на XIX век" (с. 83), ние ще почнем тъкмо оттам и дори малко по-рано, когато всъщност възникнаха първите ясни изяви на Българското възраждане в Македония.**

За въведение ще се спрем на отделните изразители на ярко българско съзнание, родом от Македония, поели ролята на будители. След това ще разгледаме по-обширно всички прояви, в които масово се манифестира бурно българско съзнание и чрез които македонският българин многократно и по внушителен начин се е самоопределил национално, минавайки дори през кърви.

ГЛАВА ПЪРВА

НАЦИОНАЛНОТО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ, ОТРАЗЕНО В ДЕЛОТО НА ИМЕНИТИТЕ ВЪЗРОЖДЕНЦИ ОТ МАКЕДОНИЯ

1. ОТЕЦ ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ (1722–1798)

Както изгряващото слънце най-първо озарява високите планински върхове и след това постепенно слиза по склоновете към низините, така и лъчите на Българското възраждане озариха най-първо отделните духовни върхове на нашия народ в лицето на бележитите ни възрожденци и чрез тях постепенно просветляха народните низини, за да тръгнат към нови дни. Тези духовни върхове представят водаческия елит през ония съдбоносни дни, обединяващ народните усилия в единна воля за духовна свобода по цялата българска земя.

Начело на тоя елит застава най-вълнуващият образ в новата ни история — синът на българския юг ОТЕЦ ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ от Банско.

Как се прояви в него националното самоопределение като зорница на небосклона на новото време всеки културен българин знае. И все пак тук ще очертаем накратко приноса му, като се позовем на неговите думи, и след това ще проследим съвсем сбито ефекта от тия думи в творчеството на неговите последователи и заветоносци в българския юг.

Най-първо ще се запитаме: как Паисий се е издигнал до висотата на такова народностно съзнание, че да поеме историческата си роля на ненадминат български будител в едно пълно с робска тъмнина време?

Два източника са въздействували върху неговия вдъхновен гений: 1) запазените древни писмени паметници в двете атонски български светилища — Хилендар и Зограф, свидетелствуващи за българската стара слава, и 2) примерът на свободните народи на Запад, които той е посетил благодарение на търговските връзки на неговия род с тия страни. А може би и трети — напълно духовен източник е раздрусал чувствителната му душа: жестоката обида, която българските врагове начело с гърците са нанасяли над окаяния ни народ — с тяхното презрение към всичко българско.

Блясъкът на българската древна слава го е направил горд пред инородните хулители на българския народ, а примерът на свободните от чужд ярем народи го е вдъхновил да се замисли дълбоко върху съдбините на своя народ и да дири пътища за неговото спасение. „Разяждаше ме постепенно ревност и жалост за моя български род ...“ — пише той в послесловието на своята „История славянобългарска“.[1] Затова в дълбоката си размисъл той открил алфата и омегата на всяко народностно съзнание, изразени в неговия мобилизиращ зов: ЗНАЙ СВОЯ РОД И ЕЗИК! — т. е. съживяването на историческата памет на българите, за да се видят те в цялото си достойнство, и изграждането на своя култура като първа стъпка към свободата и към противопоставянето на народните врагове.

Но навярно най-голям двигател за народностната му ревност ще да е била безмерната му любов към своя народ, бликнала от дълбините на неговата душа под парещото жило на жестоката обида, която българските врагове са нанасяли на родните му братя, обидата, че българинът е едно нищо пред света, без своя история и национална култура. Изразът на най-висшата човешка добродетел — ЛЮБОВТА — не случайно стои още в самото предисловие на „История славянобългарска“ в думите: **„Твърде много обикнах българския род и отечество** и много труд употребих ... докато събрах и обединих историята на българския род ... за ваша полза и похвала ... Четете и знайте, за да не бивате подигравани и укорявани от други племена и народи.“

Воден от тая любов, Паисий напуска килиите на древните български светилища в Атон и тръгва с малката си История в ръка по всички посоки на българската земя — от юг към север, изток и запад. С нея той всъщност отправя единствен по рода си в световната история манифест към примиращия от вековни страдания свой народ, за да му открие пътя към спасението. И почва с разкриването на българските народни достойнства, които не само го правят равен на другите народи, но дори го издигат над много от тях. Така че българинът може да бъде с това горд пред очите на цял свят и да поведе борба за възстановяване на историческите си права.

Кои са тия достойнства? Паисий изрично ги сочи:

1. „От целия славянски народ по-славни са били българите: първи те са се нарекли царе, първо те са имали патриарх, първо те са се кръстили, най-много земя те завладели. Така от целия славянски род били най-силни и най-почитани и първите славянски светци просияли от български род и език.“

2. „От целия славянски род най-напред българите получили славянски букви, книги и свето кръщение . . . и започнали да четат на своя език.“

3. Тоя език е върховната ни ценност и трябва да бъде тачен; на него да се пише и учи световната мъдрост. Велик грях върши всеки българин, който не прави това: „Не се грижат за своя български език. О, неразумни и юроде! Защо не четеш и не говориш на своя език? . . . От гърците има много народи по-мъдри и по-славни. Оставя ли някой грък своя език и учение и род? . . Ти, българино, не се мами, знай своя род и се учи на своя език.“

4. За разлика от лукавите гърци и поробителите турци българският народ има високи нравствени качества, с които превъзхожда всички тях. Той е непритворен, незлобив, гостолюбив, милосърден, честен и трудолюбив. „По-добра е българската простота и незлобивост — продължава Паисий. — Простите българи в своя дом приемат и гощават всекиго и даряват милостиня на ония, които просят от тях. А мъдрите и културни гърци никак не правят това, но го отнемат от простите и грабят несправедливо и повече грях, а не полза ще получат от своята мъдрост и култура . . . Колкото праведни и свети пророци имаше и се нарекоха велики на земята и пред бога, никой от тях не беше търговец или прехитър и горделив човек, както сегашните хитреци (гърците) . . . Но всички тия праведни праотци са били земеделци и овчари и били богати с добитък и земни плодове . . . И самият Христос слезе и заживя в дома на простия и бедния Йосиф . . .“

В тия качества на българина лежи неговото нравствено величие, което води към другите блага в живота.

Но с това не се изчерпва значението на българския народ. Той заслужава почит от всички народи, защото има и огромна заслуга пред Европа със своята саможертва при чудовищното нашествие на османците от югоизток и юг. „България — възкликва Паисий — се намира сред турците, близо до Цариград, затова българите са така угнетени и поробени на турците, както се вижда, докато русите и московците имат царство и църковна свобода много години... Така и сърбите, поданици на турчина, са много по-прости и по-бедни от българите, а които са в немска държава, те са малко по-изкусни да четат и пишат, защото имат църковна свобода... Някои от русите и немските сърби се подиграват и ругаят българите, че са прости и некнижни в писанията. Но тия руси и сърби да благодарят на бога, задето ги е запазил от агарянското робство и от гръцката архиерейска власт, от която българите страдат. Да бяха малко опитали от това, те биха благодарили много на българите, защото в толкова страдания и насилие държат неизменно своята вяра.“

Дълбок е смисълът на казаното от Паисий Хилендарски с невероятна смелост за онова страшно време. Трябва да се подчертае на първо място, че в горепосочените положения всъщност е очертана цялата програма на Българското възраждане, изпълнена изцяло в следващите единадесет десетилетия. Тя се изразява първо в една обща формула: борба за възстановяване на всички исторически ценности на българския народ, като се разгърне в следните основни форми: създаване на просвета на народен език; изграждане на култура върху основата на древната българска традиция, колкото и малки да са остатъците от нея, и възстановяване на независимата българска църква в цялата българска земя, която се простира от Дунава до отвъд Охрид и от Черно море до река Морава. В тая земя покрай Търново на север Паисий сочи като древна българска столица свещения Охрид на Климента и Наума в българския юг, където са и градовете Битоля, Меглен, Бер, Скопйе, Щип, Солун и пр., изрично споменати в историята му, и то на първо място Охрид, за който често говори.

С цялата тази програма за бъдещата спасителна дейност на целокупния български народ родният край на Паисий Хилендарски — Македония, става наистина люлка на Българското възраждане, защото на неговия зов откликват плеяда дейци едновременно от север и от юг, част от които ще посочим.

*
* *

Първи пионери в изпълнението на тая програма са в българския север Софроний Врачански (1739—1813), а в българския юг — Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович. И тримата започват да градят върху основата на българския народен език. Пръв дава формулата Софроний Врачански: ДА СЕ ПИШЕ „НА ПРОСТИЙ БОЛГАРСКИ ЯЗИК КАКО ХОРАТИМЕ НИЙ... К РАЗУМЕНИЮ ПРОСТОМУ НАРОДУ... ВСИ ПРОСТИЙ БОЛГАРСКИ НАРОД ДА РАЗУМЕЮТ СКАЗУЕМОЕ". Този призив почти веднага повтарят Кърчовски и Пейчинович в своите творби.

2. ЙОАКИМ КЪРЧОВСКИ (около 1750—1820)

По произход Кърчовски е от с. Осломени, Кичевско, но се е подвизавал главно в Кратово и Крива Паланка, а вероятно и в Щип, отдето се явяват главните му закрилници и дарители при печатането на неговите книги. Бил е свещеник и учител по тия места, а после и изповедник по цяла северна Македония. Най-забележителното му народностно дело са неговите четири книги, напечатани в Будим между 1814 и 1819 година с помощта на будни български търговци от Кратово, Щип и Крива Паланка. Макар и с религиозно съдържание, книгите са написани на новобългарски народен език, наричан от Кърчовски **„прост язик болгарски"** или **„простейши язик болгарски"**. Това виждаме още в самите заглавия на книгите му:

а) **„Повест ради страшнаго и втораго пришествия Христова,** собранная от различних светих писаниях и преведена на **простейший язик болгарски,** ползования ради простейших человеков и некнижних... В Будине граде... 1814". На заглавната страница личат имената на спомоществователите Хаджи Пецо от Щип, Хаджи Станко от Кратово и Димитрий Филипович от Крива Паланка при настоятел Димитрий Йоаннович от Сечища.

б) Във втората си книга **„Митарства"** (1817 г.) Кърчовски подчертава българския характер на македонските градове, чиито граждани са подпомогнали делото му: **„Кратово, Крива Паланка, Сечища, Щип и прочих градов болгарских"** — както буквално пише в самото заглавие.

в) През същата 1817 година с помощта на тия граждани издава и третата си книга **„Чудеса пресвятия Богородици, преведенна... на болгарски язик".** Забележително е обаче и това, че спомоществователи за издаването на книгата са се явили още 38 души: от Кратово, Самоков, Дупница, с. Рила, Крива Паланка, Кочани, с. Кокошинье, Скопйе, Струмица и Кюстендил начело с тогавашния кюстендилски митрополит Авксентий.

г) Четвъртата книга **„Различна поучителна наставления"** (1819 г.), издадена с помощта на кратовския търговец Нешо Маркович, спомоществовател и на третата книга, показва още по-подчертано разширяващото се народно съдействие от страна на българите от най-забележителните градове на българската земя: Пловдив, Щип (Ново село), Балван, Щипско, с. Шипочан, Самоковско, с. Маджаре, Скопско, град Самоков, Дупница, Щип, селата Неманци, Стануловци, Доляни, Щипско, Кратово, с. Довезенци, Кумановско, Велес, Битоля, Скопйе, с. Кучевища, Скопско, с. Гари, Дебърско, с. Тресонче, Дебърско, Галичник, Гостивар, Горна Джумая, Ниш, Лесковац — при общо 67 спомоществователи, единични лица или групи, като някои са вложили и големи суми — по 600 и 500 гроша.

Тези книги са многократно преиздавани и Кърчовски е бил четен не само в Македония, но и в Мизия и Тракия (Габрово, Търново, Трявна, Дряново, Севлиево, Турчетата, Лясковец, Арбанаси, Оряховица, Елена, Котел, Силистра, Шумен, Русе, Самоков, Ловеч), та дори и отвъд Дунава — в Букурещ, Гюргево и други градове, населени с български емигранти.

Голямото в делото на Кърчовски, което му е осигурило успех в продължение на десетилетия, е неговият забележителен опит да изгради общобългарски език, като взема елементи и от източните, и от западните български говори. С това той става пръв радетел за общобългарски книжовен език — както изрично отбелязва големият руски славист А. Селищев — и с това радетел и за единството на българския народ. Селищев в статията си „ХАДЖИ ЙОАКИМ И ЯЗЫК ЕГО КНИГИ“[2] дословно пише: „В „Чудеса“ и „Наставления“ се намират езикови черти от разните български говори, не само от македонските и другите западнобългарски, но и от източнобългарските . . . Те откриват тенденция към въвеждане на елементи от източните говори в езиковия тип на западнобългарските, македонските говори“ . . . И по-нататък: „Значението на изучаването на книгите на Кърчовски е важно преди всичко за историята на българския литературен език.“

За да постигне в значителна степен осъществяването на идеята си за общобългарски книжовен език, Кърчовски е притежавал следните възможности: а) познавал е родния си кичевски говор, но и говорите на Щип, Кратово, Крива Паланка, Дупница, Самоков, където е учителствувал и свещенодействувал, и б) познавал книжовните източници на източния говор. При това положение неговият език е много близък до днешния ни книжовен език както по лексика, така и по форми и ударение. Нещо повече, езикът му е книжовно по-чист от езика на Софроний Врачански. Ето за сравнение на откъси от двамата автори:

У Софроний: „Прииде някой человек на име Милош, та ме позова зарад една борзая работа. И аз след обеда востанах и отхождахме сас того Милоша в пут наш. Гледаме на едном место, мало от путю далечко, мужие и жени жнут нива и двоица турци седят при них на коне. Като минувахме у пут, назоваха ни да пойдем при них . . . Рече Милош: „Султану ест“. И аз потекох да му целуна скуту . . . А он той час вдигна пушка своя и удри мя сас тепеджику два путу по плящима моима . . .“[3]

У Кърчовски: «Бил у Галилѐи нѐкой цар. Пръва жена му умрѐла, що му е билà родѝла еднà дъщѐрка мнòгу крàсна и прилѝчна девѝца. И нарѐкли ѝме Марѝя. По товà пòсле цàрот се ожѐнил пак за дрỳга и тàя билà мнòгу хỳбава, àма кòлку со снàга хỳбава, тòлку сос душàта лòша и грỳба и затовà сàкала да нèма дрỳга жèна како нèя хỳбава. . .» (Ударенията са както в оригинала).[4]

Както се вижда, Софроний е повече под влияние на черковнославянския език, като избягва доста членните форми и употребява падежни форми. Също и в глаголните времена е повлиян от черковния език. Кърчовски е много по-съвременен и книгите му стават общобългарски по език. А това е от огромно значение, като се има предвид, че явлението става през второто десетилетие на миналия век. Делото на Кърчовски е основен камък в изграждането на новата ни култура.

3. Будителското дело на КИРИЛ ПЕЙЧИНОВИЧ (1771–1845).

Има данни, че Кирил Пейчинович е бил известно време ученик на Йоаким Кърчовски в Кичевския манастир „Св. Пречиста". Затова не случайно е поел неговия книжовен път — да пише на народен български език.

Роден в с. Теарце, Тетовско, йеромонах Кирил започва да пише на родния си говор, за да просвещава простия народ в богоугоден живот. За целта е написал две ценни за времето и за нашата история книги, които стават паметници за началото на новобългарска култура като пряко продължение на делото на Софроний Врачански.

Подобно на Кърчовски, той също печата в Будим първата си книга **„Огледало"**[5] **(1816 година)** — две години след първата творба на своя учител. В подзаглавието съобщава на какъв език е написана и с каква цел. Там четем: „Описа ся ради потреби и ползования **препростейшим и некнижним язиком болгарским долния Миссии", т. е. на български простонароден, некнижовен език от Скопската област, наричана Долна Мизия — за разлика от Горна Мизия, т. е. днешна Северна България.**

Съзнанието си, че езикът, на който пише, е български, Пейчинович изразява и в още два вида свои писания: в две писма до сръбския княз Милош Обренович от 1832 и 1833 година и в книгата си **„Утешение грешним"** от 1840 година.[6]

В писмото си от август 1832 година, регистрирано в Крагуевац на 20 август същата година под № 2339, Пейчинович съобщава на сръбския княз, че му изпраща книгата си „Утешение грешним“ с молба да бъде напечатана в княжеската печатница, като предплаща 500 гроша за разноските по печатането. И изрично пише: „. . . посилаем едину книжицу, преведенную от Илия Минят . . . **простому язику болгарскому . . .**“.[7]

Тъй като печатането на книжката стояло в неизвестност цяла година, Пейчинович в писмото си от 16 ноември 1833, регистрирано в Крагуевац на 3 декември същата година под № 4208, моли княза за осведомяване със следните думи: „И еще желаем разумети за оную книжицу, **во каков език дадосте печатати, дали во сербский език или якоже бе болгарский,** и до колико време може да се сврши“.[8]

Тук Пейчинович ясно разграничава сръбския от българския език и подчертава, че неговият е български: „ЯКОЖЕ БЕ БОЛГАРСКИ“, т. е. **както си беше на български“.** Опитът на скопския автор Блаже Конески да обяснява това изказване на Пейчинович като въпрос относно какъв трябва да бъде **шрифтът** на книгата, е повече от смешен.[9] Опровержение дава самият Пейчинович в предговора на книгата, който ще цитираме малко по-долу. Преди това трябва да поясним, че Милош Обренович не изпълнил молбата на Пейчинович да напечата книгата му поради недоволството на неговите черковнослужители от нейния език (имало турцизми; за божите работи се говорело с дръзко сравнение със земните работи, с неподобаващ език и пр.). Затова Пейчинович след 7 години търпение, щом узнал, че в Солун вече била уредена българска типография от дойранчанеца архимандрит Теодосий Синаитски, се обърнал с молба до собственика ѝ да напечата книгата му, като за целта е дал и средства да бъде поправена типографията, понеже била пострадала от пожар. В собственоръчния предговор към оригинала на книгата си Пейчинович между другото пише: **„Приведено и написано на простейший язик болгарски Долния Миссии скопски и тетовски . . .**[10]**.** Същото повтаря и самият Теодосий в своя предговор към книгата „Утешение грешним“ в следния откъс: „Како седе и собра слово от божественое писание . . . и от други примерними ис-

12257/14 ч

ториями — **да приведе ги со толкование на простий язик болгарский Долния Миссии, скопский и тетовский**, да я чатат и простиют народ . . ."[11]

Както от цитирания израз в „Огледало", така и тук, ясно е, че въпросът се отнася не до „шрифта" на писаното, а до „препростейший язик болгарский", който се говори в Долна Мизия и конкретно в Скопско и Тетовско. При това трябва да подчертаем, че Пейчинович, подобно на Кърчовски, използува в езика си елементи и от източните български говори. Ето един пример от езика в **„Огледало"**:

„Ако сакаш да ти се фати що го молиш (господа — б. а.), слушай да ти кажем како да чиниш . . . Ти да простиш свакому, кой що ти досади, или прости се со него, зере и Бог не ти прощтаа . . . откада имаш лошо сърдце. И опрости се и помоли се и за себе, и за него, пак дойди дома, помисли имаш ли некой приятел, и речи му: „На́ ти, брате, за утрешен, или денешен, за негоо имя". И вечерта седни вечеряй мирно, не пой песни разкошни, не седи до полнокь, легни по-рано, стани по-рано . . ."[12]

„И лозйе кога ке садиш . . . или вочка, емиш ако сакаш да ти рагят, бостан, бахчалак, ябълки, круши, сливи, лозници, ораси, костени, . . . хер що да бидет — да раздадеш за бога от първата кошница що ке забереш, първото и челното да го дадеш на некой просяк, или во цързква отнеси и раздади по люди или по питачи (просяци — б. н.), или по сиромаси, или у некой манастир, хер кадегодер да дадеш, ама най-хубавото ем най-челното за име божно първо да дадеш, после сам да заядеш или пещкеш (подарък — б. н) да дадеш . . ."[13]

Конкретно можем да посочим и част от изобилието източнобългарски думи, които Пейчинович използува с явната тенденция езикът му да бъде разбираем не само в родния му кът, но и от всички, говорещи български. Ето една малка поредица от този вид думи, колкото за илюстрация на казаното:

— **С употреба на Х:** хубаво, писах, изход, грех, бахча, страх, хоро, казах, хубавини, хвалят, можеха, видех, поклониха, оставиха, беха.

— **С наставка -НИЕ:** рождение, воспитание, спасение, поучение, упование, прощение, покаяние, пение, писание, ухание и пр.

— **Със звукосъчетание на ЪЛ (ЛЪ):** вълк, сълзи, ябълка, дълбок и др.

— **Чисто книжовни думи:** обичай, одежда, брак, обаче, сиреч, грижа, безумни, неприятно, помощник, всесилен, ревност, чистота, умилостивил, добродетели, надежда, ярост, всевластен, нахождам, прибегна, лъжене, ратайка, почнах, голота, другар и пр.[14]

Относно изданието на „Утешение грешним“ наложително е да подчертаем, че то е почти колективно дело, защото е подпомагано още през 1830 година от около 120 души „спомоществователи“ начело с митрополит Гавраил Скопски и неговите помощници — изтъкнати скопски възрожденци като поп Димитър, архидякон Софроний, архимандрит Серафим и други представители на нахиите Скопска, Тетовска, Долни Полог, Гостивар, Дебърска нахия, Кичевска нахия, Велес, с участието и на манастирите Марков, Кучевишки „Св. Архангел“, Побожки манастир, Св. Йован Бигор, Кичевски „Св. Пречиста“, на свещеници, търговци, занаятчии от селата и др.[15] Това е вече масова акция за новобългарска книга. Че тя е такава, Пейчинович повтаря четири пъти — от 1816 до 1840 година.

Следва несъмненият извод, че ранното национално самоопределение на Кърчовски, Пейчинович и Синаитски като българи, пишещи на новобългарски език, е равно на Софрониевото.

4. Първият теоретик на българския литературен език — НЕОФИТ РИЛСКИ (1793—1881) от Банско

Тоя банскалия, съгражданин на отца Паисия и негов ревностен последовател, е първият цялостен теоретик на новобългарския език, който научно е обосновал какъв трябва да бъде българският книжовен език. Мислите си във връзка с това е развил в обемистата си книга „Болгарска грамакита“ (1836)[16], в чийто предговор е изложил обширно разбиранията си под заглавие „Филологическое уведомление на славянобългарската граматика“.

Едновременно с това Неофит Рилски е и един от големите строители на новобългарското училище: въвежда новия метод на обучение — взаимоучителния и слага край на килийното училище с преподаването на нови учебни предмети, характеризиращи новото светско образование. Той е организатор и пръв учител в прочутото Габровско училище (1835 г.). В него се създават много кадри за българските училища, които тръгват по българската земя, за да ширят новата българска просвета. За тези му заслуги видният у нас историк и културен деятел проф. Константин Иречек с право го е нарекъл **„патриарх на българските филолози и педагози“.**

Тук няма да се занимаваме с подробностите на неговите обосновки за характера на единния български книжовен език. Само ще цитираме известни откъси от писанията му, в които личи неговият народностен български пламък, с който е запалил душите на плеяда дейци на просветата от всички български покрайнини.

„Потребна е — пише той — една обща граматика за сичката Болгария, по която требува сички да последуват своите писания, а не секий да писува по своето поместно произношение без никакво основание и доказателство.“

За тоя език ще са необходими училища, в които единният език да се усвоява като основа на народното единство. Затова настоява:

„По-напред да се устрояват училища, а потом църкви и монастири. По-напред да се напечатат **на нашио български език** потребните за учение книги, **а после Вехтий и Новий Завет . . .** Защото богомолството може в нужда и на поляната, и в пустинята, и в къщата, и на всяко друго место да се соверши . . . но учението не може да се учини на поляната, нито в гора, нито в пустиня, а токмо в училището . . .“

И затова се запретва първо да състави учебници за тия училища, а след това превежда „Новия Завет“, който печата през 1840 година в много хиляди екземпляра, разпространявани по цялата българска земя. Езикът на всичките му писания е забележителен опит да се създаде общобългарски език, който е много близък до съвременния ни книжовен език и е по-висок етап на опита на Кърчовски. На този език са написани неговите учебници, като Взаимоучителни таблици, Болгарска граматика, Краснописание, Аритметика и ред други, с които си служели българските училища в продължение на десетилетия.

В цялата си народностна будителска дейност Неофит Рилски върви по пътя, посочен от Паисий Хилендарски. По паисиевски той буди българския народ да се издигне от безпросветното мъртвило и да вземе съдбините си в своите ръце. Така звучат например следните негови крилати думи:

„Стига веке да се носи нашето име българско с велико поношение (безчестие) по сичките народи. Не е ли наистина велик стид (срам б. а.) нам да останеме най-назад? Не от некоя друга възбранителна причина, но само от нашето нелюбоучение... Докога **невежество! Докога** сон глубокий! Стига толкова спаване, що е спавала **нашата Болгария** (к. а.) доволни векове! Събудете се поне оттука натамо!"

Работейки в продължение на десетилетия и над речник на българския език, Неофит Рилски е наистина един от творците на новобългарския книжовен език. Чрез него Македония прави своя огромен принос в изграждането на новобългарската култура.

5. Бурният възрожденски зов на ЙОРДАН ХАДЖИКОНСТАНТИНОВ – ДЖИНОТ (1818–1882) от Велес

Това е един от най-неуморимите български просветители от Македония и фанатичен борец срещу гръцкото духовенство. В своите писания в цариградските български вестници той е отразил целия си духовен ръст на безкомпромисен българин от паисиевски тип. Дългогодишен български учител в родния си град Велес, в Скопйе и в Прилеп, той съчетавал учителската си дейност с обществената, като организирал не само учебното дело, но и съпротивата срещу гръцкото духовенство. Особено плодоносна е дейността му в Скопйе, където е създал образцово за това време новобългарско училище. Там се стичали ученици не само от Скопйе, но и от разни други градове. Обаче той не се е задоволявал само с това. Пътувал е по цяла Македония, проучвал я и насърчавал народа да открива училища. Особена заслуга имал в Прилеп, където през 1859 година е организирал местните българи за бунт срещу гръцкия битолски владика Венедикт, вследствие на което бива арестуван и откаран на заточение в Мала Азия. Там прекарва мъченически, като изгубва и едното си око. Но нищо не могло да сломи възрожденския му дух. Върху това най-силно свидетелствуват някои откъси от неговите огнени писания, от които даваме следните малки откъси:

„И ако ме пита некой, школски человек ли си или болгарин, аз полноответям: **„Болгарин сам.** Че не е честно на **моето славяноболгарство** да творам зло и лукавство; прави болгарин не лаже . . . не лицемерствуе, за печена кокошка верата не разменуе . . . **Поистине нема по-величество от болгарин . . . Ради тога аз сам болгарин . . .** Нек служим роду моему, ако и за права бога! Не е честно **мене болгарину** да отчаявам . . . **Болгарин е срамота да се отрицува от своят род и язик.** Той болгарин, кой родо свой си хули, имято му е ни ден, ни нощ. **Аз сам болгарин, плачам за нашите загубени болгаре . . .** Затова должни сме да ся жертвуваме за **бракята наши пресладки болгари . . .**“[17]

Нима това не е гласът на Отец Паисий? Ето още:

„Всекой, кой дерзае да осуждава **наше Болгарство,** той е образ Мамусов . . .“

„Ми Болгари имаме преполна и високодостойна слава от другия Славяне и достойни са да отдават върху нас чест, **понеже сме ги дарувале** писменост.“

Устно или чрез печата Джинот навред разгласява вечните истини за македонските градове като разпалени огнища на Българското възраждане.

„Скопйе е град стар, велик и чудесен . . . **Скопяните са стари Болгаре.“**

„Велес е чудноват град **с 8000 болгари . . .“**

„Прилеп е красив, **древноболгарски град . . . Прилепските болгари** направиха едно велико и красиво училище . . .“

„Щип е град болгарски и в церквите му се служи болгарски . . .“

„Тиквеш има много богати **села, всички населени с болгари . . .“**

„Дебр, Крчов (Кичево — б. н.), **Галик** (Галичник — б. н.), **Река,** кои **Болгаре** ся в злохуди места и страдат от дивих Арнаутов . . .“

„**Тетово, Гостивар Болгаре** най-неучени ...“

„**Струмица град болгарский** ... и т. н. и т. н. — по цяла Македония“[18]

Всички тия места той посещава и съдействува да тръгнат по пътя на просветата. Един пример за тези му прояви. Това е молбата му до видния български възрожденец Александър Екзарх от името на гостиварските българи. Следните откъси го характеризират силно:

„Аз мнимий (интелигентен — б. н.) Болгарин, като бих еднажд и пет пъти принуден от БЪЛГАРИТЕ ГОСТИВАРСКИ да идам да им видам църквата и училището ... Сега убо, сам Бог и народат без учени и аз МНОГОРАЗГАРЕНИЙ БОЛГАРИН ви се молиме ... да удовлетворите **овни Болгари** изгубени ... Но аз сум преполн радост, защо се отварят училища, чини ми се да се отвара небото ... Ще се труда ... под име **Българска Вигиланца** (пробуждане — б. а.) училища да отвориме и колку що зимам плата, всичка за **мои братия Болгари** ке я потрошим“ и пр.[19]

Награда за тази му родолюбива дейност са само страдания, за които сам разказва:

„На лето 1838 бех момче от 18 години, **оттогава почнех да любим родат наш болгарски** и се превручих на Божия промисл, но без да престанем да сум гонител прелажливите гречули, с восхищением почех да опровергавам нихните лукавства и неправди ... **Препири с грци, за да си браним родат ни болгарский.** Велико мучение две и половина години от скудост, от самота, от хули, от препири ... Наконец удар ме найде, щех да умрам, който **живим не за мене, но за името на превозлюбленаго ми рода болгарскаго.**“ (12 април 1863 — Гюзел Хисар).[20]

Тъй пише той от мястото на заточението си в Мала Азия.

Това говори за вътрешното величие на духа му, равно на онова на Неофит Бозвели.

6. Поборникът за единен български книжовен език — ПАРТЕНИЙ ЗОГРАФСКИ (1818—1876) от Галичник

Това е първият български владика в Македония в резултат на борбата на кукушани за български архиерей през 1859 година. Действувал е с възрожденски пламък като кириарх на Поленинската епархия Кукуш — Дойран. Но освен като страстен борец срещу гърцизма в Македония той е бил и голям български просветител. Като такъв става автор на редица писания в областта на възрожденското дело. Едно от тях е особено забележително със своето предназначение, озаглавено: „Началное учение за децата“ (1868), с подзаглавие **„Бугарска азбука за тие бугари,** що знаят да пеят (четат — б. н.) толко по гърчки **и сакаат да се учат и по бугарски“.**

Като радетел за единен български книжовен език той предлагал да се вземат елементи от главните наречия и настоявал за по-голямо застъпване на македонските западни говори. За целта е написал две големи и много ценни програмни статии във в. „Цареградски вестник“ (1858), озаглавени **„Мисли за болгарскиот язик“**. Същественото в тях, което издава неговото фанатично българско чувство, е тезисът, че в основата на българския книжовен език трябва да влязат македонските говори, защото — както пише той — **„Македония е стара България“**, следователно **новият български** книжовен език всъщност ще се гради върху най-старата българска основа. Ето буквално какво пише:

„Македонското наречие не толко не требет и не може да бидет изключено от общий писмений язик, но добро кя беше, ако оно се приимаше за главна негова основа — по тая причина, що оно е по-пълнозвучно, поплавно и по-стройно и в много отношения по-пълно и по-богато“.

Като владика в Кукуш и Дойран той е бил страстен гонител на гръцката книга в българските земи като възмездие за изгарянето на българските книги от страна на гърците. В замяна на това е бил ревностен разпространител на българската книга в Македония.

7. Всебългарските апостоли — БРАТЯ МИЛАДИНОВИ от Струга

Тях всеки българин и всеки славист по света знае като най-предани апостоли на българщината, които дадоха и живота си за нея.

В историята на Българското възраждане през XIX век двамата стружки братя се явяват най-ярки представители на Македония през годините на бурния възход на народната ни борба срещу фенерското духовенство. Най-характерното в тяхната дейност е пълно провеждане на дело Паисиевия завет: отказване от елинизма, издигане на съзнанието за свой род и език и повеждане на борба против гърцизма за независима българска църква и българска национална просвета. Главен източник на данни за тази им дейност представляват техните писма, събрани в книгата „БРАТЯ МИЛАДИНОВИ – ПРЕПИСКА" от неуморимия син на Кичевско Никола Трайков. **В 49-те писма на Димитър Миладинов** (1810–1862) е отразен целият негов духовен ръст на български народен будител от първа величина с присъщите му възвишени качества: безмерна обич към целокупния български народ, пълна пожертвувателност, вечно бдение над народните интереси, необикновена лична скромност, дълбоко самообладание във всички лишения и изпитания, неуморимост, непреклонност пред трудностите, ликуване дори при малките успехи на народното дело, безстрашие пред духовния враг – Цариградската патриаршия, непрекъсната агитация за сцепление на народните сили и широк поглед към бъдещето. Нека проследим тези му качества, отразени в неговите писма:

Подобно на Васил Априлов – отначало ревностен елинофил, Димитър Миладинов ни се представя вече като осъзнат българин още през 1845 година, за което недвусмислено говори писмото му до видния български възрожденец Александър Екзарх. Разказвайки за бележития руски учен Виктор Григорович, който посетил Охрид през 1845 година, Димитър пише: „Григорович пожела старата ми майка да изпее БОГАРСКА песна, която си и записа. И след това ме помоли да напиша граматика на говоримия днес **български език**, която очакваше във Виена" (стр. 20). Следващата 1846 година пък пише на самия Григорович в писмо от 25 февруари: „Моите старания **за нашия български език и българските народни песни** според Вашата поръчка са ненадминати . . . Но нека ми бъде простено досегашното отлагане, защото се затруднявах при подбора на най-добрите песни, а също и при работата ми върху граматиката. Надявам се... след като събера повече песни и завърша граматиката... да Ви ги изпратя..."[21]

Като истински български възрожденец Димитър има в мислите и чувствата си целокупния български народ. Затова в писмата си упорито назовава Македония с името МАКЕДОНО-БУЛГАРИЯ, македонците — МАКЕДОНОБУГАРИ, песните МАКЕДОНОБУГАРСКИ и пр. С осанката на възрожденски апостол той както малцина други е обикалял Македония от град на град — от Охрид и Струга към Дебър и Галичник, Прилеп, Велес, Скопйе, Тетово, Призрен, Кюстендил, Битоля, Солун, Кукуш, Дойран, Воден, Гумендже и пр., на много места преследван, за да бъде убит от турците по искане на фанариотите. Навсякъде обаче бива пазен от местните българи и спасяван. Целта му е — както пише в писмото си от ноември 1859 г. — „Да прошетам по сфета МАКЕДОНОБУЛГАРИЯ, да секнам (запаля — б. а.) неколку искри да се запалит огонче и малумалу да се стоплят помръзнатата кърв славиянска, па после да видиме погана гърцка лукавщина како ке смърдит! „Пту! Пту!"[22]. Димитър вярвал в силата на тоя огън и в своята мощ, затова казва: „Яс къде кърщавам, колай не умират!"[23]. И по-нататък: „Кладох фитилите и во Битоля, и во Охрид, къде имат многу грекомани... Но да знаете, нищо не ке сторат, защо ке се разтурат како пена от вода".[24]

Димитър Миладинов е бил будител с широк замах, в постоянна връзка с всички видни български възрожденци от Горна България (както се изразява Константин Миладинов в своето „прошение" до българското одеско настоятелство.[25] Това са Иларион Макариополски, Александър Екзарх, Иван Денкоглу, Зографските духовни братя, Раковски и други, както и с видните руски учени Григорович, Севастиянов, Рачински, Южаков, Ошмянцев, руски дипломати и пр. В писмата му се чувствува, че чрез него е пулсирало сърцето на Македония. И той в ролята на безкрайно грижлив баща не си е давал нито момент почивка, за да организира български училища и черкви, да доставя български книги, да издирва и спасява за науката и народа стари документи и книги, да снабдява с пособия училищата, да организира подготовката на учители и просветен кадър, като изпраща в Русия на обучение отбор деца — както четем в не едно писмо.[26] Дори стига до опит за практическо приложение на идеята си за една централна гимназия, **„която да бъде основана за Кукушко-Дойранската област за ПЕЛАЗГО-БЪЛГАРОМАКЕДОНСКИЯ НАРОД“** — както пише той в колективната молба на кукушани до руския император на 8 юни 1858 година.[27]

Димитър Миладинов е живял в постоянен възторг от възхода на народното пробуждане и от успехите в борбата. На не едно място в писмата си той възклицава като дете: „В Охрид се даде пламенот, убаво да знайте се стори еден як тараф (група — б. а.), що не можит ни Владика нищо да заприт ... Овде во Струга добро ходиме на славянското ... Во Струга службата църковна два свещеници служат. Подобно е и на училище наше! Ура, ура, отче Клименте!“[28]. Или: „Со велика радост разумех за владичеството его преосвещеному Парфению ... Ура! Ура! Дай боже и на Ваша глава преподобна ... и нътре в Битоля или във Воден, **ако е жив български прав господ!**“[29] — Възхищението му идва от вестта за ръкополагане на Партений Зографски за Поленински (Дойрански) владика на 29 октомври 1859 година.

С умилението и възторга на поет Димитър Миладинов следи и хода на просветното дело в Македония. В писмото си от Охрид до Денкоглу от 31 декември 1859 година пише между другото: „Поставихме и учител на **възродения наш майчин език да преподава българско четмо и краснописание** и нашите родни деца тичат в училището като агънца да бозаят майчиното мляко“.[30]

Бързината на събуждането на българския народ също го възхищава. Обаче при започването на будителското си дело той виждал ясно колко тежка задача си е поставил, защото гръцкото духовно бреме е съкрушавало народа ни. В писмото си до Александър Екзарх той с тъга пише: **„ ... В почти шест осми от Македония, населени от едноезични българи** всички се учат на гръцки и от гърците се наричат гърци ... От крепка ръка всички се нуждаем ...“[31] Но не чака тази ръка да дойде до него, а сам прави ръката си крепка, хвърля се в будителската си борба, за да възкликне след това, че въпреки пораженията, нанесени от гърцизма, **„най-хубавото, най-честното ни остана — КЪРФТА ЦЕЛА**

БЪЛГАРСКА БЛАГА. Познаха българите македонци, что уще била жива славната ни наша майка!"[32]

Накрая ще подчертаем, че високото му българско съзнание се очертава ярко и върху фона на порицанието на родоотстъпниците, които той с презрение характеризира като **„отстъпници от своята народност, отечество и родители . . .** твърдо решени да създават гръцки пеперуди и тифузен дух във всичката МАКЕДОНСКА БЪЛГАРИЯ".[33]

С такъв железен възрожденски дух Димитър Миладинов е посрещнал и най-трагичния момент от живота си, когато бил арестуван в Струга по гръцки донос и клевета и откаран окован в неизвестност по пътя за Битоля на 20 февруари 1861 година. На раздяла с близките си, които са ридаели неутешимо край него, той с рядко самообладание на класически стоик, окрилен от вяра в безсмъртието на българския гений, е изрекъл историческите си пророчески думи, съобщени ни от неговия зет Кузман Шапкарев: „Що така сте се уплашили, деца? Една шепа кръв е човеческият живот, турена в едно ваганче (паничка — б. а.): скърши ваганчето, и ще изтече кръвта, заедно с нея и животът. За толкова ли ще се уплаша? **Аз отивам на вярна смърт, но народът български, за когото съм ратувал и за когото ще умра, няма да умре заедно с мене.** Той ще остане и подир мене и един ден ще възкръсне величествен. Тогава той ще оцени и моята кръв! Аз посях семето, а вие бъдете живи да пожънете плода му!"[34]

С такова величие на духа Димитър Миладинов се изправил пред смъртта и осветил борбата, завършила с победа 9 години след неговата смърт.

* * *

КОНСТАНТИН МИЛАДИНОВ (1830—1862) е вдъхновяван от същия порив, макар и да е действувал при други обстоятелства. Образът му е очертан както в неговите 12 запазени писма, така и в неговата поезия на хубав народен български език. От тях блика кристално родолюбие на **„задунайски българин"** — както се е подписал в прошението си до ректора на Университета в Москва. Сърдечност, възторженост, готовност за жертва, възхищение от възрожденските дейци, скромност и чистота на чувствата бликат от всеки ред на неговите писания. Но над всичко господствува чувството за духовното единство на всички българи. Неговият благодетел и покровител — хърватският велик син Йосип Юрай Щросмайер, му е дал най-вълнуващата характеристика. Спомняйки си за него в писмото си до д-во „Славянска беседа", той чертае неговия образ по следния начин: „Това беше младеж целомъдрен, мил, трудолюбив, чист, открай докрай патриотичен, **истински образ на своя благороден български народ.** Едно време той прекара в моя дом цяла една година. И гледайки неговата вродена духовна чистота, миловидност, невинност и трудолюбие, ние не веднъж му казвахме: „Та, братко мой, ти си създаден за свещеник!" — А той винаги ни отвръщаше: „При днешните условия за нашия народ не само свещениците, но и всички ние, лаиците, трябва да бъдем свещеници, не само като ширят просвета в границите на своите възможности и като подготвят народа за свобода, но и жертвувайки, ако е необходимо, за своя народ и самия себе си, своята кръв и живот, което е всъщност свещеническо звание и свещеническо дело". Горкият! Беше истински пророк, защото и той, и брат му станаха жертва за своя народ!"[35]

Тъй свидетелствува Щросмайер. Но Константин Миладинов собственоръчно потвърждава това. Влизайки в писмена връзка с Раковски, той изразява чувството си за духовно единство на всички българи по следния начин: „Я отдавна имах намерение да Ви предложам знакомство; и ми се чини не ке беше безполезно, ако **сите родолюбиви болгари**, зближени мегю себе си со знакомство от братска любов, составеха плот непрескочен против грекоманията. Вистина много сопки и мъки пред нас стоет, за да прескочиме, но, со име божие, победата ке бидит на стърната от правите и вистината найодзади ке восторжествуват . . ." (стр. 132) — И по-нататък: „Радите! Колку повике радите, толку повике честите народността ни, толку по-високи услуги правите на жертвеникот од отечеството ни и толку повике привлеквите народната любов, коя денеска йе най-благата награда на благородните души."[36]

Още по-конкретно това съзнание за народното единство е изразено в други два документа — в поканата за събиране на абонати за Сборника на двамата братя и в писмото на Константин до Раковски от 12. II. 1861.

В поканата, обнародван от името на Димитър и Константин, четем; „Песните пред шест години зафатихме да собираме од секакви стърни **от западна Болгария, т. е. од Македония,** напр. од Охрид, Струга, Прилеп, Велес, Қостур, Қукуш, Струмица и други места; още и од восточна Болгария . . .“[37]

В писмото до Раковски Константин изрично пояснява какво разбира под ЗАПАДНА БОЛГАРИЯ, т. е. МАКЕДОНИЯ: „Но молим Вас, огласите, кои изпратих да ги раздадите со чесниот Ваш лист, споминвеещем нещо за песните, и особено за **западните во Македония болгари.** Во огласот ми **Македония назвах Западна Болгария (как и требит да се викат),** защо во Беч гърците се разпоряжават сос нас како со овци. Тие Македония сакает гръцка земя . . . **А тамошните повике от два милиона болгари що ке ги сториме?** Неужели уще **болгарите** ке бидат овци, а неколку гърци да ни бидат овчари?“[38]

Имайки предвид всички тези прочувствени изказвания на Константин Миладинов, ще завършим характеристиката му пак с думите на Щросмайер:

„Именитият покойник напълно е заслужил да доживее заедно със своя брат часа на Освобождението на своя народ. Както узнавам, той, водим от дивен, поправо възвишен пример на братска любов, като чул, че брат му чезне в тъмницата, побързал е да отиде в Цариград, за да помогне на клетия си брат и да го утеши или, ако това не е възможно, **да стане негов другар в страданията, мъченичеството и жертвата за святото дело на своя народ.**“[39]

При такъв възвишен израз на българското народностно чувство, до което и днес не всеки българин би могъл да се издигне, двамата братя Миладинови заслужават напълно оценката, която пак Щросмайер им е дал със следните заключителни думи на цитираното негово писмо:

„Вярвайте ми, мои приятели, **тези и подобни жертви**

станаха цената на вашето изкупление. Те ускориха часа и минутата на вашето освобождение“.[40]

По-правдива оценка за всебългарското дело на братя Миладинови не е възможна. Само ще подчертаем, че след трагичната си смърт те се превъплътиха в делото на своите ученици Кузман Шапкарев, Григор Пърличев и Райко Жинзифов.

8. Кузман Шапкарев (1834–1908) от Охрид

Това е най-близкият ученик на Димитър Миладинов, негов зет и най-пълноценен негов заветоносец, чието богато по съдържание възрожденско дело представлява истинско продължение на миладиновското. Подобно на своя учител той действувал едновременно в трите направления на неговата дейност: учителствувал последователно и най-предано в Охрид, Струга, Прилеп, Кукуш, Битоля и пр.; помагал с всички сили на народното противогръцко движение и събирал до края на живота си народни умотворения от цялата българска земя, с което надминал своите учители.

Въпреки малкото си образование на гръцки език Шапкарев чрез самообразование се е издигнал до висотата на опитен учител, журналист, публицист и дори научен изследовател, за да стигне най-сетне и до честта да стане член на Българското книжовно дружество (бъдещата Българска академия на науките).

Като образцов учител по взаимната метода минал три етапа: отначало преподавал на гръцки (подобно на Д. Миладинов); от 1856 година (след пристигането на Миладинов от чужбина) минал към смесено гръцко и българско преподаване (в Струга, Охрид и Прилеп), за да мине най-после към чисто българско обучение (Кукуш, Солун). Но и като елински учител тайно поучавал децата на българско четмо и писмо и подкрепял зараждащото се народно движение срещу гърцизма, макар и потайно, понеже условията били страшни (особено след мъченическата смърт на братя Миладинови). Самият той до 1856 година не е познавал славянското четмо и писмо — нямало откъде да го научи. Но — както сам пише в автобиографията си — „тая година на учителствуването в общинските охридски училища биде за мене частно **най-забележителна в живота ми,** защото през нея година случайно някак яви ми се едно **най-важно явление** — бидох честит за пръв път **да се опозная** с началото на народната ни писменост, **с българската азбука...**"[41] — В ръцете му бил попаднал Хаджинайденовият „Български буквар", печатан в Белград през 1849 година. Получил го за временно ползуване от Константин Хр. Узунов, „който от баща си се бил научил да чете и пише по славянски".

„Аз — пише Шапкарев — не изгубих време, а пожелах да науча азбуката от трите почерка (славянски, български и ръкописен.). Като жеден елен за студена водица аз втренчих вниманието си върху тия три почерка и за скоро бях свободен четец на славянски и български даже и красно да пиша по ръкописний почерк... Това ми беше първото запознаване с писмений ни **майчин български език...**"[42]

Оттогава Шапкарев става най-ревностен разпространител на българската писменост, като съставил и печатал учебници за училищата в Македония, от които особено значение имат ония по български език. Покрай взаимоучителните таблици от особено значение са: „БЪЛГАРСКИЙ БУКВАР" (1868), ГОЛЕМА БЪЛГАРСКА ЧИТАНКА" (1868) и „МАЙЧИН ЯЗИК" (1874). Тяхното съдържание носи високородолюбивия български възрожденски дух, изразен ярко още в първото писмо на Шапкарев до Георги С. Раковски от 10 декември 1860 година. Ето извадки от него:

„Люборобнейший мъжу г. Г. С. Раковский! Слухът Вашего искренаго люборобия... долетал и во нашего некога славнаго града Охрида... за кое воздаваещем Вишнему благодарения со недоказано (неизказано — б. н.) **болгарско чувство се радваме...** Имам чест и аз чрез настоящево ми да се представам пред Ваше достопочтено лице. **Бих щастлив да сум болгарин,** а жител охридски вред Вароша..." и пр.[43]

Тоя дух господствува във всичките му по-сетнешни писания. Ето един откъс от първия му буквар: **„Български буквар,** чяст А — на наречие по-вразумително на **македонските българи."** На стр. 45 на буквара намираме най-силния израз на българското чувство чрез малкия разговорник, озаглавен „Вера и народност":

„Питание. Що е най-свето человеку?

Отговор. Верата и народността.

П. Спроти верътъ какъв си?

О. Християнин . . .

П. А по народност що си?

О. **По народност съм българин.**

П. Защо?

О. **Защо съм роден от татко и майка българе и говорам (зборувам) български.**

П. Не бидвит ли да си изменит човек верътъ и народносттъ?

О. Има и такви людйе, що си изменват верътъ и народносттъ: туку тие чинят най-тежък грех: **таквие людйе ся имает от светът за предатели.** Тие никому не съ мили, ами всекой ги мразит и ненавиждат, затова яз никога не ке простъ да ми поминит такво нещо в умът **ми и всекога ке се мъчйъ да свестявам такви изумени людйе.**“[44]

Тези думи са толкова силни с българското си чувство, че правят на пух и прах всички кривописания на скопските автори, които от Шапкарев искат да направят „македонист“, противник на българската писменост само поради това, че той при участието си в обсъжданията по изграждането на един общ за всички българи книжовен език е поддържал мнението, че в тоя език трябва да бъдат застъпени и македонските говори. В това отношение Шапкарев изрично се е изяснил в предговора на своята „ГОЛЕМА БЪЛГАРСКА ЧИТАНКА“:

„В наречието, което нарекох „по-вразумително за македонските българи“, ся трудих да бидъ, колко ми би възможно, по-вразумителен на съотечественичинята ми. Но немаещи намерение да ся отдалечйъ съвсем от восточнобългарското и да мислйъ за особенно македонско наречие . . ., защо **такова нещо би било гибелно за нашийт язик,** желаех още и до **старобългарското**, колку ке ми е допущено, да ся приближйъ, коещо требит всекога да го имаме за стожер и средоточие, и към него да ся отправяме, за да си обработваме полека-лека днешний ни язик.“[45]

Шапкарев съзнава, че опитът му не е пълноценен, а само временно задоволяване на локални нужди, докато с течение на времето се оформи общият книжовен език. Педагогическото му съображение е да бъдат малките деца водени постепенно от наречието към книжовния език. Затова моли съставителите или преводачите „на по-високите учебници“ (т. е. за напредналите в погорните класове — б. а.) в езика „да отстъпът нещо, и за хатър на македонските си братя **да турйът в наречието си и малце сольца македонскъ,** за да Кириловите и Климендовите потомци срещат по-малу мъкъ в научението на майчинийт си язик. Това същото ке заслужит и за зближението и съединението на двете главни наречия — горнобългарско и македонско — в един общ български писмен язик . . .“[46]

Шапкарев е голям български патриот и на никаква цена не желае диалектно писане. В предговора на книгата си „Наръчно Св. Благовествование и пр“ (Цариград, 1869 г.) изрично пише:

„Наистина не е ни полезно за народа, нито пък възможно да бъдет на всекое место да ся употребяват местното му наречие; защо тога ке имаме колко села и градове, толко и отделни наречия; а това нито добро йе, нито с такъв начин можеме да напредниме.“[47]

И наистина с течение на времето, когато книжовният ни език чрез творчеството на П. Р. Славейков, Л. Каравелов и Христо Ботев окончателно се оформя, Шапкарев приема постигнатото като свое и езикът му става почти съвременен.

В областта на просветата трябва да посочим и специалната му заслуга за основаването на Българската мъжка и Девическата гимназия в Солун.

По отношение на македонизма също се е издължил, като изказва мисли, съкрушителни за всички спекуланти с неговото име. Преди всичко за името „македонци“. Той е отявлен противник на заменянето на името „българин“ с „македонец“, вършено с нечестива цел. В писмото си до професор Марин Дринов от 25 май 1888 г. той пише с гняв:

„И чудно е **името „македонци“**, което наскоро, едвай 10—15 години **ни натрапиха, и то отвън, а не както някои мислят — от самата наша интелигенция.** Найпърво това народно уж име дадоха ни гърците като пръва стъпка към окъснелото вече погръчвенье; а после нашите софийски родолюбци (!) окачиха го на главите ни официално вече, като ни нарекоха и ни наричат не: **македонски българи,** а просто: македонци. Народът обаче в Македония не знае нищо за това архаическо, а **днес с лукава цел** от една страна, с **глупешка** от друга, подновено прозвище; той си знае по-старото: **бугари,** макар и неправилно произнасяно, даже освоява си го като собствено и преимуществено свое нежели на другите българи . . . Той нарича „бугарски язик" **своето македоно-българско наречие;** когато другите български наречия нарича: шопски."[48]

След победата над гръцкото фенерско духовенство, с учредяването на Българската екзархия, на която Шапкарев се е поставил в пълна услуга, той се отдава на борба със сръбската пропаганда в Македония. В писмото си до Марин Дринов от 1 юни 1888 година той пише:

„Напоследък против нашата народност се е образувала страшна коалиция, която „многовидно и многообразно" действува за погребванието на **македонските българи,** и това именно ме подбутнъ да започнъ и със слабото си перо да подканъ съотечествениците си дано прибързат в отбраната на опасейшето се бащино ни огнище . . . Не е чудно, нито дивно, че сърбите енергично действуват за постижението целта си; н чудна и непростителна е немарливостта и нахалността на нашите учени в този загросяващ народността ни случай."[49]

Изгубил търпение да чака да пишат по-компетентните от него, той с гняв се втурва срещу сръбските шовинистични извращения, резултат на което е изобличителната му статия „Сръбските великоидейни напряжения и нашите учени."[50]

Във връзка с агентите на тая пропаганда от македонски произход — органите на сръбския държавник Стоян Новакович „македонисти" Темко Попов, Коста Групчев — и двамата от Охрид, и Наум Евров от Струга, Шапкарев в тяхно лице изобличава сръбския „македонизъм", предназначен да отбългарява македонските българи, като ги убеждава, че не са българи, а отделен македонски народ. В писмото си до Марин Дринов от 10 септември 1888 г. той разкрива истинския образ на тримата агенти по следния начин: „Един изрод Темко Попов, син на един охридски незаконороден гърковладички син, Стефан Владиков, бивши предател на пок. Д. Миладинова; известний Ви по отстъпничеството и по подлостта К. Групчев, человек ничтожен, подъл и презрителен; Наум Евров... знам го твърде добре още от пелени, на детинството си бил е на 1—2 години мой ученик в Струга. После отиде да се просвещава (!) в Сърбия. Виждах го на 1878 г. праздноскитащ се низ белградските улици... И за каква работа е способен този глупец?... Като не може да сполучи някоя служба, последва Групчева, а след него и друг един изрод Темко Попов."[51]

Дейността на Шапкарев е неизчерпаема и ние тук не можем да я обхванем в цялост. Ще завършим с подчертаването само на третата му миладиновска служба на българския народ и на славянството — неговата фолклорна съкровищница, състояща се от няколко огромни тома с 289 приказки (най-богата сбирка в славянската филология), 1300 народни песни, 480 гатанки, 1156 пословици и други материали от 104 селища — от Дебърско до Видин, т. е. от цялата българска земя, с описания на обичаи, бит, оръдия на труда и какво ли не — цели осем обемисти тома. За него академик Петър Динеков дава следната обобщаваща характеристика:

„В сборника на Шапкарев лежат заровени съкровища, които изследвачът на народното творчество, народния бит и култура непрекъснато открива и оползотворява. В историята на българската фолклористика Кузман Шапкарев завършва една цяла епоха... Запленен от национално-патриотичния устрем на Възраждането, той е най-упоритият, най-последователният, най-типичният събирач на българското народно поетическо творчество след незабравимите Братя Миладинови"[52]. Ние ще добавим: и един от най-безкомпромисните защитници на българщината в Македония от всички посегателства.

9. ГРИГОР СТАВРЕВ ПЪРЛИЧЕВ (1830—1893) от Охрид

В бурните години на Българското възраждане в Македония Григор Пърличев, познат на всеки културен българин като лавровенчан поет в Атина през 1860 година за безсмъртната му поема „О Арматолос“ (Войводата), е един от големите трибуни на борбата срещу гърцизма. Той е най-темпераментният, най-безкомпромисният продължител на Миладиновото дело, което след тежки страдания и с подкрепата на възбунения народ е довел до победен край. Неговото дело е многостранно, но ние тук ще го проследим само в главните му моменти. Основните данни за тях ще черпим от неговите писания, в които той се е проявил не само като даровит поет, но и като темпераментен публицист и увлекателен мемоарист.

Запазил в душата си обаянието на личността на Димитър Миладинов, на когото е бил ученик в юношеските си години, Пърличев видял в мъченическата смърт на двамата братя сигнал да започне възрожденския си поход, чувствувайки се предопределен да отмъсти за тях без оглед на всички лични жертви.

Но до съзнанието за тази си велика предопределеност той не е стигнал само по пътя на афекта. Години преди това в душата му били заседнали думите на негови учител Димитър: „Любезни чеда! Аз ви уча на чужд език, но несправедливо е това учение. Едва ли ще се намери друг народ по-долен и по-унизен от нашия. Другаде никой не получава първото си образование на чужд език, а се учи на своя майчин и татков. Ще дойде ден, и близко е, когато и ние ще почнем да се учим на **своя български майчин език.**“[53] — И Пърличев с възторг разказва: „Словото течеше от устата му като мед. Священ огън гореше в очите му“.[54]

Тоя пръв корен на миладиновския дух проникнал дълбоко в сърцето на младия Пърличев и го крепил в изпитанията. Как се е проявявал тоя дух узнаваме пак от неговата Автобиография: „Не обичах съучениците си (в Атина — б. а.) . . . Те . . . заради **българското ми произношение** . . . постъпваха почти презрително с мене. Когато костурските майстори вървеха к вечеру пред университета и си говореха **български,** те казваха: „Иду пернун та всидия“, т. е. ево ги минават воловете“. Късаше ми се сърцето. Оскърбен от народностно честолюбие, тлеех от гнева и не можех да го излея . . .“[55] — Каква манифестация на българско съзнание!

Тая събудена болка се превръща в сила, която го прави пожертвователно смел и при най-големите съблазни. Така например, след като в Атина спечелва със своя „О Арматолос“ конкурса за най-хубаво поетическо произведение и бива назован „дефтерос Омирос“ (втори Омир), увенчаният с лавров венец Пърличев се представя на проф. Рангавис, председател на конкурсната комисия. Изпадналият в умиление професор бърза да го запита: „От каква народност сте?“ — и се слисва от отговора му: „БЪЛГАРИН“. — Три дена след това озадачените университетски власти поставят същия въпрос: „От каква народност сте?“ — „БЪЛГАРИН!“ — смело отговаря лауреатът. Всички онемяват. **Вторият Омир — българин!** Какво злощастие, от никого непредвиждано! Но... защо тогава такъв човек да не бъде спечелен за гръцката кауза? И му предлагат: „Искаш ли да те пратим в Оксфорд или в Берлин да се учиш на общи счет?“ — „Узнах — разказва в автобиографията си Пърличев, — че целта им беше да ме посветят на гръцка служба, и казах: „Нужда велика е да ида у дома си“[56] — И отхвърля всички съблазни. А те са много за един млад, едва 30-годишен човек: слава, високо образование, обществено положение... Но нищо не го разколебава. Тогава срещу му се надига дълбока омраза сред славославещите го дотогава атиняни. „Те ме обичаха много — продължава Пърличев — и много повече от сина и брата, докле се надеваха, че в сърцето си ще дам место на гръцките идеи, на елинския дух. Но като видеха, че **аз обичам народността си повече от живота си,** всички, както по условию, ме изоставиха.“[57]

И нищо чудно: смелият българин от Охрид ударил нож в сърцето на всички елини с публичното си изповядване на своята българска народност, предизвикателно подчертана при участието му в пламналата в печата полемика между професор Рангавис и пропадналия на конкурса поет Орфанидис във връзка с българската народност на автора на „О АРМАТОЛОС“. **„Говориш, че съм българин** — се обръща Пърличев към Орфанидис. — Чудо голямо! **Да, не се отказвам от своята народност...** Да, българин съм, даже и варварин, ако искаш. Но тоя варварин, току-що появил се за първи път на поетическия конкурс, без труд те би, тебе — стария поет... Един скит, любимец на музите, те сгромоляса, както Аполон сгромоляса Марсия“.[58]

Тъй пламенният охридчанин изживява двойно щастие — лично и народно, защото — както сам казва в лиричната си статия „Мечта на един старец“ — **в гръцката столица се прослави българското име.“**[59] Това е единствената му награда за саможертвата пред олтара на българщината. Тогава българският му дух е бил на рядко достижима висота. „Българският гений ми се представи“ — продължава Пърличев съзерцанието си и ни предава изповедта си пред него:

„Дух мой... Колко ласкателно ти ми се представи в Атина, когато пред университета минаха к вечеру костурските работници **и си разговаряха по материя, по свещения, по българския език.** Помниш как студентите, като чуха **българския език,** презреха говора и говорителите и казаха: „Ето минуват воловите“. Тогава... ти ми каза: „Отмъсти им! **Отмъсти им за Костур и за целия български народ...** И аз, с упование на младостта си, **оставих богатата си сгоденица, Панахия,** и себе целаго тебе предадох и с помощта твоя отвърнах им, поразих ги, как еднаго мъжа... В чуждо племе аз не заборавих майка си, ако и да бех от младости възпитан в език кой за съвършено незнаком?... Помниш ли, когато „Дунавски лебед“ гръмко извести в Атина смъртта на братия Миладинови, колко **решително оставих там всичкото украшение на живота си** и тръгнах за в отечеството си **да му служа даром, да умирам заедно с умиращите си съграждани,** да им покажа правия път към напредъка, **да изкореня елинския език от църкви и училища** и за народния напредък и отмъщение за смъртта на учителите си да претърпя неизказани мъки? Не ли сам ти беше, що ме подканяше на такива жъртви и подвиги?“[60]

В нашата възрожденска литература няма по-затрогваща изповед на едно възвишено българско съзнание от тая на Пърличев! Изповед, свързана с дела! Защото, вдъхновен от тоя български дух, той веднага тръгва по миладиновския път и насмалко напълно да изгори, както учителите му. Заварил униние след кончината на Миладиновци, той започва на пръв поглед непосилно дело. „Още от 1861 почнахме с Яким Сапунджиев народния подвиг, но го почнахме глухо, времето още не беше згодно — разказва Пърличев. — Гърцизмът в Охрид от векове беше се вкоренил и досега все расъл и расъл: българинът българина наричаше „шоп“, българската азбука само на трима беше известна... В дюкяна на Ангел Групчев, който служеше като читалище, се научих на българско четене и език... Прочетохме българската история и разказвахме в училището и по къщи, дето требваше, най-потресающите ѝ страници и мъченическата смърт на Миладиновци... Орахме ден и нощ да си приготвим почва за сеене...“[61]

Полека-лека народът се надига... Но оттука почват и изпитанията за неговия български дух. Наклеветен от владиката Мелетий и гъркоманите-чорбаджии, окован във вериги, народният трибун върви под конвой през града с вдигната глава. „Что ти требваше да въведеш в Охрид българския език?“ — укорява го чорбаджия-родоотстъпник. А каймакаминът направо го подканя: „Остави българския език и сега те освобождавам!“ — „По-добре смърт!“ — отвръща неустрашимият народен водач и повлича веригите си по посока на дебърския затвор. Но народът не спи. Ехото от геройските му думи е гръмко. Отвред пристигат помощи, вълнението расте, народът се събира в черквите и с молитвите си за неговото спасение обединява всички усилия срещу гръцкия владика. Сам Пърличев описва народното вълнение: „От минута на минута се множеха предводителите. Старци се забележваха в множеството и жени и мъжи. Дето минахме, по всички врати и прозорци се виждаха насълзени лица: отечеството чрезмерно наказва и чрезмерно обича.“[62]

И ето тоз народ чрез своите представители и със събрани пари и от сетния сиромах доброволно, от сърце, спасява своя водач в последния момент, преди смъртта да го вземе. И борбата отново пламва. Закаленият в страданията поет вече я окриля и със средствата на поетичното си слово, превърнало се в манифест към целия български народ, зове:

Докога, братя мили българи,
докога гърци ще тъпчат
чрез своето фенерско духовенство
милото наше отечество?

Хайде, братя, да ги пропъдиме
от вси български градове

и да викнем всички гръмогласно:
„Бегайте, гърци, не ве сакаме![63]

Този зов вдигнал на крак старо и младо, учено и просто. Въстаналият като един човек народ скоро грабва победата:

„Изтръгнахме елинския език — възклицава Пърличев в Автобиографията си, — **Въведохме българския...** Изгнахме Мелетия. Жнахме онова, що беше отдавна сеяно. За кратко време от гонителите ни не остана нито един жив. Правдата възтържествува. Победата беше свършена.“[64]

Когато през 1870 г. бива издаден султанският ферман, с който се учредяваше Българската екзархия, Пърличев прави последен обзор на борбата пред събралия се ликуващ народ в Охрид:

„Български народе, благословен народ, извадите капи. Закълните се, че ще чувате (=пазите) като очите правдината, що ви даде Цар! Закълнете се, че ще бъдете по-вещи от дедовите ваши! Тия изгубиха, вие да чувате и на чада да оставите!...“[65]

В отделна статия Пърличев сочи пътя на народностното възпитание, като прави паисиевска критика на големия народностен недъг на българина да не цени достатъчно себе си. И издига глас:

„Дотолкова **ние, българите,** сме били ругани и презрени от всите народности, щото време е да се опомним. Като чете човек народните ни песни, дето всека хубавица се нарича „гъркиня“, неволно ще заключи, че **клетото самопрезрение е знак за българщината.** Време е да се покажем хора между хората. Българското трудолюбие рядко се намира в другите народи; то ни е облагородило, то е било и ще бъде наше спасение... Верно е, че горделивият никога не прокопсува, но верно е также, че и който презира себе си, е самоубиец. Първият грях е, разбира се, по-опасен, но **ние българите** трябва да се пазим повече от втория.“[66]

Като венец на всичките родолюбиви изяви на Григор Пърличев заслужава да посочим неговия завет към подрастващото поколение. Изразил го е в краткото си встъпително слово пред учениците на Априловската гимназия в Габрово, в която е бил назначен за учител по класическите езици в началото на учебната

1879–1880 година. Същественото в него, произнесено под знака на безмерната национална болка от наскоро подписания жесток за българския народ Берлински мирен договор (1878 г.), гласи:

„Помнете, че майка България е в окаяно състояние; помнете, че майка България е разкъсана на пет части. Когато всички народности се съединяват, България биде разединена. Никога история не забележила толика неправда. Майка България, като претърпе зверский ярем в разстояние на пет векове, днес тя плаче за изгубените си чада Македония и Тракия. Тя плаче за плодородната Добруджа; тя плаче за Пирот, люлка на изкуствата. Не забравяйте никога, че Австрия подари Пирот на сърбите, нарочно за да посее между славяните разпри, раздори, борби... Не забравяйте никога, че майка България е разплакана... Не забравяйте никога, че имате свещена длъжност като се развиете умом и телом, да притечете на помощ майце си, да отриете нейните сълзи, да утешите скръбта ѝ, да замените черните ѝ дрехи с бели и весели... Вишний Бог да углади пътът към Тракия и Македония, да ви сподоби да разпръснете враговете си, да утешите разплакана майка България и да станете безсмъртни на земи и на небеси. Амин!“[67]

След всичко това кой ще бъде тоя, който ще се усъмни във възвишеността на българското съзнание на тоя народен будител, повел след себе си цял народ? Само отцеругателите. Но един от тях все пак е паднал на колене пред Пърличевите жертвоприношения, признавайки: „Пърличев се наогя во редот на оние македонски интелигенти, кай кои се проявува бугарската народна свест“. Името му е Димитър Митрев с титлата „академик.“[68]

Заветът на Пърличев зове с всичката си сила и днес, защото майка България е все още в окаяно, макар и не в безнадеждно положение. Но изпълнението на посочения от Пърличев свещен дълг ще я спаси.

10. Певецът на Българското възраждане РАЙКО ЖИНЗИФОВ (1839–1877) от Велес

Велешанецът Райко Жинзифов е един от най-близките ученици на Димитър Миладинов, негов сратник и сътрудник в събирането на народни песни и други народни умотворения още при съвместното им учителствуване в Прилеп през 1856—1857 година. Може да се каже, че той е духовен син на Миладинов, негов заветоносец не само в сеенето на българска просвета, но и в защитата на българската народна кауза в борбата срещу Цариградската патриаршия, на която е посветил целия си живот. След Македония главно поприще на неговата дейност става славянската общественост в Русия, където е бил изпратен от Димитър Миладинов да следва славянска филология. Действувайки сред българската емиграция и в обществото на родолюбивата интелигенция, той брани и славослови българското име чрез поезията си и чрез журналистическата си дейност, целяща привличане на симпатиите на славянския свят и на първо място на руското общество, както и възвеличаване на българския народ чрез своята пълна с родолюбив патос поезия. Чрез поезията си Жинзифов става най-вдъхновеният певец на Българското възраждане и борба за духовна свобода. Ще се спрем най-много на нея, защото тя отразява целия му духовен мир на безкомпромисен българин. На първо място там стои образът на България, и то с такава пълнота, с толкова умиление и с толкова поетично съзерцание, каквито не намираме у никой възрожденски поет и писател.

Силно повлиян от Раковски още при първия им контакт през 1858 година в Одеса, Жинзифов се опива от миналото на България, за да намери там най-големите ѝ добродетели, които са я правили велика, да потвърди тяхното съществуване в черното настояще и да ги постави като основа на нейното бъдеще. По тоя начин той постоянно съзерцава образа на България, взета като единство на земя и народ.

Застанал като вдъхновен защитник и продължител на делото на Братя Миладинови, той възпява българската историческа слава и национални добродетели, брани справедливата ни кауза, бори се срещу върлите врагове — фенерските елини и турските насилници, подчертава правотата на църковната ни борба, за национална независимост, ратува за славянско единство, изследва духовните ценности на народа ни и се проявява като изключително любещ патриот, достигнал най-висшето стъпало на народностно съзнание. Двата обемисти тома с неговата публицистика, издание на БАН (1964), и отделният том с неговата поезия, издание на Македонския научен институт (1927), са най-красноречивите документи за това до максимум изострено национално съзнание у Жинзифов.

Сред изобилието от факти върху гореказаното ще изберем само два момента, които ги обединяват в единствено верую. Това са образът на България, изрисуван в неговото поетическо творчество, и фанатичната категоричност на убеждението му за българската принадлежност на македонското славянско население.

България е неговата съдба, смисълът на неговия живот и дейност, идол, пред който той стои с жертвена почит. Нейният образ е съчетание от величави качества, които изпълват душата с възторг и умиление. Това е особено отразено в поемата му „Гусляр в собор" (1862). В нея е олицетворена българската родина най-първо като ОБЩА МАЙКА, чийто дом е пространната и древна земя:

> ... България Горня, Долня,
> от Вардара до Дунава ...
> ... За граници си броиме ми
> река Вардар, река Дунай
>
> гора Балкан — стара ни планина,
> гора Беласица, Доспат,
> останали нам от старина
> . . . .

Чрез добродетелите на своя народ България е била:

> Славна и първа славянска държава ...
> с народна слава — столица Преслава,
> накитена она сос левски знамена ...
> (Сон")

Тя е цъфтяла и растяла особено през великите времена на цар Симеона. Още тогава е възпитала в своите чеда прекрасни качества, които ги обединили в един народ. Това са: сила, храброст, доброта, духовна чистота, способност за подвизи, с природни дарби, от които особено велик е езикът — главното условие за възхода на народния гений. В стихотворението си „Сон" Жинзифов ги съзерцава в поетичен ред чрез обръщението на цар Симеон към българския народ:

> И славен ти и силен ти,
> сос твоя храброст, с божий дар
> висока степен стигна ти...
> Твоя душевна простота,
> висока твоя доброта
>
> голем твой подвиг, а не лек,
> но твойт век ет златен век.
> Язик имаш, напредвай ти,
> развивай душевни доброти...
> О, божя над теб благодат!...

С тези дарования България е преживяла славни дни, като накарала най-злите си врагове — гърците, да треперят в гнездото си („Сон").

Така България е станала благодатен край, скъпа, свята бащиния: „О, благоданый край, Болгария светая, отчизна милая, отчизна дорогая.." — възклицава той в стихотворението си „На смерть юноший".

Родното, българското за нас е най-ценното; то е природната и духовната красота на България. Да си син на такава земя е истинско щастие. Затова Жинзифов възклицава: „Как сильно я люблю, Болгария, тебя!" Нея той вижда с вечните ѝ краски: просторна земя, красива и плодоносна, събрала навеки един голям и даровит народ — българския, украсен със сила, храброст, доброта, духовна красота, трудолюбие и способност за подвизи. Чрез тези си качества — сочи Жинзифов — той е извършил велики дела: основал славянска държава, сътворил безсмъртна култура, увековечена от велик език, на който е изпял дивни песни. **„Българският език** — пише Жинзифов на друго място (предговора на превода му на руския епос „Слово за пълкът Игорев", 1863) — **е оня „който ся говорит по цела Македония, Тракия и България,** между говорите на които има малу-многу разлика, но мие, както и секой българин — некъссоглед не можиме да речиме, що словото **ръка или вòда** йе македонско или тракийско, а **ръкà, водà** йе българско, защото **нема македонци, нема тракийци като отделни народи, а има само сла-**

вяно-българе, които живеят по речените места ... Има един целен народ българский и един язик българ- ски ..."[69]

Но любовта към България става още по-възвишена, като се има предвид трагичният ѝ образ — поробена и изтерзана от страдания от вековното робство под турците и гърците. И Жинзифов я оплаква:

Майко злочеста, ти майко страдалница,
мътни са сълзи ти как у Брегалница, ...
Рониш ти сълзи, а сърце разпаряш ми,
питам напразно я — не отговаряш ми —
сладки ли са, майче, они?[70]

Но главната причина за това нещастие ни сочи историята:

Питала България ... „Кой ме кладе во вериги ...?"

— Тебе кладоха во вериги гърчка завист, гърчка злоба и **домашна ти неслога!**" — Светска книга така велит![71]

Макар и храбри, добродетелни, синовете на България имат голям недъг: междуособица, несъгласие ... Изцелението от него е: да имаме постоянно пред себе си образа на страдащата обща майка. Затова Жинзифов отправя зов към българските братя:

Нека спрострим ръка братска един другиму негнила;
един език, една майка, обща бозка нас кърмила.
Стариий Охрид нек говорит, дългий Вардар нек не спава,
Търнов очи нек отворит, белий Дунав нек се радва.[72]

Денонощно трябва да се мисли за ОБЩАТА МАЙКА — ЗА БЪЛГАРИЯ! Първа стъпка в това отношение е запазването на българското име. И Жинзифов заклева поколенията да правят това чрез знаменитите си стихове от поемата „Гусляр на собор", в песента на българката Милкана:

Яс сум млада бугарка,
име ми ет Милкана,
яс сум чиста славянка
в Бугария родена
от бугарски род
и бугарски плод.
Майка ми ет бугарка,

керка на чист бугарин,
имам кума бугарка,
вуйко ми ет бугарин
от бугарски род
и бугарски плод.

Любам я бугарина,
юнака я милувам,
свършена за Драгана
и ке да се оженам.
Гърк за мене враг,
а бугарин драг...
При моя умирачка
клетва я ке оставам,
при земна ми отлъчка
сину си ке зарачам:
от бугарски род
да оставит плод![73]

Какво величие на възраждащия се български дух! Всяка дума от тая клетва е израз на една гигантска воля, която със своята смайваща категоричност не допуска дори помисъл за съмнение в победоносния устрем — устрема на Българското възраждане.

Във всички тези вълнуващи стихове се долавя, че Жинзифов сякаш е предчувствувал, че в трагичните дни, в които живее целият български народ, могат да се явят и родоотстъпници. Затова старателно подчертава еднозначността на **синонимите българин, тракиец, македонец.** Още 22-годишен, в първото си стихотворение „Гулаб“ (1861 г.) той, изпращайки гълъба в родния му край — Македония, му поръчва:

Кога стигнеш в моя земя, **в българска Македония,**
ке видиш **българи юнаци, нестрашливи македонци...**
Речи, речи: **„Македонци, вий българи юнаци,**

докога вие у тъмница ке седите чърни лица? ...
Сички съгласно станете, **български** школи отворете,
в църкви **български читете,** от никого не се боете! ... (1860 г.)

С този дух е наситена цялата поезия и публицистика на Жинзифов. Есенцията на целия му възрожденски патос обаче се съдържа в следните му възторжени стихове:

Македония, чудна страна,
нема да бидит гърчка она!
Шума и гора, и планина,
самий камен на тая страна,
птица и риба във Вардар река,
живо и мъртво на свои крака
ке станат и ке дадат ответ
на цела Европа, на цел свет:
я българка сум, българин сум я,
българе живеят в тая страна![74]

По силен израз на национално самоопределение не е възможен.

11. ГЕОРГИ КОНСТАНТИНОВ (ДИНКОВ) ДЪРЖИЛОВЕЦ (1839–1876) от Воденско

Между преките ученици и възпитаници на Димитър Миладинов (Пърличев, Шапкарев, Жинзифов), станали видни възрожденци и заветоносци на двамата стружки братя, Георги Константинов (Динков) Държиловец заема също челно място. Както ще видим по-нататък, той е истинско въплъщение на миладиновския дух по преданост към българското възрожденско дело, по пожертвувателност и тежки страдания. Макар и да не се говори често за него при разглеждането на големите моменти от нашето Възраждане, той все пак е известен на нашата общественост, и то главно чрез свидетелстването на Димитър Благоев за неговото дело, тъй като в детството си е бил негов непосредствен ученик в родното си село Загоричане и очевидец на подвига му.

В статията си „Учительо Динката“ и други писания Благоев ни е дал сбита, но твърде жива характеристика на своя любим учител като български национален деец.

„Георги Константинов — пише той — беше **чист българин**... във висока степен симпатична личност... Учительо Динката е един от онез **борци за българската свобода** в края на 60-те и началото на 70-те години, който със забележителна енергия посвети всичкия свой живот за **събуждане на българския дух в Македо-**

ния... Първи, който събуди българския дух в южната част на Македония, в Костурския окръг, е Динката... Динката захваща открито да проповядва, че трябва **да се учат децата по „бугàрски“,** на майчиния си език, защото ние сме „бугàри“ ... И в школата, в която в продължение на 400—500 години господствуваше грцкото буквоядство ... се чуеше сега **българска майчина дума..** Яви се читанката, написана на **един български език, общедостъпен за македонските българи... Събуждането на българския дух** в школата съвършено натурално **премина и в семейството.**“[75]

Как Георги Динката е стигнал до тази си роля, ще видим в краткия ни обзор за неговия живот и дейност.

Роден е в Солун, но произходът му по бащина линия е от с. Държилово, Воденско, а по майчина — от Охрид. Село Държилово е било будно и заможно българско селище, много свободолюбиво и бунтовно. Взело е участие в гръцкото въстание от 1821—1827 година с надежда, че по тоя начин ще се стигне и до освобождаването на Македония от турско иго. След жестокото потушаване на въстанието гордите държиловци сами изгорили селото си и се изселили в Петрич, Сяр, Солун, Негуш, Воден и др. Между изселилите се в Солун бунтовници били и двамата братя Константин и Кирияк Динкови Държилови, първият — баща, вторият — чичо на Георги. Те са били представители на оная част от македонската буржоазия, която е запазила живо българското си съзнание и успяла да се изтръгне от пагубното влияние на гръцката, с която по неволя е търгувала. Полека-лека тя повела борба срещу нея на народностна почва. Константин Динков е бил виден търговец в Солун и се ползувал с авторитет пред турските власти. Заедно с брата си Кирияк станал основен стълб на Солунската българска община, за чието създаване е вървял постепенно, впрягайки на края всичките сили на сина си Георги. Двамата братя са били в тясна връзка с Г. С. Раковски и са станали разпространители на неговите писания. Самият Кирияк дори открил и печатница, в която, макар и с гръцки букви, се печатали книги на местен български език. Една от тях е знаменитото Кониковско евангелие (1852 г.), преведено на новобългарски език местно, воденско наречие от архимандрит Павел Божигробски от с. Кониково, Ениджевардарско (1852).

Майката на Георги, Велика, е била изключителна родолюбка, която жертвувала имота си само да се открие в Солун първото новобългарско училище, в което учителка става дъщеря й Славка.

Кирияк и брат му Константин станали най-ревностни и най-предани съратници на Димитър Миладинов, когато той е учителствувал в Кукуш и вдъхновявал кукушани и околните селища за борба срещу Патриаршията.

Възпитан в такава родолюбива среда, Георги Динката, след като завършил средното си образование на гръцки в Солун и Атина, заминал по желание на Д. Миладинов за Русия, за да получи славянско образование и да се подготви да служи на поробения си народ. Следвал е духовна семинария в Смоленск и Москва, като за разлика от Жанзифов решил на всяка цена да се върне в родния си край подготвен да му служи с всичките си сили. В Русия се срещнал с Раковски, с чиито родолюбиви писания се запознал основно. Надъхан от тях с дълбока вяра в силите на народа и изпълнен с възторг от славната история на българите, той се завърнал в родината към края на 1859 година и тръгнал по апостолския път на борбата. Обикалял е цяла Македония с двояка цел: да подтиква събуждащия се народ към решителна борба за своя народна просвета и духовна свобода чрез български черкви и училища, а същевременно и да проучва географски и етнографски цялата страна като основа за една пълна география и етнография на Македония. Във връзка с това се е свързал със Стефан Веркович, с когото завързал рядко ползотворно приятелство. Това са били дните на възхода на българската черковна борба, която стигнала до съдбоносния Великден 1860 година, когато българският народ открито отхвърлил зависимостта си от Цариградската гръцка патриаршия. По този повод Динката написал своето възторжено стихотворение „ДО БЪЛГАРИТЕ В ЦАРИГРАД ЗА ВЕЛИКДЕНСКОТО ПРИКЛЮЧЕНИЕ 1860 ГОДИНА“ в десет осемстишия. Съществено в него е отразено в следните стихове:

Живи, славна България,
Македония, Тракия!
Живи, живи, духовенство
и българско Патричество! . . .
Сега радост и веселие,
сега свободно пеение
за Българско Патричество
и народно духовенство! . . .

Братя, вам похвала сега,
що врагът през вас побегна
и ся тае во своето
осрамотено си гнездо . . .
Здравица ви, о дружнаци,
славни българи-юнаци!
Здравица ти, о свобода,
от темнота и тегота . . .[76]

Освен това той организирал във връзка със събитието тържествен акт във Воден. Изправен като народен трибун в двора на една воденска черква пред многоброен народ, Георги Динков държал на български език будителска реч, като я придружил и със славословие на султана за дадените с Хатихумаюна (1856) правдини. Смутени от народното въодушевление, гърците побързали да го наклеветят, че уж славословието било не за турския султан, а за руския цар. Веднага бил хвърлен в затвора в Цариград, където лежал дълго време. След освобождението си като невинен продължил безстрашно делото си. Мъченическата смърт на братя Миладинови още повече разпалила родолюбивия му жар. Засилил агитацията си срещу Фенер, пращал дописки и статии до вестниците в Цариград, пишел родолюбиви песни, разпространявал българския печат (бил е настоятел на в. „Съветник“), кореспондирал с видните наши възрожденци и водачи на народното движение и поддържал постоянна връзка с хората от занаятчийските еснафи, подготвяйки ги за решителна народна акция. Но по гръцка клевета отново бил арестуван. Това арестуване му донесло много нови страдания. Но железният му дух всичко е понесъл. Безстрашието и саможертвата ярко личат в писмото му до Веркович от 18 февруари 1863 година. Ето съответни откъси:

„Не можите, драге ми приятелю, да разумейте моята радост, сиреч чи ся затворих... От подобните ми страдания аз сега придобих двойна чест, отколкава съм имал. Они сакали съ да ми сечет силите ми, а не знаят, чи ми хи умножиха. Наместо да ми отсечат ръци, ми дадоха криля. Наместо да ми запрат язикът, ми подадоха смелост и дерзост. Наместо да огаснат народното чувство в сърдцата на **българите,** напротив, разпалили съ народолюбието им... Аз им казах: **„Най-сладката ми смерт ке ми бъде, кога ке умирам на въже или в темница и заточение за народът.“**[77] Освободен е бил след два месеца, но вече тежко болен.

Още два пъти бил арестуван по гръцки доноси, но нито за миг не клюмнал. Особено голяма става дейността му в Солун. Работейки сред еснафите, състоящи се от българи от разни места на Македония, той, подпомаган от цялото си семейство, първо организирал училището на сестра си Славка, която подготвил за българска учителка, а след това застанал начело на българската община, която създал през февруари 1868 година, като за целта свикал НАРОДНО СЪБРАНИЕ при голям ентусиазъм. В двучасова реч, изговорена наизуст, той изтъкнал значението на организираното общество, проследил историческия развой на българския народ, осъдил фенерското иго, обаче посочил гърците за пример с тяхната ревност да обработват своя език и да изграждат свое църковно обществено управление.“[78]

По същото време под негово ръководство започва борба за българска черква в града и за тържествено чествуване на светите Кирил и Методий.

Още през лятото на същата година се озовал в Костурско с опорен пункт с. Загоричане. Започнал работа като гръцки учител, докато подготви почвата за българско училище. В началото на 1869 г. вече открито из стъпил като български учител. За една година извършил цяла революция в духовете на тоя край и след това я разширил и в другите околии.

Доколко е била фанатична дейността му като българин говори и една подробност от семейния му живот. При решението си да се ожени той се спрял на мома българка, но погърчена. Ще я вземе, ако се върне към българската си народност. По този повод пише на

Веркович на 5 февруари 1869 г.: „Имам писмено официално согласие: ако ся научи писмену и говориму българский язик, тога ке ми биде свършеница (годеница — б. а.), а когато ке докаже практически, че действително ся е отрекла от гърчищината и ся е сочитала со българщината, тога само ке биде венчана со мене за доживот супругъ българкъ. Подходим под правилата и изискванията **на интересите на българската народност.**“[79]

И наистина тази спасена българка след женитбата застава край мъжа си като учителка на българските момичета на роден език.

След издаването на султанския ферман за основаване на Българска независима църква той провежда небивали тържества на цялото население в Костурско. И Димитър Благоев свидетелствува: „Тръгна на поход по другите села да подигне и там българете против грыцкото влияние. И в своята проповед той се забираше до самия Битолски окръг“. Навред постигнал пълна победа. Целият народ застанал зад него. Когато бивал викан от властта за следствие по грыцка клевета, целият народ тръгвал с него да го защищава и гарантира за честността му.[80]

Най-после гърците го ликвидирали по много жесток начин: на път за с. Горенци бил нападнат от неизвестна шайка, удрян е с дърво по главата и оставен в безсъзнание. Цял месец лежал в тежко състояние и току малко се понадигнал, бил отново арестуван. В затвора лежал няколко месеца. „Всичките усилия на българите да го извадят бяха напразни“ — заключава Благоев. Едва през 1870 г. един българин, полугъркоман, успял да го освободи, но при условие да не се връща в Загоричане.

Картината на прощаването на Динката с населението, както ни я описва Благоев, е изключително вълнуваща. Всички плакали, особено учениците му. Той ги утешавал. „Но учениците не му даваха да говори, плачеха и се тискаха около него . . . Най-подир тръгна и цяла тълпа селяне, жени, ученици и ученички проводиха го далеко зад селото“.[81]

Динката все пак се съвзел и след султанския ферман станал учител в Костур. След това данните за неговия живот са оскъдни, но се знае, че се поминал през 1876 г. в Атина, където бил на лечение.[82]

Без да смятаме, че сме изчерпали дори най-важното от дейността на тоя героичен мъж, ще завършим с най-общата характеристика, която му дава Благоев с дълбоко благоговение пред неговата памет: „Неговото влияние все повече се усилваше и във всичките места, **дето той се е къснал (докоснал – б. а.), там българският дух не е погаснал** и под влиянието на последующите събития в живота на българския народ тоя дух се разширява.“[83] Това е толкоз по-вярно, като се има предвид личното верую на Динката, изказано в писмото му до Веркович от 4 януари 1867 г.:

„Възнаграждението, което аз чакам за моето народу служене, не може да бъде друго от душевното ми спокойствие, че съм изпълнил отчасти мойт до него дълг . . . Човек има длъжност Отечеству, а не Отечеството човеку . . . За отплата на огромнийт свой дълг що ли отдадох аз Отечеству? Нищо . . . . Защото и десет (пъти) повике да бих страдал, отколкото страдах, па не ке стигне стотната част на дългът ми до него.[84]

Не са ли това Ботевите думи: „Аз може млад да загина, но стига ми тая награда – да каже нявга народа: умря сиромах за правда, за правда и за свобода.“ Те са перифраза и на Миладиновите думи: „Аз отивам на верна смърт, но народът български, за когото съм ратувал и за когото ще умра, нема да умре заедно с мене . . .“

Тъй миладиновският дух се е превъплътил в тоя идеален млад мъж, който рано пречупил дървото на живота си с ореола на мъченичеството, но като гигант по дух, равен на духа на апостолите на българската свобода.

* * *

С тези дванадесет образа на именити български възрожденци от Македония съвсем не се изчерпва поредицата от високи духовни върхове на нашето Възраждане в българския юг. Съзнателно пропуснахме внушителните образи на митрополит Натанаил Охридски от с. Кучевища, Скопско, и на митрополит Методий (Тодор) Кусев Старозагорски от Прилеп, защото за тях ще се говори на друго място и във връзка със събития, в които те са главни герои. Също пропускаме и други възрожденци, като Антим Ризов от Струмица, Павел Божигробски от с. Кониково, Ениджевардарско, Димитър Македонски от Емборе, Йосиф Ковачев от Шип и други радетели на духовното събуждане на българите в Македония с по-малко значима роля. Ще заключим, че от тези духовни върхове, огрени последователно от все по-ярките възрожденски лъчи, светлината слезе в народните низини и ги поведе към окончателната победа — изгонването на гръцките владици от българския храм и създаването на независима българска църква.

ГЛАВА ВТОРА

САМООПРЕДЕЛЕНИЕТО НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ
ПРИ УЧРЕДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ

1. Предшествуващи прояви

Като резултат от народностното събуждане на духовните върхове се явява раздвижването на народните маси, което по своята същина е всенародно национално самоопределение. То е изразено във включването на всички народни слоеве в борбата за духовна независимост от Цариградската патриаршия с искане за българско народно духовенство и български училища. Тук обаче няма да описваме перипетиите на църковната борба, а ще дадем само няколко момента от нея, колкото за илюстрация на нейните прояви в някои отделни позабележителни селища в Македония. Чрез тях ще се почувствува все по-бързият пулс на народното движение и темпото на похода към победата. Ще се спрем само на няколко момента:

Бунтът на кукушани срещу Патриаршията и актът им за уния с римската църква през 1859 година. Кукушани стояли начело на борбата срещу фанариотите с такова ожесточение, че дори решили да напуснат православието и да минат към уния с папата, само да спасят българската си народност. С това те надминали времето, в което живеели. Това е акт на най-високо българско съзнание, за което говори и официалният документ. Тук ще цитираме откъси от просбата на кукушани до папата с дата 12 юли 1859 година:

„Злото надви нашето търпение . . . Ония, които бяха длъжни да са светлина и източник на секоя християнска добродетел . . . немат нито вера, нито съвест, нито характер, человеци властолюбни . . . Особно търпи от това развратно гръцко духовенство **нашият български народ . . .** Тога ний твърдо решихме да го оставим . . .

Ний желаим и следователно молим Пия IX никакво изменение да не ся направи на наредбити... църковни и язикът, по когото ще си правим църковнити молитви между нас, който язик е **стария̆т български или славянският.** — Архиепископът и духовенството, които ще управляват епархията и нуриите, **треба да със всички българи... Българският язик с народнити букви и характери ще бъде секога главният язик и основата на учението на младежити**..."[85]

Първият резултат от този бунт е отстъпката на Патриаршията: приема да изпрати българин владика за тяхната епархия в лицето на възрожденеца Партений Зографски от Галичник. По повод на неговото ръкополагане в. „Цариградски вестник" от тия дни (29 октомври 1859) пише с възторг:

„Нашите българи с радостни сълзи на очи гледаха как един българин на чин Архиерейски да ся произвежда... Разни възгласи на сущия наш стар язик направиха и още певиците от българската църква и „Достойно ест" сладкогласно на български изпяха."

Партений пристига в Кукуш, но кукушани не се задоволяват с това постижение, защото той е все още зависим от Патриаршията. По този повод „Српски дневник" от 4 декември 1859 г. съобщава:

„От Кукуш (Хаврет—Хисар) идват съобщения... Кукушани остават при своето решение за откъсване от Цариградската патриаршия. На 14 ноември там пристигна от Цариград новият епископ Партений... Народът го прие добре, но му каза, че **иска български владика, който да бъде независим от гръцкия патриарх."**

Този акт на кукушани още повече разпалва борбата. „Српски дневник", бр. 20 от 1859 г. съобщава:

„Тъкмо поради гръцката пропаганда и злоупотребления на гръцките владици се будят **западните българи**... Те вече започват да горят гръцките книги, както някога гърците горяха българските. Притискайки народа, фанариотските владици го накараха да си отвори очите..."

Победата на кукушани е била първа по рода си в българската земя. Горна България все още не се осмелява да постави толкова смело искане. Кукушани обаче показали как да се води борбата. Затова Иларион Макариополски, който бил отишъл в Кукуш да ги убеждава да не се отказват от православието, заявил на българските първенци през март 1860 година:

„Бях в Кукуш и отнесох от Македония следната поука: когато не искат един владика, изгонват го; когато искат да се освободят от един патриарх, изхвърлят името му от църквата".[86]

Отражението в Охрид на кукушките събития

Този пример бил последван от водачите на църковната ни борба на Великден същата 1860 година — скъсването с Патриаршията. По този повод вестник „Србски дневник" пише отзив:

„От България. 9 юли (1860). Великденските събития в българската черква в Цариград навред предизвикаха по-голямо или по-малко впечатление. Няма български родолюбец, чието сърце да не е затреперало от радост . . . В Охрид, **Старата столица на българските патриарси, българите бяха възхитени,** когато чуха за постъпката на цариградските българи."

А още преди това същият вестник в броя си от 13 март 1860 година съобщава.

„От град Охрид ни пишат с дата 4 февруари, че там **българите** са се отвратили от фанариотското управление в църквата. **Охридските българи** се събраха и се договориха да **искат епископ българин.** Ако Цариградската патриаршия изпрати фанариотски грък, да не го допуснат в Охрид, ами да го пребият с камъни."

А в броя си от 22 май 1860 пак „Србски дневник" донася:

„Охридчани са заявили на Цариградската патриаршия, че ще признават папа Пий IX за свой църковен глава, ако не им се даде **български владика.** Те искат Илариона Макариополски."

Но най-драматично е описанието на събитията в Охрид от Григор Пърличев в неговата „Автобиография". Когато го водели окован на заточение, целият град излязъл на улицата да порицава насилниците и да ободрява бореца за българското име и просвета. Пърличев разказва: „Дето минахме, по всички врати и прозорци се виждаха насълзени лица." Самата му майка му внушава сила : „Бъди юнак, ако ли не, аз ще умра от скръб! Пред Св. Климента горят безброй лампади. Ако ми се уплашиш, харам да ти е млекото ми!". Тъй окрилен, Пърличев издържал всички страдания и се върнал в града като победител. „Изтръгнахме елинския език... въведохме **българския** — разказва той. — Се появи ново мнение, ново стремление, нов живот... Изгнахме Мелетия. Жнахме онова, що бе отдавна сеяно. Правдата възтържествува. Победата беше свършена.“[87]

Събитията в Прилеп. Там борбата се води под формата на изгонването на гърко-власите от българската черква и училище. Водачи на движението са големият възрожденски деятел Тодор Кусев (по-сетне митрополит старозагорски Методий Кусевич) и Диме Биолчев, подпомагани от плеяда млади патриоти, а зад тях организираните като народна войска повече от 40 еснафски сдружения, тъй многолюдни в града. През лятото на 1867 година прилепчани заявяват на власите, че няма да допуснат да съществува отделно гръцко училище, нито богослужение на гръцки език в черквата. Власите протестират пред властта, но народът решава да прекъсне всякакви връзки с Патриаршията, като официално се отказва от нея, искайки за епархията българин владика, понеже населението в цялата Пелагонийска епархия е в мнозинството си българско. Това събитие е отбелязано на първия лист на една кормчия, притежание на Прилепската община, със следните думи: „Прилепската окружност отхвърли гърското иго и побара грабнатата от проклетите фанариоти преди един век народната си Охридска архиепископия. 20 юний 1867...“[88]

Като важно свидетелство за размера и характера на това народно движение в Прилеп е един официален документ, известен под името „Високо емирнаме“, султански ферман, с който се одобрява изгонването на власо-гърците от черквата и училището, тъй като „всичките **тамошни българи са коренни жители**... и двата народа — власите и гърците трябва да се отделят.“ В емирнамето 13 пъти се говори официално за българи и с това се подчертава победата на българското население под българско народностно име. За пример ще цитираме още един малък откъс от него:

„Според писмата, мазбата (рапортът) и общата жалба от страна на **всички тамошни българи**, които пристигнаха и които се предадоха на в. Порта, става ясно, че **българите са коренните жители** и че отначало училището и църквата са били тяхно притежание...“ и пр.[89]

Датата на емирнамето е по турски 1285, Сефер 20, публикувано във в. „Македония“, бр. 32 от 6 юли 1868.

Оттогава в прилепската черква се произнасяло следното славословие: „Болгарскому Священоначалству и Преосвещенейшим и богоизбраним архипастирем Всечестния Болгарския церкви, Всечестних Екзархов составляющих **Собора свея Болгарии**, нашим же Отцем и Архипастирем, многая лета!“. Тоя акт е одобрен от цялото население, което и било свиквано за такива решителни действия във вид на Велико народно събрание. Върху това Еничерев пише следното:

„Обществените работи в Прилеп взеха да се управляват от един вид конституция, на която организацията имаше следното устройство: народно събрание, министерство, сенат и велико народно събрание. Народното събрание се състоеше от всички български първенци в Прилеп, членовете на общината и първомайсторите на еснафите. Това събрание се събираше всяка година подир Възкресение . . .; общината като министерство изпълняваше възложените ѝ от народното събрание поръчки; при заплетени въпроси се повикваше съвещание и с първенците: тия две тела съставяха прилепския български сенат. А когато се видеше, че известен въпрос ще има съдбоносно значение за цялото общество, тогава се повикваха на събрание всички граждани без разлика на възраст и състояние и съставляваха великото народно събрание.“[90]

Цитираме тази характеристика на народното движение в Прилеп като типична за цяла Македония, носеща крайно демократични, масови изяви. От това следва изводът, че този род прояви са мощен израз на всенародното самоопределяне на македонските българи още през църковните борби, преди Екзархията, при това потвърдени с официални документи. Това ще проличи и в следващите ни описания на народното движение по другите селища на Македония.

Борбите и победата във Велес. Примерът на прилепчани бива последван в още по-внушителен вид от велешани. На 17 декември същата 1868 година цялото мъжко население решава на едно бурно събрание да скъса с гръцката църква. След два дена народът намира, че това е малко, и решава да бъде изгонен гръцкият владика (Антим) от града. Уплашеният грък напуска митрополията и се скрива в частна къща, оградена от стражари, при поразителен присмех от страна на гражданството. Той телеграфира в Цариград, че има бунт в града. Великото везирство заповядва на битолския военен губернатор Ахмед паша незабавно да тръгне за Велес и да въдвори реда. На 4 януари 1869 година, първия ден на Байрама, пашата тръгнал за Велес с отряд войска. Обаче битолските българи веднага предупредили велешани за това. Общината поканила турските първенци на събрание и помолила за помощ. Турските влиятелни граждани начело с Кязим бег обещали подкрепата и изпълнили обещанието. Те осведомили пашата за истинското положение, като порицали владиката и представили българите като лоялни граждани. Целият град излязъл навън заедно със свещениците, учителите и учениците да посрещнат пашата въпреки студения ден. Държани му били и приветствени речи. И пашата се трогнал. Той свикал най-видните български първенци и им казал, че нямат право да изгонят владиката, поставен със султански ферман. Но велешани му заявили, че ще понесат наказанието, но владиката не го щат и пр. Пашата го повикал да отговаря за делата си. Владиката заявил, че щом народът не го ще, и той не го иска. „Тогава подай си оставката“ — отвърнал пашата и Антим веднага изпълнил това. Пашата веднага телеграфирал в Цариград, че във Велес всичко е наред и че единственият виновник е владиката.

На другия ден присъствувал на Богоявленските тържества, които наблюдавал от един чардак край самия Вардар. На 7 януари той получил телеграма от Цариград, която прочел на всеуслишание пред около 250 граждани-първенци. Съществено в нея било: да повика велешките българи и да им каже, че грешките, които са направили напоследък, им се прощават от милостивия султан... Владика от гръцката Патриаршия няма да им се праща. Записани са вече в паството на българската църква. Щом тя се уреди, ще получат български владика.[91]

Как е отекнало това събитие във Велес, узнаваме от описанието на В. Кънчев в цитираната негова книга: „Събраният народ с неописуем ентусиазъм посрещнал това неочаквано за него известие... Известието като гръм се разнесло по целия град. Всеки напускал работата си и се предавал на ликуване. Приятелите се целували по улиците и се поздравявали с победата. Първенците благодарили на пашата и същевременно поднесли телеграфически благодарността си и на великия везир. На другия ден Ахмет паша бил изпроводен от града по най-тържествен начин. Чаршията била затворена и всичките граждани отишли на изпровождането . . ." и пр.[92]

Тъй Велес пръв в Македония издействувал български митрополит, като изрично бил вписан във Фермана от 12 март 1870 година. Цялата акция във Велес представяла истински плебисцит за самоопределение на българщината в града и цялата околия.

Народното движение в Скопйе. Както е известно, скопяни са между първите, които поискали българин за владика и повели борба срещу гръцките владици в своята епархия още през 1830 година. По този въпрос имаме свидетелството на Недялко Бойкикев от с. Кучевища (Скопско), бъдещия митрополит Натанаил Охридско—Пловдивски, прочут възрожденец и революционер, съвременник на борбите на скопяни. В своето „Приятелское писмо от Българина к Гръку" (1852) той пише:

„Около 1830 години в Скопии **скопиянски Блъгари** християне когдато промениха два владики грьки за их злоупотребление и неприлични им по чин работи, обрънаха ся с молба к Цариградскому Вселенскому Патриарху, за да им даде архипастира достойнаго и **родна Блъгарина** . . . и они готвяхъ своего протопопа и иконома за владишки сан и престол, добраго, почтенейшаго и изпитанаго старца отца Димитрия . . ."[93]

В борбата си срещу фанариотите скопяни са наложили сменяването на петима владици, докато най-после решили да се откъснат от Патриаршията и с всенародно въодушевление да гласуват за Българската екзархия. Ще споменем само следните моменти на тая борба:

През 1860 година скопяни се възбунтували срещу владиката Йоаким, като поставили категорично искане за български език в черквите и училищата. На 7 и 8 август същата година в града се стигнало до истински бой между българи и патриаршисти (предимно куцовласи и албанци). Като израз на това напрежение през септември те приподписали прошението до Високата порта, приготвено от българските търговци от 32 града и села, в което молят за български църковен началник в лицето на Иларион Макариополски.[94]

Следващата 1861 година (16 март) на едно събрание скопяни минали към крайност, като обсъждали идеята да се реши общобългарският въпрос чрез уния с римския папа, ако Високата порта не удовлетвори искането им за български архиерей. Узнал за това, Йоаким отстъпил, като се заклел да върви с народа. В резултат на това било решено да се изхвърли гръцкият език от училищата и черквите в епархията; всички епитропи на скопските черкви били сменени с българи; започнало откриване на нови училища и строежи на училищни сгради, на първо място великолепното училище в двора на „Св. Богородица“ с дарения от цялата околия. То става център на просветното българско дело в околията и се превръща по-сетне в пълна педагогическа гимназия.[95]

През 1864 година Йоаким изневерил на клетвата си и наклеветил водачите на движението в бунт. Те били оковани във вериги и изпратени в Цариград, където едвам се отървали от смъртна опасност. Но това било знак за бунт срещу владиката. Той заминал за Цариград и не се връщал цели две години. Народът чрез водачите си поел управлението на епархията и когато владиката се върнал, преклонил глава. Наскоро след това се поминал (1868) и населението поискало за митрополит българин, когото да одобри народът. Но Патриаршията отново им изпратила фанариотина Паисий, корумпиран тип още като управляващ епархийските работи във Враня. Паисий бил погърчен българин. Уверявал народа, че е българин и ще се отрече от Патриаршията, когато му дойде времето. Взел за секретар големия български деятел Стоян Костов, дал клетва, че ще върви с народа „в огън и вода“ и успял да ги измами. Показвал се послушен, служел на славянски, тържествено прославил празника „Св. Кирил и Методий“, давал гощавки, държал речи за преуспяването на българския народ, а тайно готвел разцепление чрез агентите на сръбската пропаганда във Враня. Но не прекъсвал и връзките си с Патриаршията. Тогава граждани и селяни изгубили търпение и на 14 септември 1869 година на голямо събрание от представители на първенци и еснафи решили да прекъснат връзките с

Патриаршията мимо волята на владиката. Подали махзар до правителството с хиляди подписи, че се отказват от Патриаршията и се присъединяват към българската църква. На 21 ноември същата 1869 година, на патронния празник на катедралата „Св. Богородица“, скопяни публично обявили скъсването с Фенер и оттогава епархията се управлявала от архимандрит Харалампий. Тъй дочакали султанския ферман за Българска независима църква.[96]

В останалите градове в Македония. Борбата срещу гръцкото фенерско духовенство се водела с различна сила по цяла Македония, а именно: във Велес — както видяхме — срещу Антим, в Битоля и Прилеп — срещу Венедикт, в Скопйе и Куманово — срещу Паисиос, в Ениджевардарско и Воденско — срещу злодея Никодим, в Солун и Солунско — срещу Неофит, в Струмица и Дойран и околиите им — срещу Йеротей . . . Така е в Неврокоп, Сяр, Костурско и пр. Колкото за илюстрация, ще цитираме два документа:

Из писмото на Георги Държиловец — Динката до Стефан Веркович от 4 януари 1867 година, илюстриращо хода на борбата: „Нека бъдат уверени господа усвоителите на чуждото, че **българите не ке допростат ни една педа земя отечествена,** но ке защитат и нея, и престолът со гърци и со труповете си до последна капка кръвина им и на духът им. Похвали на неврокопци братя! Нека противостоят елинизму и со гърди, и со снага, и со мърша! И от гроба нека викат, за да одерзнуват останалите! . . . Воденците са непоколебими во верността си. Елинизмът не може да прескокне Бистрица . . . И мъгленци такожде, и вардарци, и полянци (дойранчани — б. а.)“.[97] — В този откъс се чувствува пулсът на църковната борба по цяла Македония. Следващият пример говори най-убедително за това.

От Костурско вдъхновените последователи на Динката пишат:

„Некни на неделя 5 октомври (1869) у Костур на митрополията станали две големи патърдии: една била от **българите жители на тойзи град** против митрополитът Никифор . . . Митрополията бучела от 400 души еснафлии и махаленски мухтари . . . и владиката ся принуди да легне пред народът, велещиц: „Отепайте ме, ето ме!“ А народът: „Те некиме за владика, **ний сме бугари . . .**“[98]

Народните възторзи при издаването на султанския ферман за учредяване на българска независима църква (28 февруари 1870 г.)

Ефектът от издаването на султанския ферман е огромен в цяла Македония. Не е възможно да се опише в пълен размер. Ще дадем само няколко силни момента, типични за всички български селища в Македония:

В Кукуш. Още веднага с получаването на вестта за фермана кукушани разнесли вестта из целия край. На 12 и 13 март 1870 г. в града започнало народно тържество с църковна служба и подходящи речи в училището. Говорил главният учител — именитият възрожденец от Охрид Кузман Шапкарев, след това общинският писар К. П. Груев и видният кукушанец Д. Г. Станишев.[99]

В Скопие. В. „Македония“ от 16 март 1870 г. съобщава:

„На први марта, кога им пристигнал телеграфът от Цариград от булгарските представители . . . се стекло множество в училище, се поздравили и честитили едни другиму тая радостна вест и се веселили тая вечер. На другия ден множеството заедно с ученици отишли до мютесарифина да благодарят чрез него на правителството за благодеянието му. Черпили се, пели песни, мютесарифинът дал и пари на децата. Еснафите затворили дюкяните си и празнували победата с общо угощение в училище. На 8 март станали още по-големи тържества с литии по улиците и чаршията с 15 свещеници и архимандрит начело.“

Веднага след това скопяни подали махзар до правителството, с който за трети път заявили, че не признават Патриаршията, а **„Бугарскиот у Цариград синод“**. Махзарът завършвал със следното искане: **„Наша епархия да присоединит со Бугарската екзархия, зачто овде един гърк нема, све сме чисти бугари.“**

В Охрид. Там Пърличев бил в стихията си. На 8 март, изправен пред хиляден народ и четейки султанския ферман, той завършил огненото си слово със следните думи:

„Бехми изгубили и язик, и народност . . . Кога Цариградскийт патрик Самуил със страшна измама урна

Охридската архиепископия... **българскийт народ** се облече в чърно... С **пот български се вадеха** (поливаха — б. а.) гърцки училища, гърцки болници, гърцки книгохранилници и фенерски разкош. А българинот беше оголен и осъден само да работит, и вси народи се смееха с нас... Денеска Цар ни изведе на бело видело... Цар се показа за **българите** втор Мойсей... **Български народе, благословен народ,** извадите капи! Заклените се, че ще чувате ·(пазите — б. н.) како очите правдината, що ви подари Цар. Заклените се, че ще бъдете по-вещи от дедовите ваши. Тия загубиха — вие да чувате и на чада ваши наследие да оставите..."[100]

Охрид гърмял от песни, целият осветлен през нощта.

В Костурско. Сведения за народния възторг в тоя край от издаването на султанския ферман ни дава пак Димитър Благоев, очевидец на всеобщото вълнение. Герой на деня е бил пак Георги Държиловец — „Учительо Динката", който през лятото на 1869 година ходил до Солун и оттам донесъл цял товар български учебници — най-важното — султанския ферман. Ето живия разказ на Благоев:

„В 1869 година лятос, среди пладне, се разнесе звукът на камбаната, който призоваваше селяните на събрание, на „меджлис". Благодарение на празника всичкото село, мало и голямо, мъжко и женско, се събра на площада пред църквата и училището... Това събрание, среди което на възвишено място с фермана на ръцете стоеше Динката, представляваше величествено и невидено зрелище. На лицето на болшинството сияеше тържество... Сяко слово, в което се произнасяше **българи** и **български**, се съпровождаше с еднодушни възклицания: „долу гърко", „долу грьцкото", „не сакаме грьцкото пеенье", **„бугари сми"** и пр. Кога Динката свърши с думите: Ето, братя, що вели царскйо ферман: Султано дава изим да пейме по **бугарски"** — то всички взеха да викат: „дека се гъркоманите, нека излезат", но никой не мръдна, а чорбаджиите побързаха да оставят събранието."

След това Динката тръгнал по цяло Костурско, обходил селата с благата вест, та стигнал дори в Леринско. „В областта Курещата, **населена с българе** — пише Д. Благоев, — **се повдигнаха българите** против гърците и със страшен бой изпъдиха грьцките попове и учители, като заявиха на правителствените чиновници, че те не могат повече да търпят гърчкото и че те са чели царския ферман, който им позволява да си четат **български.**“[101]

Подобен е бил ентусиазмът на българите по цяла Македония, така че няма нужда да изреждаме описания на безброя прояви от този род. Ще заключим само, че те имат характер на истински плебисцит за национално самоопределение.

2. Участие на делегати от цяла Македония при учредяването на Българската екзархия през 1871 година

През януари 1871 година настава най-сюблимният момент в българската всенародна църковна борба: делегати от цялата българска земя се събират в Цариград за учредителния събор, известен под името „Български народен събор в Цариград 1871 година“. Това е кулминацията на напрежението на цялата възродена българска нация. Специално Македония реагира с небивал ентусиазъм, както се видя дори в отделните моменти, които описахме по-горе. Обаче вълнуващата проява на национално самоопределение на македонските българи става на самия събор. В него влизат с щурм македонските делегати.

Какво всъщност се случило?

Щом се узнава по македонските градове за излизането на Фермана и за съобщението епархиите да изпращат свои делегати за учредителния събор в Цариград, македонските епархии, без оглед дали са изрично споменати във Фермана като български, веднага изпращат свои делегати. Във Фермана изрично била спомената само Велешката епархия, а за другите се предвиждало по чл. 10 „истилям“ (плебисцит), от изхода на който ще зависи включването на съответната епархия под ведомството на Екзархията. Македония обаче не искала да знае за това и изпраща следните свои представители: за Пелагонийската епархия — Тодор Кусев и Диме Бабата от Прилеп; за Охридската — Михаил (Мануш) Манче Кюркчи от Охрид и дядо Вельо Михайлов (Милошев) от Ресен, водач на бахчованджийския еснаф в Цариград; за Велешката — Константин Шулев от Велес; за Скопската — иконом поп Георги от Скопйе и Стоян Костов от Враня, който заместил Симеон Георгиев, напуснал събора поради домашни причини; за Струмишката — поп Тодор Илиев Тилков от Струмица и Костантин поп Гутов от Кукуш; за Сярско-Драмската — Коста Сарафов от Неврокопско; за Неврокопската — Коста Попдаскалов; за Воденската — Георги Гогов от Воден, един изключителен български патриот от тоя край; за Кюстендилската — в която влизали части от Македония (градовете Щип, Кочани, Кратово, Крива Паланка, Малешево) — Димитър Ангелов и иконом поп Апостол; за Самоковската — в която влизали части от Македония (селищата Банско, Разлог и околиите) — Захарий Хаджигюров.[102]

По тоя начин била представена цяла Македония.

Делегатите от цялата българска земя се събирали цял месец преди официалното откриване на Събора (23 февруари 1871). Налице били и македонските делегати. Обаче още при подготвителните заседания за Събора се явил неочакван за македонските делегати въпрос за тяхното приемане. Неколцина делегати предупредили, че по чисто формални причини не могат да бъдат допуснати делегати, чиито епархии не са споменати във Фермана. А това били всички македонски епархии с изключение на Велешката. Настанало мъчително колебание. Страхотно вълнуващ момент! След толкова усилни борби, при самата победа те да бъдат изключени? И от кого?

Тогава прилепският делегат Тодор Кусев — тоя титан на възраждането в Македония, душата на борбата в Пелагонийската епархия, влиза в залата и произнесъл вълнуваща реч, която трогнала всички делегати. Какво е казал той ние знаем само в откъси — от печата и от протоколите на Събора, и то в резюме. Там четем:

„С какво право вие ще откажете да ни приемете тук? **Не сме ли ние толкова българи, колкото и вие? Издаде се ферман за създаване на българска църква. Ние искаме за нас този ферман. Ние искаме да влезем в тази църква.** Кой може да се противопостави на това! . . .[103] Що друго можахме да направим ние македонците, освен да прегърнем царский ферман? Ний изпроводихми махзарити си, ний поднесохми жалбити си на местните власти. Правителството ни остави свободни. Може ли и треба ли да издаде друг ферман за нас, като **показахми, че сми българи** и искахми да ся присъединим с българската Екзархия?"[104]

В други извори речта е дадена по-пълно. Ето и извадки:

„Високопреосвещенейши архипастири и Вие господа народни дейци! Едно треба да земете пред вид... че **ние българите от Македония** стоим на топа на устата. Вие не знаете що е панелинизъм и що е духовно робство; докато не изминат през нашите гърди и гробове, при Вас не дохождат! Жребието да държим отпора на силата му се паднало **нам, на македонските българи.** Ние стоим на фронта, **верна стража на българското племе** и в културно, и в национално отношение. Врагът излиза пред нас и ни предлага всичките блага на съблазънта, за да напуснем фронта... За да стоим твърдо на фронта..., на какво сме се осланяли, на какво сме се надевали? Мислили сме, че в северна и южна България имаме братя възмъжали, силни в своя патриотизъм... ще ни бъдат братя съюзници в борбата за освобождението и обединението ни. Можете ли да мислите, че аз, като не ме приемете, ще се повърна да си отида, отдето съм дошъл, да обадя на ония, които ме изпратиха с ентусиазъм, на приветствията да им кажа, че ония от Северна и Южна България наши братя, на които се надевахме, не ни приемат, не искат нашето освобождение с тех... Предполагате ли, че аз съм такъв голям подлец, щото да се повърна оттук изпъден и с това да хвърля в отчаяние нашите братя, македонските борци за националното ни дело? Да не бъде! Нà. Ето сега, като излеза оттук, ще отида направо на Ортакьойското скеле, ще се хвърля в морето, за да се запечати вашият патриотизъм с една смърт!"[105]

В протоколите на Събора е отбелязано следното неотразимо впечатление от тая реч на Кусев: „Думите му бяха така трогателни, щото мнозина от представителите ся разплакаха, а всички ръкоплиснахъ като свърши."[106]

Мощното въздействие на Кусевата реч било утвърдено от намесата на Гавраил Кръстевич, който казал следните правдиви думи:

„Имат право ония, които казват, че понеже тия епархии не са назначават именно във Фермана, нямат право да имат представители. Имат обаче право и ония, които казват, че тия епархии могат да имът тука представители... Ферманът има и тая смисъл, че народът е и треба да е съвокупен. Треба да се знае, че отначало на въпросът досега работило ся вообще за сичкийт народ... Що да станат македонските представители? Как да не ги приемнем, като съ дошли? Да ги изпъдим ли? Не! Народът ще ни похвали. Тии съ българе, затова треба да ги приемнем. Самото им дохаждане доказва, че съ българе и че искат да съ българе. Ако ни каже някой. че не съ българе, ний ще кажем: ето ги, нà ги... Тяхното тук присъствие е живо доказателство, че тий съ българе."

И в протоколите четем: „И със свършението на словото му събранието едногласно реши: да ся приемат представители, които от свойъ волйъ би дошли из онези епархии, що ся означават в 10-й член на фермана с превишение на жителството."[107]

Това е същността на победоносния щурм на македонските делегати. Едва ли може да се посочи по-голямо доказателство за високо народностно съзнание от това — да се налагаш като българин и на ония сънародници, които се формализират в това отношение от тесногръдие или по-добре — от слабодушие.

Тук трябва да допълним, че Тодор Кусев е взел участие и в изработването на Устава на Екзархията като пратеник на Прилепската българска община. Това узнаваме от писмото на тая община от 6 март 1872 година до Архиерейския събор в Цариград. Там се казва:

„Нашийт епархийски представител, г-н Т. И. Кусев, който избран по-миналата год. (месец януар) от нашъ-тъ епархийъ, би **изпратен да заседава в народний събор за уреждание устава на нашътъ ексархия и друдзи църковни нужди,** ся завърна околу мес. юлий (сщ. год)... Изпращаме същаго представителя, когото ополномощаваме във всичките ни църковни работи народни да вземе участие, а още и да защити както частно архиерейскити ни, така и въобще и народнити ни работи във всякой случай, кога ся представи нуждъ и всякаде, кадето ке бидит благословно..."[108]

Уместно е да отбележим, че Тодор Кусев, в изпълнение на поръчението на своите съграждани, се явява между първите, които публично взели да насърчават екзар Антим да не се смущава от подготвяното низвержение във връзка с обявяването на Българска независима църква на 11 май 1872 година, а да стои твърдо върху плещите на единния български народ. Ето ободрителните му думи:

„Очите на целия български народ са омолително обърнати към Вас и към окръжаващия Ви Свети Синод. Във вашите ръце е кормилото на нашата църква. От Вас се чакат да избришите горките народни сълзи. Вие сте, що ке утешите, омекчите и изведете на добро пасище отруднелото, изнемощело и поробощеното останало до преди мало време без народност и пастири стадо Христово — **българският народ.**“[109]

Също ще отбележим, че Кусев е участвувал и при избора на екзарх Антим за глава на българската църква, а после се закалугерил под името Методий и станал архимандрит при Екзарха. Още по-късно бил избран за владика на Старозагорската епархия.

И друго трябва да отбележим във връзка с тези исторически моменти на изява на македонските българи:

— При обявяването на Българската независима църква на 11 май 1872 г. около екзарх Антим I стояли шестима митрополити, трима от които македонски българи — Панарет Пловдивски от с. Пътеле, Леринско, Партений Зографски от Галичник и Генадий Велешки от Охрид. Следователно извършен пред хилядното множество българи в Цариград, огромната част от които от Македония, тоя акт е еднакво дело на българския север и българския юг.[110]

— За новосъздадената Българска независима църква са били нужни йерарси. Народният събор е приел каталог на кандидатите за екзархийски владици. Девет от общо 20 кандидати са от Македония:

1. **Мелетий Зографски,** родом от Струмица, зографски брат, с добра черковна и научна ерудиция по философия, завършил Петербургската духовна академия. Избран за софийски митрополит.

2. **Неофит Рилски** от Банско, известен на всички българи възрожденец и учен, за когото вече говорихме.

3. **Евгений Мишайков** от Битоля, племенник на Панарет Пловдивски, от възрожденския род Мишайкови

от Пътеле. Завършил е Халкинското богословско училище, после станал протосингел при Панарет в Пловдив, а след това на Антим във Видин. Проявен бил като отличен българин.

4. **Хаджи Павел Божигробски** от с. Кониково, Воденско, известен ни със своето Евангелие на новобългарски език, печатано в Солун в печатницата на Кирияк Държиловец през 1852 година.

5. **Генадий Велешки** от Охрид, бивш велешки митрополит.

6. **Хаджи поп Исаия** (от Сярско), завършил също Халкинското богословско училище, църковнонароден деец, препоръчан от Антим Видински и Иларион Макариополски.

7. **Архимандрит поп Михаил**, препоръчан от представителите на Сярската и Драмската епархия.

8. **Натанаил Бойкикев** от с. Кучевища (Скопско), по-сетне Охридско-Пловдивски митрополит, за когото говорихме и още ще говорим.

9. **Архимандрит Павел Симеонов** от с. Българска Блаца (Костурско), един от отличните ученици на Халкинското училище, възрожденски деятел в Костурската епархия, преследван от гърците.[111]

Във връзка с това правдива е костатацията на патриарх Кирил: „Като се има предвид съотношението между вписаните в каталога кандидати от Македония и от другите немакедонски области, вижда се, че Народният събор напълно бе зачел правото и приноса на македонските епархии в църковно-народната борба.“[112]

И още нещо: при избирането на владици от страна на отделните епархии не е правена разлика във връзка с областния произход, а са избирани кандидати по достойнство. Така за софийски митрополит е избран струмичанецът Мелетий.

ГЛАВА ТРЕТА

ИСТИЛЯМИТЕ В МАКЕДОНИЯ — ВЪРХОВНА ИЗЯВА НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ

1. Народни копнежи в Македония за български владици

След като Българският народен събор приключил работата си, от всички македонски епархии започват да идват искания пред Екзархията за български владици. Тия искания се превръщат в неутолими копнежи и на места вземат бурен характер. Особено стимулиращо въздействувал Велес, който единствен от епархийските центрове бил щастлив да получи българин владика в лицето на охридчанина Генадий, а след това на Дамаскин. И този път пръв в народното вълнение се проявява Скопйе. Той заживял с бунтовно настроение още на 10 март, когато от получения текст на Фермана се узнало, че в него не е вписано името на Скопската епархия. Вълнението още повече нараснало, когато на 31 март 1870 година мютесарифът повикал първенците в конака. След тях се стекло и цялото българско население, развълнувано от смътни предчувствия. Пашата им прочел фермана и категорично заявил, че тяхната епархия остава под ведомството на Патриаршията. Започнали бурни протести и той заплашил, че ще вземе лоши мерки срещу бунтуващите се. На другия ден, 1 април, народът избрал 40-членна комисия да протестира пред Високата порта в Цариград, а също така там бил изпратен и специален човек да разкаже за негодуването на населението. Започнало събиране на подписи и печати за нов махзар, но пашата заплашил с арести. Обаче наскоро той бил сменен с друг, който пък заплашил със заточение на всички първенци. Но народът не се уплашил. На 17 юли пристигнал Паисий и намерил митрополията заключена с грамадни конски букаи и огромен катанец. Властта не посмяла да се намеси, боейки се от смут, и той се настанил в частна къща. Обърнал се към валията в Призрен и той лично дошъл в Скопйе да оправя работата. На 24 август наредил да се строшат вратите на митрополията и тя да бъде предадена на владиката. На 27 август 300 души граждани се явили в конака и поискали да се предаде протестът им до Правителството, а отделни граждани отишли във Велес и оттам се оплакали от валията телеграфически. От Цариград дошло нареждане за строги мерки срещу българите. Въпреки това, когато владиката поискал да служи в съборната черква, срещнал такъв отпор, че и самият паша се уплашил, след като му е докладвано от мухтарите, че ще стане кръвопролитие. „Жени, деца и мъже напълнили църковните дворове, въоръжени с камъни и дървета . . . Владиката не смеел даже да се явява по улиците, а цяло отделение заптии пазели митрополията“ — четем у В. Кънчев.[113] На 2 октомври били арестувани всички учители и училищата се закрили. Народното вълнение взело застрашителни размери. То станало особено опасно, когато учителите били откарани в Призрен и държани там цели три месеца. Едва когато от Цариград народните водачи съобщили, че положението не е отчайващо, защото според чл. 10 от Фермана ще има истилями (плебисцити) за неспоменатите в него епархии, настанало успокоение и подготовка за провеждане на народното допитване.

В такова напрежение се намирала цяла Македония, в ония епархии, които чакали истилямите.

2. Истилямите в Охрид и Скопйе

Турското правителство се бавело с допитването в македонските епархии и народът все повече се вълнувал. От всички страни валели протести и искания за по-скоро провеждане на плебисцита. Най-после той бил извършен — на първо време само в Охрид и Скопйе. В Охрид истилямът започнал още през лятото на 1873 година и завършил през декември същата година. Но книжата за извършеното допитване били изпратени едва на 27 февруари 1874 година. Горе-долу по същото време е извършен истилямът и в Скопйе. Какви са били резултатите, узнаваме от официалните турски документи. Там четем:

„Според направения плебисцит в Скопската и Охридската епархия за назначаване на български митрополити съгласно с чл. 10 от фермана за учредяване на Българска екзархия се установи, че от 8698 християнски къщи в Скопската епархия само 567 къщи желаят да останат под Гръцката патриаршия, а останалите 8131 къщи са изказали желание да минат под духовното ведомство на Българската екзархия.

А според сведенията, дадени от Солунския вилает с дата 21 мухарем 1291 г. (27 февруари 1874 г.), от извършения плебисцит се установява, че в гр. Охрид и околността му само 139 човека са поискали да останат под Патриаршията, а 9387 човека са изказали желание да минат под ведомството на Българската екзархия."[114]

Трябва да отбележим, че гласувалите за Патриаршията са почти изцяло гръко-власи, известен брой православни албанци и шепа гъркомани.

Значението на двата истиляма е огромно във всяко отношение. Първо, те са всенароден израз, потвърден с държавен официален акт, за националното самоопределение на македонските българи; второ, тоя акт е извършен като резултат от полувековна борба, а не на временно настроение; трето, това събитие става не под въздействието на Екзархията, която току-що се учредила с общобългарски усилия, а под всенароден ентусиазъм, и то преди създаването на българската държава през 1878 година, следователно преди всякакъв български обществен организъм, способен да влияе с каквито и да е средства върху волята на населението. Напротив, такъв организъм е представяла Цариградската патриаршия, срещу която се водела тежката борба, възпрепятствувана дори и от официалната турска власт. Значи, осветена от върховни всенародни изпитания, тая борба, завършила с победа, е най-великият израз на самоопределението на македонските българи. Нещо повече, тя продължила още цели две десетилетия в Македония, докато и другите епархии се сдобият със свои, български архиереи. Както ще видим по-нататък, борбата за запазване на постигнатото се превърнала в кървава под удара на гърци, турци и сърби.

3. Нови копнежи за приложение на Фермана

Въпреки проведените истилями издаването на берати за избраните митрополити се бавело, а за другите епархии не били насрочвани истилями. При настаналото ново напрежение се стигнало до нови избухвания сред надигналите се срещу Патриаршията народни маси. Охрид бил пак пръв в това отношение. Повод е дал Мелетий, който искал да присвои историческата черква на града „Св. Климент“. Цялото население се вдигнало на крак. Очевидец от онова време разправя:

„Това беше на 3 април 1874 година. Народът се стичаше от вси страни, жени бяха заели външните порти на църквата, мъже и деца се бяха покачили по стените на църковния двор. Тълпата там бе тъй гъста, че нямаше где игла да хвърлиш. Плачеха от яд и се питаха: как е възможно да искат да изтръгнат от ръцете на народа църквата „Св. Климент“? Към обед един капитан пристигна начело на стотина войници, но той не можеше да си пробие път през множеството. Пред вратите жените образуваха жива ограда. Всред войниците се намираше Мелетий. Капитанът, напротив, започна да нанася удари с тоягата, която държеше в ръката си. Тогава една храбра жена, Йованица Филдишева, се хвърли върху него, изтръгна му тоягата и я захвърли върху покривите на съседните къщи, провиквайки се: „За тази църква ние сме продали обеците си, па дори и ризите си. Как се осмеляваш да дойдеш тук да ни я вземеш?“ Тогава капитанът заповяда на войниците да си послужат с оръжието: десет жени бяха наранени с щикове.“[115]

Между ранените била и Филдишева, която след някой ден починала.

В леринското с. Зелениче се случило подобно нещо: жените скочили срещу владиката. Във физическа борба с него при опита му да превземе черквата баба Кана го хванала за брадата, той я ударил с жезъла си и я убил.

Особено вълнуващ е обаче случаят с българските жени в Крушево в борбата за новопостроената българска черква „Св. Богородица“ около 1870 година. Черквата била построена със средства и труд от българското население, в средата на българската махала („Мияк махала“). Както е известно, населението в града се състои от българи и куцовласи, преселници от албанския град Мосхополе през XVIII век. Куцовласите са предимно гъркомани и като такива агенти на Патриаршията. Като видели, че в черквата се служи на черковно-славянски и български, те се нахвърлили срещу българите. С измама успели да вземат ключовете на черквата и я затворили, като настоявали българите да се признаят за патриаршисти. Но майсторите, които са строили черквата, намират тайни места, за да влязат: смел момък се изкачва до голямото кубе и с риск на живота си успява да слезне в женското отделение и оттам долу. Изкарал железните лостове на лявата пола и отворил черквата. За да спасят мъжете си от издевателства на властта, българките решават да бранят черквата. Гъркоманите-власи алармират властта в Битоля, че в града има бунт: черквата е превзета от бунтовници. Пристига войска и вижда невинни жени. Офицерите почват да ги увещават да напуснат черквата, но те отговарят: „Камъни и греди сме влачили на ръце, пръстените и обиците сме си продавали! Построихме черквата за себе си, а не за гръцкия владика. Сакаме наша църква и наши владици и попове!“

Най-трогателното е, че част от жените били млади невести с бебета на гърди. Начело е стояла народната героиня Пара Гърдановска с дете-кърмаче.

Турците не посмели да упражнят физическо насилие, а ги изолирали, като поставили около тях стража — никой да не се приближава до тях. Искали чрез глад и лишения да ги заставят сами да си излязат. Но и това не помогнало: фанатичните жени решили „да мрат за народ и вяра“. Ще цитираме по този повод спомени на баба Пара Гърдановска, преразказани от войводата Петър Ацев, бивш учител в града: „Не беше мъка да се гладува. Траехме и за вода. Но мъка видяхме, когато ни спряха децата: ние, младите булки, които имахме деца, носеха ни ги първите дни уж да ги храним, а покрай тях доставяха и нам тайно храна и вода. Подучени обаче от подлите гъркомани, турците забраниха да ни подават децата. Когато млякото на гърдите ни налея, понасяхме нетърпими болки. По едно време турците накараха хората да се нареждат пред черквата с децата ни на ръце. Ние отвътре се превивахме от болки и млякото ни напразно течеше, а вън децата ни пищяха за майчина гръд. Но това не продължи много. Дядо Атанас и Цуце занесоха тайно писмо до Битоля, където наши първенци, подкрепяни от битолчани, поднесли протести пред валията ... Найпосле дойде заповед да се предадат ключовете на черковните настоятелства. Освободихме се от мъките, но и спечелихме черквата, която си имаме и сега."[116]

По-сетне, когато се създава революционната организация, баба Пара става предан ятак на комитите и бива наричана „майка на комитите".

Без да удължаваме изложението си, ще подчертаем, че този дух на българщината е владеел навред в Македония. Но неговият мощен изблик особено се проявил при посрещането на избраните български владици във Охрид, Скопйе и Велес.

4. Бурна изява на българския дух при посрещането на първите български владици в Македония

Всички гореописани вълнения на българското население в Македония повлияли върху Високата порта най-после да издаде съответните берати за Охридската и Скопската епархия, докато за Велешката вече бил издаден по-рано по силата на самия Ферман. За не помалко бунтовната Пелагонийска епархия обаче не само нямалю берат, но не бил дори проведен истилям поради голямата съпротива на Патриаршията. Но тая епархия, която обхваща огромна територия с градовете Прилеп, Битоля, Марийово, Лерин, Костур и пр., е на пътя Солун–Охрид, по който неизбежно щял да мине охридският български владика Натанаил. Това давало възможност на цялото българско население от двете страни на тоя път да се вдигне с безкрайна радост да посрещне първия български владика и с това да извърши своего рода плебисцит за цялата Пелагонийска и отчасти за Солунска епархия.

За да се види силата на тази мощна изява на българския дух, ще дадем малки откъси от описанията на посрещанията на тримата владици — Охридския, Скопския и Велешкия.

Посрещането на Натанаил Охридски. Пътуването на тоя син на скопското село Кучевища до Охрид е било изключително триумфално, и то в продължение на няколко дни поради голямата дължина на пътя. Данни намираме в неговата автобиография, в спомените на прилепския главен учител Никола Ганчев Еничерев и в българския цариградски печат. Ето няколко характерни момента.

Тържествата започват още от деня на неговото ръкополагане в Цариград за Охридски митрополит — същия ден, 24 септември 1872 година, когато била произнесена схизмата. Тогава голяма ревност за провеждането на тържеството проявил бахчеванският еснаф, който се състоял изключително от българи от Македония (предимно ресенчани) — както съобщава в. „Право“, бр. 29 от същата година. След две години той потеглил за епархията си и на 31 март 1874 година — Великден. В Солун възвеличил възкресението на българската църква в българския храм „Св. Кирил и Методий“ при стечение на ликуващите солунски българи. Оттам започва триумфалният му път подобно на триумфа на римски император. Още преди Ениджевардар крайпътните български села излизат да го чакат с часове и да го приветствуват. Обаче по пътя за Воден цялото население било на крак. Натанаил разказва в автобиографията си:

„Като се приближихме до подгорието, за да възкачваме към градът, обърнахме и мернахме погледът си към брегът; той целийт беше обсипан с народ; наредени бяха учители, учителки със стотини ученици и ученички, всички с цветя в ръце, всички с хвалебни весели песни ни посрещнаха и ни въведоха в градът ...“

Облечен в архиерейски дрехи, той произнесъл от трона родолюбиво слово, посрещнато с възторг от народа. След това бил изпратен пак от хилядно множество с песни, един час далеч от града. Към Острово вече го пресрещат пратеници на охридското свещенство, а подир тях и граждани от крайпътните градове. Натанаил разказва:

„По купища, по купища начнаха да се явяват охридчане, битолчане, прилепчане и селяни от близулежащите села и от град Лерин ... На утрото ... при хубава пролетна погода тръгнахме със стотици преходящи конници и идящи подир нас колесници с битолските първенци и жителите на околните села ... после с всичкото народно множество потеглихме направо за град Битоля. Колкото повече приближавахме към градът, толкова повече се сгрупираше народът — и пред нас, и позади нас... Хилядници народ изпълняше не само едно грамадно широко пространство вънка от градът, но и в градът всичките улици, през които имаше да се пройде, беха задръстени от народ...“[117]

Тук спираме цитата от автобиографията, за да продължим с описанието, което ни дава Никола Ганчев Еничерев:

„Прилепската община разпрати писма и человеци още по-рано да известят тая новина и ги покани да вземат участие в посрещането в Битоля. От градът Прилеп тръгна цялата община, всичките читалищни членове, всичките учители, мнозина от търговците, занаятчиите, селяни, ученици и пр. начело с десетина свещеници, кой на кола, кой на кон, а мнозина пеш. Времето бе приятно; младите пеят... други поздравяват: „Хайде на добър час... Хайде господ да даде и ние да си дочекаме подобна радост!“... Неусетно стигнахме до Битоля (пътят е 40 км — б. н.)... По улиците толкова бе голямо множеството, щото мъчно се вървеше свободно. Полето от градът до кафенето (Абдипашовото — б. н.) бе почерняло от множество... Около три и половина часа по европейски се зададе владиката, яхнал на ат, придружен от около 30 всадници все охридчани. Тук дядо Натанаил слезе, но така бе притиснат от множеството, което се надпреварваше да му целува ръка, щото полицията не беше в състояние да го защити, та се принуди да се качи на пайтон и да потегли за градът. По пътя пайтонът се караше полека, той не прибираше десницата, тя постоянно се теглеше от множеството да я целува“ и т. н.[118]

Още по-картинно е описанието в дописката във в. „Левант таймс“, излизащ в Цариград, бр. 18 от 11. V. 1874 г. Ето малък откъс: „Половин път до града... има много место; това место беше толкос пълно с народ, щото пайтоните и кочиите не се познаваха, че пътуват, нъ са гледаха, че плуват в человеческо море. Коньете и кочиите не са гледаха, а само лицата, що беха възкачени върху них... Никога българското сърце на македонеца не са е вълнувало така силно... Не видех никого, който да не пролее сълзи...“[119]

Подобно било посрещането и в крайпътните села за Ресен и Охрид. А как е било в самия Охрид? Натанаил разказва:

„На разстояние един час от градът се показаха хилядници и хилядници народ от Охрид и от околните села със свещенството, учителите, учителките и ученичките, които като се приближихме, ни сретнаха както подобава и посред тържествени песни . . . Влезнахме в градът и пройдохме през него, обсипувани навсекъде с цветя . . .“[120]

Подобни са писанията и в други извори, като например в. „Век“, бр. 17 от 1874 г., и в спомените на Евтим Спространов „По възраждането на град Охрид“, в които четем, че посрещането на Натанаил било „нечувано дотогава народно тържество: 30 хиляди души народ бил скокнал да посрещне наследника на Арсения . . .: Дори и турците затворили дюкяните си и излезли да посрещат . . .“[121]

Посрещането на митрополит Доротей Скопски. Доротей е пътувал с влак до Скопйе и затова пътят му е бил кратък. За посрещането му данни вземаме от скопска дописка до в. „Левант таймс“, бр. 18 от 11. V. 1874 г. Дописката е от 10. IV. От нея извличаме следните откъси:

„Известието за тръгването на св. Скопский от Солун за в града ни, което приехми на 2 того, възрадува сичкото българско народонаселение от епархията ни. Българете не намираха думи, за да изражят своите чувства на признателност към султана . . . Една депутация са изпрати . . . за да отиди до Солун да посрещне Н. високопреосвещенство. На великий петък една депеша ни извести, че стареца ще излезе на Зелениковската станция, която е 4 часа далеч от Скопия. Тутакси до 250 души са качиха на коньe и излезоха в колесници, та отидоха да го посрещнат . . .“ — След посрещане на гарата в селото и пренощуване в с. Драчево Доротей потеглил за Скопйе, „последуван от множеството.“ — . . .„Най-напред вървяха конниците, които имаха на брой 2500 души; после вървяха две заптиета, подир тях Н. високопреосвещенство . . . а след тях вървяха 120 каляски и повече . . . Оттука тръгнахме пеши за в града. До 12 000 души придружаваха владиката . . .“ и пр.

Оставяме на въображението на читателя да си представи какво означавало такова народно множество от 2500 конници, 120 каляски и 12 000 души други посрещачи.

Посрещането на митрополит Дамаскин във Велес. Подобна на гореописаните бури при посрещането била и оная във Велес една година по-рано. Там бил триумфално посрещнат митрополит Дамаскин, стар познат на велешани още от 1849 година, когато бил учител в града. Поет още в Солун от неколцина велешки първенци, той бил тържествено посрещнат още в Криволак от огромно множество народ от цялата Тиквешия. Поведен бил тържествено в градчето Неготино, откъдето след два дена тръгнал към Чичевския манастир „Св. Архангел“. Хиляди селяни от околията се трупали около него да му целуват ръка и да се нарадват на своя български кириарх. Поляните около манастира били осеяни с огромни маси народ. Придружен от конници и пешаци, митрополитът наближил Велес. Целият град излязъл при манастира „Св. Димитри“ да го посрещне. Държани са речи, мнозина са плакали от радост. След това в черквата „Св. Пантелеймон“ бил извършен молебен и настанало народно веселие до сред нощ.[122]

Това бележито събитие станало на 1 април 1873 година. Избягнахме подробни описания, защото биха имали същия характер на по-горе описаните посрещания. Ще дадем само малки пасажи от поздравителното слово на велешката видна учителка Зумбула Петрова, както го намираме поместено във в. „Право“, Цариград, бр. 9 от 14. V. 1873 г. В тях е отразено всенародното чувство на велешките българи в ония дни:

„Днешната радост не е само нашя, нашето духовно угощение не се състои от няколко съотечественици, нъ от **милиони българи. Българский народ, който живее от Бел Дунав до Бело море и от Черно море до неграничнии предели в пространното Отоманско царство,** знае и възхищава ся за днешното посрещане на народнийт ни архипастир — на Негово преосвещенство г. Дамаскин . . . Ние доживяхми и **видехми изпълнено възлюбленото си желание — независима Българска екзархия** с пълно йерархическо управление . . . Разпространиха се навсякъде **народните ни български училища,** гдето изучава нашето юношество как треба да почита своя народ и да жертвува всичко за неговите интереси. Отвориха ся девически училища, гдето ся възпитават девиците, за да станат учени майки, които **ще отхранят достойни синове на България,** и други свети заведения . . . Сега **братя българе!** Понеже Екзархията снабди и нашата епархия с еднороден пастир и чрез него ще имаме оздравено нашето бъдеще. **Негово преосвещенство като българин ще ни бъде всегда близу** до сърцата и ще ся труди за доброто и успехът на еднородците си . . .“

5. По-нататъшни копнежи на останалите македонски епархии

Както могло да се очаква, останалите без свой български владика македонски епархии заживели с още по-голям копнеж за свой духовен ръководител. Облажавайки трите ощастливени епархии, те дълги години продължавали да се борят за заветната цел чрез протести, молби и пр. пред отговорните фактори — Високата порта и Екзархията. Виждайки се неудовлетворени, те взели да се поддават и на агитацията на органите на папата за уния, само и само да получат български духовен глава и за своите епархии. Поради това настояванията за истилями се засилили. Особено активни били Прилепската и Битолската община. За пример ще цитираме малки откъси от две писма на Прилепската община до Екзархията с дата 17 и 28 септември 1874 година, както ги намираме в протоколите на тая община, обнародвани в Скопйе.

От първото цитираме следното:

„До Н. Св. Блаженство и Святийт Български Събор.

В. Св. Блажен. и Св. Български Съборе!

„. . . Като сме уверени наполно, оти във време на истилям нашата Пелагонийскъ Епархийъ надминуват многу повече изискуемото число от 2-ий параграф на 10-ий член от Имберскийт ферман, **ся умоляваме коленнопреклонно** на В. Блаженство и Свят Събор да подадите на Правителството потребнийт такрир, за да ся преброит и нашата Епархия, та **да ся присъединим**

официално един час по-скоро с народнътъ Ни йерархия, начело на която стойте Ваше Блаженство . . ."[123]

Второто писмо, писано 11 дена по-късно, изразява още по-голямо нетърпение:

„. . . На многу пъти сме известиле неизбежните нужди за дохажданието на Архиереата Ни, но не знайм по какви причини нашийт слаб глас остануват неуслишан . . . Коя е причината, що и до денеска не ся удостоихме с Н. Пр. Архиереята Ни? Не сме ли и ний равни поданици на Н. И. В. Султана А. Азиса, любезнийт ни отец, с другзите си братия? . . . Коя е причината, що и до денеска не се подават такрир за нашата Епархия да станет истилям? Дали не притежаваме и ний **не само изискуемите $^2/_3$ според импер. указ, туку и $^3/_3$ с изключение на малцина гъркомани Власи? . . . Нашата Епархия, която е чисто Българска и която с първо испитувание ке влезит непременно в кръгът на народнътъ Ни Екзархия,** е подложена под волята на реченътъ Гърц. Патр. . . . Затова ся умоляваме коленопреклонно на В. Св. Блаж. и святийт събор да подадите един час по-скоро на Ц. Правителство потребнийт такрир, за да ся направи истилям и наша Епархия . . ." Иначе имало опасност от уния с папата, за която цел пристигнал Рафаел Попов, папски пратеник.[124]

„Покорни и духовни чада **Българска църков. Община.**"

Следващата 1875 година, 25 април, Общината пак моли за същото и завършва: „В такива критически обстоятелства . . . да земиме потребните мерки за откинванието и на нашата Епархия от фенерското иго, **та да са причислим при майката Ни Бълг. Екзархия . . .**"[125]

Би било много дълго, ако цитираме всички патриотични изяви на прилепчани, данни за които отчасти само намираме в цитираните протоколи на Прилепската община. Какво следва от дотук казаното? Само едно: че не Екзархията агитира Прилеп да се бори за български владика, а тоя буден български град моли, копнее за български архипастир и го дочаква едва през 1898 година. Как Прилеп се възрадвал от това събитие узнаваме от една приписка към Евангелието, преведено от Неофит Рилски през 1840, направена от прилепския летописец и самоук стихотворец Диме Гьорчев Янов—Димкар:

„1898, 15 януария. Отрано клепалото биеше. Народо разбра за идейнето на владиката (митрополит Григорий, първият български владика за Пелагонийската епархия със седалище Битоля, утвърден с ферман през 1897 — б. н.) Чаршията не се отвори; 15—16 власи-гъркомани беха отвориле. Кога видоа, оти нема никой от българите отворен, и тие затвориа. Пак Бог беше го подарил денот, 15 ану. беше како майските дни. Сио град, машко и женцко, мало и големо, излеговме со колгисници (колесници — б. н.) и коньи и пеши напречек и мнозина отидоха до Тополчани (20 км от Прилеп — б. н.), а от Алинцка Тумба до Прилеп беше полно народ. Околу 10 часът се яви на Алинцка тумба со мнозина, що беше пошле по-напред. И от Битола имаше прилепчани и битолчани многу. Общината беше решила да не застанува по пато владиката, за да не се стори доцна, но не можеше да не застани, зощо народо го заватия по пато и от еснавите му се даваха (китки) букети. Кога завлеговме во Цървени брегои, учителите и учителките со учениците пееха песни . . . И на владиката со цвекиня му го наполниха ландоно. Кога дойдовме до Вукаровци, се промени у Вукаровци со църковните дрехи. Напред со църковните байраци (хоругвите — б. н.) влеговме в църква. Се наполни църквата, тремищата, дворот. Ако имаше некой болен да не можи да стани, ако и да желаеше да дойди, но не можейки, не дойде. В църква директоро Калейчев кажа едно слово, како на 1762-ро лето се расипа **Охридска Българска патриаршия; денеска видувме Български митрополит, т. е. 136 години бевме без Български пастир, видуваме по язика да се пее от Бълг. митрополит**. Така и митрополито кажа едно слово . . .“[126]

Така е вървяла борбата в Македония за българска независима църква по всички епархии и с това и мощните изяви на самоопределение на македонските българи. Може да се каже, че тя е била по-героична там, защото Цариградската патриаршия се борела с всички сили и Македония бавно получавала духовната си свобода чрез истилями. Да си припомним датите: Велес се сдоби с български владика още през 1871 година, Скопската и Охридската епархия — през 1874; през 1894 български владика получи Неврокопската епархия, а едва през 1897 година — Битолската, Дебърската и Струмишката. Седем български митрополити си извоюва Македония след много усилия, изпитания и жертви. Казано по народному, победата си тя извоюва с труд и пот, почвайки от края на третото десетилетие на XIX век и закрепвайки делото си чрез плебисцит — акт съкрушителен за Патриаршията и за всички, които си кривят душата, като казват, че българското дело в Македония е дело на Българската екзархия. В това отношение ще изтъкнем още следните факти:

България отдавна е свободна и обединена с Източна Румелия и за борба с гърци в България вече ни дума не може да става. Но в Македония борбата продължава с възрожденски полет и всяка година става все по-ожесточена — особено в Битолския и Солунския вилает. Мелетий е изгонен от Охрид, но костурският гръцки митрополит Германос Каравангелис стои в Костур с клетва да мъсти на всичко българско. Обкръжен от андартски чети, той помага на турците да бъдат избивани българите, особено през Илинденското въстание. Той организира и андартското нашествие в Костурско, Леринско, Битолско, Марийово и др., където нарежда да се извършват кланета на цели сватби, като напр. в Зелениче, Неволяни, Загоричани (селото на Дядо Благоев), Бърник, Смилево и пр. под лозунга „Вулгарос нами мини“ (българин да не остане) — и всичко това, за да бъдат върнати българите от тия места в лоното на Патриаршията. Умирайки за българското име в Македония, македонският българин умира и за българската църква и стократно подчертава българското си самоопределение.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

НАЦИОНАЛНИ ИЗЯВИ ПРИ ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ ДВИЖЕНИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ДО БАЛКАНСКАТА ВОЙНА

1. Участие в революционните акции в предосвобожденската епоха

Почти успоредно с разгара на борбата за българска независима църква македонските българи участвуват и във всички революционни прояви на българския народ след Кримската война (1853—1856) и конкретно от времето на Легията на Раковски (1862) и следващите революционни акции.

Ние тук само бегло ще споменем за размера на това участие в отделните моменти на общобългарската освободителна борба:

— В легията на Раковски всекиму е известно участието на дядо Ильо Марков Малешевски от Берово (Малешевско), възпят в редица български народни песни. Дългогодишен хайдушки войвода по българските планини, той застава край Раковски с отбор свои юнаци, между които двамата му синове Иван и Никола Дедоилиеви и техните беровски другари, Христо Македонски от Г. Тодорак (Кукушко) — самоникъл хайдушки войвода по Македония и после самостоятелен водач на чета под ръководството на Раковски, и още група смели бойци от Крива Паланка, Куманово, Велес, Сярско, Охрид, Кичевско, Демирхисарско, Щипско. При Ильо пристига като доброволец чак от Одеса съгражданинът му Димитър Попгеоргиев Беровски, бъдещ водач на Разловското въстание (1876) и началник-щаб на Кресненското въстание (1878). Всички те се бият като легионери на Раковски рамо до рамо с Левски, Караджата, Хаджи Димитър, Филип Тотю, Кулин и др. техни другари — все за крайната цел: българското освободително дело.

— През 1867 година в 84-дневния поход на Филип

Тотю по българските планини участвува също група македонски българи от Тиквешко, Велешко и пр. начело с Георги Замфиров Велезлията, рядко юначен мъж. С изключение на него всичките други загиват, както са се клели — „за благото на робинята-майка България“.

— През 1868 година, когато се образува Втората българска легия под грижите на Българската добродетелна дружина, дядо Ильо отново се озовава сред българските доброволци заедно с другарите си и Христо Македонски със своите бойци. Но прииждат нови сили начело с крушовчанеца Стоян Везенков, член на Крушовското съзаклятие, и големият революционер от Битоля (по произход от Охрид) Спиро Джеров, изпитан боец още от времето на Критското въстание и след това водач на въстанишките действия в Битолско и Ресенско, възпят от Любен Каравелов в едно негово стихотворение.

— Осуетяването на акцията на Втората българска легия довежда през същата 1868 година до организирането на четите на Стефан Караджа и на Хаджи Димитър Асенов. В нея вливат силите си Христо Македонски, Спиро Джеров (който става подвойвода при Хаджи Димитър) и още 10 души начело с изключителния герой Никола Иванов от Прилеп и неговия верен другар Сотир Пейов от Велес. Към тях се присъединяват бойци от Куманово, от Скопско, Воден, Кукушко. Всички загиват на Бузлуджа с изключение на Христо Македонски, единствен оцелял и спасил знамето на четата, за да го развее отново в Сръбско-турската война през 1876 година начело на 200 души български доброволци от разни места на българската земя.

— При пламването на Априлското въстание (1876 г.) северна Македония веднага откликва с въстанишките действия в Малешевско и Пиянец с център с. Разловци под водачеството на Димитър Попгеоргиев Беровски и неговия тъст поп Стоян Разловски. Подобно на Априлското въстание в Горна България и това въстание бива потушено с кърви и пожарища от същите войски, които изклаха българите в Батак. Но бойците му изтрайват до обявяването на Руско-турската освободителна война и започват да действуват в тила на турските войски.

Специално за Априлското въстание мимоходом ще споменем, че в него участвували също македонски българи — в боевете при Брацигово, което в мнозинството си се състои от бежанци от южна Македония, от Костурско. Тяхна издънка е и Васил Петлешков.

— При това въстанишко време действува и четата на Христо Ботев. В нея също участвуват пламенни македонски българи начело с подвойводата Перо Симеонов Велезлията и други десетина бойци от Прилеп, Охрид, Кр. Паланка, Горно Броди, Неврокоп, Якоруда и др. След убийството на Ботев Перо Симеонов командува оцелелите бойци от четата и загива юнашки в Челопечката кория. За него пише и Иван Вазов в чудния си разказ „Една българка“.

По тоя начин Македония присъствува във всички жертвоприношения пред олтара на българската свобода, за да прехвърли след това оцелелите си борци за следващи подвизи в идващите нови събития.

2. Участие на македонски българи в Освободителната Руско-турска война (1877—1878)

Обявяването на Руско-турската освободителна война на 12 април 1877 година накарва да възкликнат сърцата на всички поробени и прокудени българи. Още преди тая дата прокудениците след кървите и пожарищата на Априлското въстание вече се били стекли към Кишинев в редовете на формиращото се Българско опълчение. При потеглянето му в боен марш към родната земя то вече брои около 7500 души от разни краища на българската земя. Колко са били от Македонския край? В едно от своите секретни донесения до военния министър княз Дондуков-Корсаков пише дословно: „Из одной только Македонии во время войны в болгарское ополчение вступило до тысячи человек.“[127] Около 1000 души, значи около една седма от общия брой! Не са известни имената на всичките тия хиляда души шипченци. Поименно се знаят само около 500, за които е посочено и тяхното месторождение. Първо място държи древният Охрид с около 60 юнаци, след него Битоля — с над 50, следвани от Велес, Разложко, Неврокопско, Крива Паланка, Тетово, Скопйе, Прилеп, Кичево с по двадесетина смелчаци, а подир тях Солун, Куманово, Дебърско, Крушовско, Кратово, Горна Джумая, Корча, Лерин, Ресен, Струга, Костурско, Кукуш, Берово, Щип, Мелник, Гостивар, Кавадарци, Неготино, Кочани, Марийово, Малешевията — с по 10—15 опълченци, както и десетки други борци, за които в списъците стои написано само „родом от Македония". Значи няма околия, която да не е подписала с кръвта на свои свидни деца на Шипка и Шейново клетвата за борба до пълно освобождение на целокупния български народ. Бледи указания за тоя кървав подпис срещаме в списъците на загиналите, срещу името на които е отбелязано „загинали на 19 юли 1877" — датата на боевете при Ст. Загора. А срещу имената на други герои четем: „паднали на 9, 10, 11 и 12 август 1877", т. е. в дните на върховен героизъм на Шипка, в боевете от 8 до 14 август.[128]

Във връзка с боевете при Шипка непременно трябва да отбележим подвига на д-р Константин Везенков от Крушево, брат на споменатия Стоян Везенков. Той придружавал Българското опълчение като лекар в 3-а опълченска дружина, носеща Самарското знаме. С нея той стига до Шипка в дните на най-ожесточените боеве. На 11 август, когато турският напън е най-непоносим и ранените гинат по пътя за пункта, д-р Везенков се изтегля четири км назад. Край него завървяват първите отстъпващи опълченци от 3-а и 5-а дружина заедно с тръбача си. Везенков ги спира, заповядва на тръбача да свири „сбор" и повежда събраните опълченци отново към напуснатите позиции. Наскоро след това минава казак на кон, носещ плик с надпис „бързо". Това е моментът, когато положението е най-отчаяно: бойците се бият с камъни срещу настъпващите турски войски. Казакът се връща, без да предаде бързото писмо поради пресечения от огъня на врага път. „Срам!" — кресва му д-р Везенков, грабва писмото от ръцете му, възсяда неговия кон и като стрела се насочва към позициите, минавайки през огнената линия. В този момент генерал Столетов вижда с бинокъла си доктора с размахвания плик. След миг чете писмото — помощ идва. Последен напън на сили и . . . помощта пристига. Положението е спасено.

Пет месеца след това, при вече подписано примирие, в борба с башибозука д-р Константин Везенков пада тежко ранен и след година умира от раните си.[129]

Докато опълчението води тежки боеве, бойните части на българските войводи набъбват от доброволци. Познатите ни техни водачи начело с дядо Ильо, Филип Тотю, Христо Македонски, Панайот Хитов, Найден Попнилов и др., които са се борили в Сърбия срещу турците под знамето на генерал Черняев, сега, при вестта за обявяването на Руско-турската война, бързат да напуснат Сърбия и да се поставят на разположение на освободителните руски войски. Минават Дунава, превъоръжават се с по-добро оръжие и снаряжение и се преустройват в бързоподвижни групи при отряда на генерал Карцев. В четата на Тотю участвуват 23 души македонски българи начело с оцелелия герой Георги Велезлията и край него бойци от Охрид (10 души храбреци), Битоля, Дебър, Куманово, Малешевията, Неврокоп и др. В другите чети броят им още повече расте. Дядо Ильо със 150 души действува в района на Турски извор (днес Български извор), а към Телиш се подвизават четите на новите войводи Георги Пулевски от Галичник и Георги Антов от с. Бели (Кочанско). По целия фронт, командуван от генерал Гурко, действуват като подвижни отреди със специални задачи другите войводи: Григор Огненов от Галичник, Димитър Трифунов Цветков, наричан „Арнаутина“, от с. Лабуница, Стружко, големият храбрец и подвойвода на четата на Григор Огненов — Иванчо Робев от Охрид, Ангел Атанасов от с. Цер, Кичевско, и други. Всички те се промъкват в тила на турските войски, разузнават, нанасят удари, пазят населението от башибозука. Ядрото им е било **„главным образом из болгар Македонии“** — както е докладвал на Главното командуване Михаил Хитрово. Това ядро наброявало около 120 конници и около 700 пеши четници. Дълбоко в турския тил, в гръб на турските войски, в подножията на Осоговските планини, действува Димитър Попгеоргиев с преорганизираната си чета. Към него се присъединяват изпитаните борци от миналогодишните въстанишки действия войводи Иван Козаров, Торолинко, Кутрульо и др. Беровски организира три отряда, добре въоръжени с пленено от отстъпващите турски войски оръжие: единият — по пътя Царево село — Струмица, Широк дол, вторият — в Плачковица —

за пътя Радовиш — Струмица, и третият — в Кресненското дефиле — пътя за Мелнишко. Четите провеждат действия в широк мащаб. Нови чети повеждат дядо Нико Камбера от с. Ваксево, стар харамия, Христо Киселички, поп Данаил и др. Център на командуването става пак с. Разловци. Съединените чети под командуването на Беровски се готвят да превземат Царево село и да накажат турското население, ограбило българските махали заедно с отстъпващите турски войски. В тоз момент пристига вест, че руските войски наближават Кюстендил и челният отряд с бойците на дядо Ильо са вече в Кюстендил и настъпват към Малешевията и Пиянец. Непокорното турско население при тази вест предава оръжието си и дядо Ильо навлиза в Царевоселско, спира в с. Ваксево и заедно с четата на Димитър Попгеоргиев приема капитулацията на турците. Създава се местно „бугарско царство", което трае три и половина месеца до 29 март 1878 година, когато демаркационната линия се изтегля към Кюстендилско. Населението бяга зад тая линия и се готви за въстание срещу поробващия го Берлински мирен договор. Настава момент за нова кървава изява на македонските българи.

3. Кресненско-Разложкото въстание от 1878—1879 година — мощна изява за обединение на българския народ

Подписването на Берлинския мирен договор съкруши целия български народ. Но в Македония той тласна онещастеното население към отчаяно решение: да не се подчини на постановленията на тоя нечовечен договор, като поведе борба с надежда, че нито Русия, нито освободената част на българската земя ще останат равнодушни към това дело. Първите стъпки в това отношение се изразяват в редица изложения и петиции до международни фактори с единственото искане Македония да не бъде откъсвана от освободеното българско отечество, очертано от границите, предвидени в Санстефанския мирен договор. Ще цитираме малки откъси от някои от тях, колкото да се види националният дух на копнеещата за свобода Македония:

а) Из молбата на представители на българската църква до великия княз Николай Николаевич (7. IV. 1878):

„Победоносното руско оръжие, освобождавайки толкова дълго угнетявания досега под турско иго нещастен **наш български народ,** го задължи навеки да бъде признателен на Русия и на нейния помазаник великия освободител на българите...

„Македонските българи, лишавайки се от непосредствената защита на своите освободители, се виждат в невъзможност да изразят... своето чувство на благодарност към своите освободители, които очакват в родината си — люлката на славянския език и на разпространението на християнската религия между стомилионните славянски племена, но която люлка и сега още не може да се успокои от непоносимия гнет на своите тирани...

„Ваше императорско височество! Бидейки уверени във Вашите човеколюбиви стремежи, осмеляваме се да изразим желанието и най-покорната молба на **македонския български народ** за незабавно заемане на Македония от руските победоносни войски и с това да се постави край на вековните страдания на тази провинция."

„Подписали: Представител на Охридската епархия Наум Спространов; на Костурската — Димитър Попов; на Мъгленската — Димитрий Попов; на Драмско-Сярската — архимандрит Теодосий; на Дебърската — Козма архимандрит Пречистански."[130]

б) Из обръщението на македонските българи до Великите сили с молба да не бъдат откъсвани от общото българско отечество:

„Всичкий български народ ся зарадва, като виде, че желанията му се изпълниха и нуждите му се удовлетвориха и **ний всите българе в Македония със силата на Св. Стефанския договор** чекахме с голямо нетърпение освобождението си от беснующето още над нас турско варварство... Поради това покорно подписаните представители от разни общини в Македония осмеляваме се днес най-смирено да Ви поднесем настоящето прошение, с което... умоляваме Ваше високопревъзходителство в името на правдата и човеколюбието да благоволите да подействувате пред честното правителство на Негово... за да определи, ако би било нужно, една комисия, която ще може най-здраво и най-безпристрастно да изпита и да се увери на местото, че **нашите желания и нужди са общи и неразлучни с тия на нашите братия българе, които населяват Мизия и Тракия . . .**

Македонски българи, представители от разни общини от Македония. Солун, 2-того маия 1878 г.“

Следват печатите и подписите на представителите от съответните църковни общини: Велешка, Струмишка, Скопска, Битолска, Прилепска, Неготинска, Гевгелийска, Кукушка, Солунска, Ваташка, Тетовска, Кумановска, Неврокопска, Щипска, Серска, Драмска; на Селско-мелничко-драмско-неврокопското учителско дружество, на Петричкия казалийски съвет, на Демирхисарския казалийски съвет; на представители от Радовиш, Воден. Броят на представителите възлиза на 38 — все видни деятели, като Саздо Шулев (Велес), Йован Карагеоров (Скопйе), Христо Фукара (Прилеп), Никола Паунчев (Охрид—Солун), Иван Гологанов (Демирхисар—Търлис) и ред други.[131]

в) Из доклада на битолския гръцки консул Петър Логотет до солунския гръцки генерален консул Теодор Делияни; в него се потвърждава авторитетно онова, което Македония желае:

„**Българо-славяните в Охрид, Прилеп, Велес, Скопйе,** които открай време са фанатични привърженици на Русия, са най-твърдо уверени, че руската политика ще надвие противника си и че **в границите на българската държава ще бъдат включени и тези градове със своите области, а освен тях и други области, разположени пò на юг.** Тук при **българо-славяните** пристигат често сведения от руски източник, които карат **българите** да вярват, че всички разпространявани пречки за освобождението им ще бъдат премахнати според желанията им . . .“[132]

* * *

Без да цитираме още много подобни документи, ще подчертаем, че изпитаните борци от Шипка, Шейново и Ст. Загора, както и всичките останали дейци, които вървяха в авангарда на Гурковата армия, бързо разбират, че с петиции нищо няма да стане. Затова се събират отново, готови да продължат бойните действия. Този път начело на бунта застават двама духовници от Македония — митрополит Натанаил Охридски и Мелетий Софийски (от Струмица).

Митрополит Натанаил е изключително явление във възрожденските и революционните борби. Той притежавал в себе си качествата на бунтовник, които проявява ту с кръст в ръка (през възрожденските и черковните борби), ту с меч в ръка — при бунта срещу разпокъсването на българската родина. Като духовник той написа първата сериозна обосновка на българските искания за българска независима църква. Но същевременно използува и положението си на духовник и игумен на светогорски манастир в Кишинев, за да революционизира българската учаща се в Русия младеж, а след това да стане доверен човек и съветник на великите български революционни водачи Раковски и Левски още в началото на тяхната революционна дейност.[133] Но сега, когато родният му край бива обречен пак на робство, при това много по-жестоко след поражението на страшно озлобения поробител, той се озовава сред събраните бойци в Кюстендил, след като не бил допуснат да се върне отново в Охрид, в епархията си. Обкръжен от ветераните на освободителната война, той бива единодушно избран за водач на въстанието, което вече започнало да се разразява по цялата долина на Струма и Малешевско. Край него застава като началник-щаб на въстаниците познатият ни Димитър Попгеоргиев Беровски заедно с дядо Ильо и техните сьратници. В помощ на бунта се явява комитетът „Единство“ с клонове по цяла България под ръководството на другия духовник от Македония — Мелетий Софийски, с помощници Васили Диамандиев от Охрид, Димитър Карамфилович от Велес, както и видните дейци Греков и Балабанов.

Натанаил извършва реорганизация на стихийно развихрилите се бойни сили, като става председател на централния въстанишки македонски комитет с членове прославените другари на Ботев Никола Обретенов и Стефан Стамболов. Разгънал до максимум телесната и духовната си енергия въпреки напредналата си възраст, бунтовният духовник се носи на кон от едно бойно място на друго сред непоносим пек и несгоди, окриляйки бойците, стягайки редовете им, отправяйки оръжие, хора и припаси по застрашените места. Беровски пък действува сред хилядите бежанци българи от Македония, води боевете в Кресненското дефиле, Каршияка и Мелнишко . . .

Но ние тук нямаме намерение да описваме развоя на въстанишките действия в Креснеско и Разложко. Ще цитираме само откъси от някои по-важни документи на въстанието, които говорят за основната идея на това въстание и за неговата ярка изява на национално самоопределение.

Преди всичко от Апела на въстанишкото ръководство до всички българи. Най-ценното в него е неговият изрично подчертан български национален характер още в самото наименование на ръководството: „Привременно българско управление в Македония“ и в определението на самата цел на въстанието: протест срещу Берлинския договор, за обединение според Санстефанския мирен договор и по тоя начин спасение на българщината в Македония, подложена на изтребление. Ето съответния текст:

„Братя българе и славяне! Известно е на всички вас, че злощастната наша страна, Македония, родина на нашите просветители и люлка на Славянската писменост, ако и да се ослободи от петвековното робство от нашата покровителница и защитница на всите балкански християни, Русия **(по Санстефанския договор)**, но по причина на себелюбиви и други цели, като се остави пак на Турция в Берлинския конгрес, се нахожда в отчаяно положение. Гледайки, че турските власти не вземат никакви мерки против тия безчинства . . . ние оставихме семействата си и се оттеглихме в горите, отдето отмъстяваме на нашите врагове . . . Вие требва харно да знаете, че враговете на **нашето обединение** неусетно действуват и гледайки, че останалото за них е изгубено, обърнале главното си внимание на нашътъ странъ с цел **да истребът в нея българския елемент.**

И така, братя, настанъ вече време и кога да покажеме себе си, че сме народ достоен за слободъ, че **во нашите жили не е престанъла да тече кръв от Крума и Симеона;** настанъ време да докажеме на Европа, че **да се разделява с църнило един цел народ** — не е шега . . . А вие, български патриоти, . . . встъпите во нашите редове против общия враг.“

В Пирин-Планина на 10-й ноемврия 1878 г.“[134]

Повече коментар не е нужен. Документът говори сам за себе си.

Хронологично наред е инициативата на Натанаил и въстанишкото ръководство да изпратят свои представители в Учредителното събрание в Търново, което имало за задача да изработи Конституцията на България. Тези представители са: Димитър Попгеоргиев Беровски, Димитър Протич от Велес, Никола Диамандиев от Охрид, Коста Хаджитрайчев от Кратово, Наум Симов от Битоля, Димитрий Хаджиандонов от Щип, Атанас Радев от Кочани и Стоян Костов, известния ни възрожденски деятел от Скопйе. Тяхната задача била **„да изразят горещото желание на всички жители българи от Македония, което състои в единството на народа ни,** както много пъти сме изразили пред Европейските сили, а за разделението от братята ни сме ся протестирали не еднажди и не ще престанем от да ся протестираме и **да ся стремим за обединението ни, докле тече в жилите ни българска кръв.** Заради това ся упълномощяват горереченните господа да обърнат вниманието на господа представители от свободната България върху това нечто... да употребят всичките сили да не останем под несносното вече за нас иго."

Следват 25 подписа на видни упълномощители от Македония.[135]

Документът е с дата 13. II. 1879 г. Един месец след това в тяхна подкрепа Натанаил отправя писмо-апел от името на въстанала Македония до Учредителното събрание в Търново, в което между другото се казва:

„Почитаеми господа! ... Когато Вие ще празнувате голямото тържество при откритие на Вашето събрание, ще забравите ли Вашите братия, потънали в сълзи и кръв... Пет стотин години наший народ в съвкупна цялост... е живял с едничката надежда — да се види един ден изцяло свободен и независим, и ето днес на приготвената трапеза не е поканена освен една част от народа, за да се наслади с преимуществата и приятностите на свободата... Ето при Вас присъстват представителите на македонските бежанци и въстаници. Нихната наскърбена душа и замислено лице достатъчни съ да покажат що е потребно да се прави сега, а аз Ви умолявам именем Бога, именем человечества и именем на нашето народно бъдеще и благосъстояние да се земът нужните мерки **за достиганьето на нашето единство според Санстефанския договор . . .**"[136]

Освен тези, така да се каже „официални" документи на въстанишкото ръководство, има и други, които произлизат от самите въстаници на местна почва. От особено значение е например писмото отговор на въстаниците от Мелнишкия край до петричкия каймакамин, който е подканял въстаниците да се приберат по селата си, като им обещавал прошка и мирен съвместен с турците живот. От този отговор ще цитираме само два-три пасажа, в които се чувствува национална изява и се подчертава идеята на въстанието:

„1. Казвате ни, че от месец и половина насам не припознаваме правителството и сме станали въстаници. Но Вие сте били уверени, че това въстание е не от наше желание, а сме били подбутнати от чужди комити. За първото цял свят се извести, т. е. че сме въстанали, но колкото за второто Ви уверяваме и трябва да знаете, че от никого не сме побутнати, а като видяхме, че на Берлинския конгрес европейските сили са ни оставили пак под Вашето управление, взехме оръжието в ръка и няма да го оставим, **догдето не се съединим с Българското княжество, на което е пристанал да ни остави и самий Султан Хамид, в Св. Стефанския договор . . .**

5. Най-много ни зачудвате, като казвате, че след нашето завръщане ще вземете мерки за изкореняването на въстанието, нещо, което ни иде много мъчно да повярваме, защото **всичките българи от цяла Македония** са въстанали, които още в първото сблъскване с вашите войски на Кресна, на Муравци и другаде показаха знак, че те юнашки ще се борят . . . Доказателство на това може да Ви послужи и самата ваша история. в която са доказва храбростта на **македонските българи** във времето, когато им сте земали царството . . .

. . . Затова трябва наместо да се морите да ни убеждавате, да се заловите **да се изпълни Св. Стефански договор,** който е едничко средство да се залюбят двата народа и да се хванат ръка за ръка и да си пазят отечеството . . ." „Каршиака (Мелнишко окружие), 11. XII. 1878 г."[137]

Съдбата на въстанието била предрешена с изтеглянето на руските войски от Македония (Горноджумайско). Настъплението на турците било предстоящо. Броят на бежанците растял. Натанаил виждал с непоносима мъка края на въстанието, но бунтът в душата му не угасвал и той решил заедно с другарите си да пренесе боя във вътрешността на Македония. Ветераните от Шипка, Шейново и Ст. Загора не искали да се помирят с нещастието родните им места да останат под робство и били готови за нови жертви. Документ за тая несъкрушима воля за съпротива е окръжното писмо на председателствания от Натанаила **„Централен българо-македонски комитет“** от 6 май 1879 година, състоящ се от самия Натанаил, Стефан Стамболов и Никола Обретенов. Ето необходимия за нас откъс от него:

„... Като веровахме в правотата и ползата на нашето свето дело, ние не се отчаяхме, но продължавахме да работиме енергически и неуморно за постигането на нашата цел — **освобождението на македонските българе изпод турско иго.** Като се убедихме, че не е възможно да се води востанието само от границите, то решихме да направиме вътрешно въстание и с това намерение организирахме неколко чети, които да водят партизански бой с турците ...“

След като се съобщава за числеността на четите, за техните водачи и за техните успехи в Костурско, край Вардара, Преспанско, Прилепско, Битолско, Велешко, с болка се подчертава, че от Македония постоянно се иска оръжие, но такова вече няма. Окръжното завършва с апел за всебългарска помощ:

„Братя! Ще потърпиме ли ние, за освобождението на които са проля толкова благородна кръв ... **Нашите братя македонци** ... не са ли те **кръв от кръвта ни и плът от плътта ни?** Не наедно ли с нашите синове са биха така юнашки и техните на Ески Зара и на Шипка в свещената война за освобождението на българете, подигната от Святата Россия? Там, там в полето на Тракия и по върховете на Шипка са смесяни с костите на храбрите опълченци и викат из България, Тракия и Македония и викат синца ни на бой за правдата и свободата на угнетената Македония и унеправдана Тракия ...“[138]

Едновременно с въоръжените действия на четите в самата Македония, и то по целия Битолски вилает и в части от Скопския (Марийово, Тиквешията, Велешко —

Бабуна), въстанишкото ръководство разпраща и възвания до населението в Македония и България за продължаване на бунта. Едно от тия възвания, истински манифест, с дата 2 май 1879 година, заслужава специално внимание с подчертаването си на борбата за приложение на Санстефанския договор. Ще цитираме най-същественото в него:

„Македонци! Македония, Майката наша, стене и плаче с горки викове под огън и ятаган турский... Юнаци македонски и български! Светлий наш лев реве по наши македонски гори и долини, планини и пустини и ни вика сички на оружие... Нека и ние с надежда на Бога **и на правда Санстефанскаго договор** сички се покажеме истински потомци на нашите татковци и дедовци и достойни последователи на нашите връстници. — 1879 г., 2-й маия, Малеш планина. Македонски востанически комитет."[139]

Без да се простираме по-нашироко, ще заключим, че макар и в малки откъси, всички тези отделни моменти от документацията на Кресненско-Разложкото въстание дават достатъчна представа за мощния български национален дух на въстаналите, с постоянно подчертаване на жадуваната цел — **Санстефанска България.**

4. Съзаклятието в Охридско, Прилепско и Битолски Демирхисар

Ехото от Освободителната война отеква по цяла Македония. Всичко е в очакване на руските войски. Санстефанският договор радва всяко българско сърце и Македония копнее със сладко предчувствие за близката свобода. Но бързо идва страшната вест за подписването на Берлинския договор. Настава отчаяние, подсилено от увеличаващия се терор на турците. Но Кресненското въстание и боевете на четите по Битолския вилает подклаждат отново волята за борба с надежда и за помощ от свободните българи.

През пролетта на 1880 година презимувалите в Марийово и Бабуна въстаници и четници се смъкват към равнините и сноват от село на село да насърчават народа. Това донася съживяване на духовете, което добре са отбелязали руските консули в Македония. Новият генерален руски консул в Солун — познатият ни Михаил Хитрово, приятел на митрополит Натанаил — пише до руския шарже д'афер в Цариград Ону:

„С нова начинают ходить слухи о востании **македонских болгар** и о возобновившейся деятельности **болгарских комитетов.**"[140]

И той не се е лъгал. В Прилепско вече бродел шипченският герой Диме Чакре заедно с брата си Мияйле и група верни другари, наказвайки турските катили и създавайки връзки с градовете Прилеп, Битоля, Крушево с постоянна база Марийово. В Охридско се настанил шипченският герой Илия Делия от Мало Илино (Демирхисарско) с цяла чета и обикалял селата по Битолски Демирхисар. Неговият сратник от Шипка Ангел Атанасов от с. Цер (Кичевско), боец от четвърта шипченска опълченска дружина, обикалял кичевските планини и села с постоянна връзка с Илия Делия и със самия градец Крушево. В областта Копачка, Кичевско, се подвизавал също шипченски опълченец — Насте Латовчето от кичевското с. Латово заедно с неразделния си другар Мияйле Тодоров от с. Белица, Кичевско. По Поречията също се надигат борци и влизат във връзка с кичевските (Мицко, Стефо).

Илия и Ангел поддържали връзка с Натанаиловия комитет и действували по негова директива. Особено се засилва тая връзка след легализирането на Натанаиловия брат Златан Бойкикев, който бил участник в Кресненското въстание. С неговото идване център на съзаклятието става Охрид, където бодърствувала цяла група верни приятели и почитатели на Натанаил начело с д-р Константин Робев, Коста Лимончев — черковно-училищен настоятел, двамата братя Петър и Ангел Спространови, търговци на добитък, Зафир Белев, член на българската община, и неговия брат Йонче Белев, търговец, Наум Филев — народен учител, Иван Паунчев — търговец и зет на д-р Робев, търговците Коста Писинов и Христо Момиров, Коста Манулов — църковен настоятел, и пр., а около тях и много други видни будни хора в града и селата, сред които Натанаил е работил като митрополит. На цялото това ядро от видни родолюбиви охридски граждани е бил съветник един голям син на Охрид — Наум Христов Спространов, драгоманин на руското генерално консулство в

Солун. Той е бил човек с голяма ерудиция, завършил Галата сарай и владеещ няколко чужди езика. При преговорите за сключване на Санстефанския договор през 1878 година бил преводач-информатор при Щаба на руската военна и политическа делегация и много допринесъл при очертаването на югозападните граници на Санстефанска България. Между това ядро и нелегалните борци-шипченци се създава крепка връзка и се оформя въстанишко съзаклятие за цялата Охридска и Демирхисарска околия. Нелегалните се заемат с премахването на големите турски деребеи, които изтезавали населението. Създава се и здрава връзка с будните народни сили в Крушево начело с поп Христо. Същото нещо става и в Прилеп, където действуват братя Чакревци, които също се свързват с охридските дейци. Чакревци унищожават опасни турски насилници и си спечелват народното доверие. Прилепското революционно ядро става особено активно под ръководството на видните граждани Хаджи Пано, поп Аврамия, Диме Коров и ред други. Прилепчани най-рано минават към акция: организират местна чета под ръководството на местния герой Спиро Църне, който унищожава най-големия насилник в околията — Кючук Сулиман. В Кичевско стават няколко сражения с турците. Постепенно съзаклятието расте, взема все по-голям замах и се стига до решение да се организира голяма въстаническа акция. За целта била свикана конференция от представители на селските и градските комитети на Охридско и Крушовско (Демирхисара) в присъствието и на главните войводи: Илия, Ангел, Мияйле, Насте и Мицко. Мястото на конференцията бил Слепченският манастир „Св. Йоан Предтеча“ и се състояла на самия храмов празник на манастира — Ивановден, януари 1881 година. Обсъдено било напътственото писмо на митрополит Натанаил, който благославял започнатото дело, но съветвал за предпазливост, докато се разшири организационната мрежа и се достави оръжие. Доставката му да стане чрез местни сили от Албания по каналите от Дебър, Корча, Елбасан и Шкодра, като се разчита на албанците-католици, а да сѐ пазят от албанците-мохамедани. Войводите пък разчитали на руско оръжие, което да искат от руските тайни органи, и пр.

Тук няма да описваме цялата дейност на съзаклятията в трите околии. Цялото това движение е описано по-отблизо в книгата „Охридското съзаклятие“ от пишещия тези редове. Тук само ще отбележим, че съзаклятието в Охрид бива разкрито още през пролетта на същата 1881 година по предателство и главните му водачи арестувани и изправени пред вилаетския съд в Битоля на 8 юни същата година. За нашето изложение е от значение официалният документ, който разкрива основните цели на съзаклятието. Това е обвинителният акт на прокурора. От него ще цитираме следния откъс:

„През зимата някой си капитан Илия от с. Илино, Битолска кааза, дошъл в Охрид и на едно събрание, състояло се в къщата на Яне Самарджията, прочел прокламация, написана на български и турски език и изпратена от бившия охридски митрополит Натанаил, понастоящем председател на Българския революционен комитет със седалище в София. С нея въпросният митрополит подканил конспираторите да се договорят със споменатия капитан Илия с цел да се вдигнат на въстание **местните българи** („les bulgares des ces contrées“) и като се използува предстоящата гръцко-турска война, да се изтреби мюсюлманското население в Македония и тя **да бъде присъединена към България** (d’annexer cette province à la Bulgarie).[141]

„Освен това подсъдимите се обвиняват за съставяне на **една петиция, скрепена с печата на Охридската българска община и с печатите на 24 български села от Охридската кааза.** С тази петиция в ръка след това заминали за Битоля Коста Лимончев, Зафир Белев, Златан Бойкикев и Христо Попов, за да я връчат на руския консул. В нея те го молели да им се дадат 10 товара от пушките, които — според думите на капитан Илия — се очаквали да дойдат на негов адрес и които те щели да използуват в дадения момент срещу разбойническите банди на дебраните, нахлуващи за грабеж в Охридска кааза. Консулът, след като прочел тази петиция, я хвърлил в огъня и казал на четиримата пратеници да си гледат работата, тъй като времето не е никак благоприятно за подобни начинания.[142]

Значи и турският официален документ ни осведомява за истинския характер на цялото описано въстаническо движение в западна Македония. И по участници, и по идеология то е продължение на Кресненско-Разложкото въстание, с еднаква на неговата цел, осветена още на Шипка. Като се вземат предвид и бойните действия на по-горе споменатите големи чети, които Натанаил и сратниците му организирали и изпратили в Македония още през лятото на 1879 година при Вардар, в Марийово, Костурско, Леринско, Преспата и др. като прелюдия на Охридско-прилепско-демирхисарското съзаклятие, можем спокойно да посочим знаменателния факт, че тъкмо тоя район — между Марийовските, Мегленските и албанските планини (обхващащ Марийово, Костурско, Леринско, Прилепско, Битолски Демирхисар, Крушевско и Охридско), наричан на времето Битолски вилает, става след 20 години център на Илинденското въстание.

Следователно Македония с кръв, огън и меч е подписвала самоопределението си в името на една единна идея: обединението на целокупния български народ.

5. Доброволците от Македония в Сръбско-българската война

За поробена Македония освободената част на българската земя — Княжество България — е била не по-малко свидна, а може би и по-свидна, отколкото за свободния българин. Затова, когато след Съединението на двете Българии Сърбия извърши коварното си нападение, всички борчески сили от Македония, намиращи се в Княжеството, скачат в негова защита с ярост. Според списъка на доброволците във войната техният брой възлизал на 415 души, организирани в три „доброволчески македонски дружини“ и в Първи опълченски полк.[143] Освен тях като отделна внушителна група действувала дружината на майор Коста Паница. Патриотичният устрем на македонските доброволци е бил толкова голям, че обхванал дори и непълнолетните ученици от Софийската и Пловдивската гимназия. Известни са имената на около 20 такива ученици, по-голямата част от които преди това следвали в Солунската гимназия — все ентусиасти от Прилеп (8 души), Битоля, Ресен, Щип, Солун, Разлог, Неврокоп и др. Имената на някои от тях са известни на българската културна общественост, като напр. на големия държавник Андрей Ляпчев от Ресен, на Никола Генадиев от Битоля (по-сетне министър на външните работи и други ведомства), на Пере Тошев от Прилеп — един от по-сетнешните видни водачи на ВМОРО, Владимир Кусев от Прилеп (виден юрист и общественик), Атанас Бадев от Прилеп (композитор), Иван Дейков от Прилеп — фолклорист и виден юрист и др. За Пере Тошев се знае, че е проявил голяма храброст при превземането на Пирот, бил ранен, после награден с орден за храброст.

Но в масовите акции особено се е проявил доброволческият македонски отряд, командуван от майор Паница. В историческата литература върху тая война правят впечатление два силни момента от бойните действия на отряда — единият по направление на Пирот и другият — при Драгоман. За първия момент четем следния разказ:

„Паница бе направил със своя отряд една **рация** зад сръбската граница, настъпвайки откъм Ръжана. Македонските харамии на Паница дигаха обаче такъв шум със своите викове, че успяваха да дадат наистина впечатление на една многочислена войска. Те нападнаха сърбите от всички страни, стреляйки бързо, ревейки с бяс, и ги принудиха да се разбягат в тъмнината, като оставят 35 пленници и 300 пушки. Паница не ги преследва. Той събра печатите на няколко селски общини, изпрати ги в българската Главна квартира, за да докаже, че е минал границата, и се върна назад не без да даде възможност, щото професионалните инстинкти на неговите доброволци да се упражнят мимоходом върху сръбските къщи.

„Набегът на Паница не само принуди Милана да избяга за втори път, но внесе вече голямо смущение и в цялата Сръбска армия. След като бяха получили през нощта пет противоречиви разпореждания, сръбските дивизии едва сутринта узнаха окончателната диспозиция на върховната команда, която заповядваше: една дивизия да отстъпи в Трън, а трите останали — оттатък сръбската граница . . ."[144]

За другия момент четем следното описание:

„. . . В Брезник Попов получи заповед да не предприема никакво нападение, като се задоволи да наблюдава движението на моравската дивизия. На север Паница ангажира с отряда на майор Милошевич един упорит бой, в който македонските доброволци извършиха чудеса от хайдутска храброст. Те преследваха сърбите чак до Ръжана . . ."[145]

Тези два примера са достатъчни, за да се почувствува духът на македонските доброволци като български родолюбци в защита на българската свободна земя. Впрочем тоя дух се чувствувал много силно още при подготовката на Съединението. В него са участвували най-активно всички деятели от Македония, живеещи под непрекъснатото напрежение от Освободителната война, Кресненско-Разложкото въстание и Охридското съзаклятие. Групирането им се чувствувало особено силно около две личности: Захарий Стоянов — като ветеран от Априлското въстание, и Димитър Ризов от Битоля — като ревностен организатор на македонските дружества сред македонската бежания в България. В тяхна помощ са били споменатите младежи от гимназиите начело с бъдещия дипломат, организатор и един от идеолозите на ВМОРО Гьорче Петров.[146]

След войната всички тези дейци постепенно ще пренесат своите усилия в освободителното движение в самата Македония. Двама от тях ще станат и едни от основателите на ВМОРО заедно с по-младите си сератници във вътрешността. Това са Пере Тошев, Гьорче Петров и по-младите им другари Петър Попарсов, Даме Груев, Гоце Делчев и др.

6. **Най-внушителна национална изява на българщината в Македония чрез ВМОРО**

След потушаването на бунтовното движение в Западна Македония и всенародното вълнение от Сръбско-българската война освободителната идея на македонските българи взема нова, истински революционна форма, напълно както бе очертана във възгледите и практиката на Васил Левски. Това се осъществява чрез Вътрешната македоно-одринска революционна организация (ВМОРО). Нейната интимна, съкровена идея е спасяване на българщината в Македония с оръжие в ръка при новосъздалите се условия на вражески посегателства от страна на съседните държави. Потвърждение на това намираме в основната документация на организацията, както и в изказванията на нейните водачи под различна форма: спомени, писма, анкети, статии и книги.

Най-важният от всички документи е първият окончателен Устав на организацията и правилникът към него, изработени от Гоце Делчев и Гьорче Петров през 1896 година по директиви на конгреса, състоял се същата година в Солун, с участие на първите организационни хора начело с Даме Груев, Гоце Делчев, Пере Тошев, Иван Хаджиниколов, д-р Христо Татарчев, Петър Попарсов, Христо Матов, самия Гьорче Петров и други техни сратници. Същността на основната идея на организацията е отразена преди всичко в самото ѝ наименование: БЪЛГАРСКИ МАКЕДОНО-ОДРИНСКИ РЕВОЛЮЦИОННИ КОМИТЕТИ. Още по-определено звучи идеята в глава I на устава, определяща целта:

„Чл. 1. Целта на Б.М.О.Р.К. е придобиване пълна политическа автономия на Македония и Одринско.

Чл. 2. За постигането на тая цел те са длъжни **да събуждат съзнанието за самозащита у българското население в казаните в чл. 1 области***, да разпространяват между него революционни идеи чрез печатът или устно и да подготвйът и подигнът едно повсеместно въстание.

Чл. 3. **Член на Б. М. О. Р. К. може да бъде всеки българин,** без разлика на пол . . .“ и пр.

В правилника към този устав, в чл. 15 основният национален принцип е подчертан с определената клетва, която дават членовете на организацията. Тя гласи: „Заклевам се в Бога, вярата и честта си, че ще се боря до смърт **за освобождението на българите в Македония и в Одринско . . .**“ и пр.[147]*

Тези параграфи на устава и правилника на БМОРК дават в кондензиран вид съзнанието, което господствувало в духовете на будните народностни сили в Македония. По-подробна обосновка за това намираме в спомените на двама от основателите на ВМОРО — Иван Хаджиниколов и д-р Христо Татарчев.

В своите спомени Хаджиниколов отбелязва:

„От 1888 година сръбската пропаганда в Македония засили своята дейност и почна да атакува даже и Солунската гимназия... Знаейки, че в Македония няма сърби, тая дейност на сръбските агенти много ме възмущаваше. И в търсенето на средство за противодействие на тая пропаганда дойдох до заключението, че **само една тайна революционна организация** ще може да пресече пътя на чуждите пропаганди в Македония и тя **ще е най-сигурната опора за запазването на българщината в Македония.**"[148]

---

* Подчертаванията са направени от автора.

Интересни са и перспективите, които той виждал в бъдещето, след като се основава организацията. Той пише:

„Ние искаме да запазим Македония цяла в нейните географски граници, което може да се осъществи чрез исканата от нас автономия. Така освободена, **Македония ще представлява една втора България, макар и неприсъединена към майката отечество.** След извоюването на автономията на Македония може да се действува и да се дойде до федерирането ѝ с България на първо време..."[149]

Другият основател на организацията — д-р Христо Татарчев, разказва в спомените си:

„Имахме на ръка един том от „Записките" на Захарий Стоянов и от тях взехме за образец устава на Българския революционен комитет... Разисквахме дълго върху целта на тая организация и сетне се спряхме върху **автономията на Македония с предимство на българския елемент.** Минаваше ни през ума, че една автономна Македония сетне би могла **по-лесно да се съедини с България**... Натоварихме Попарсов възоснова на тоя устав да изработи проект за нашия устав." „Не можехме да възприемем гледището „прямо присъединение на Македония с България", защото виждахме, че туй ще срещне големи мъчнотии поради противодействието на великите сили" и пр.[150]

Без да даваме още такива данни, ще подчертаем несъмнената истина, че с този свой национален дух и върху посочените национални цели ВМОРО организира цялото българско население в Македония и го поведе към най-величавия подвиг — Илинденското въстание, върховната изява на българско съзнание от страна на народните маси. Въстаниците с кръвта си подписваха коя е тяхната народностна принадлежност, възвестявайки това на целия свят с гърма на своето оръжие.

В най-трагичните моменти на тая изява върховното бойно ръководство на ВМОРО даде затрогващ израз на своята грижа за спасението на тая въстанала българщина чрез писмото си до правителството на Княжество България. Тоя изключително важен документ, носещ дата 9 септември 1903 година, гласи в най-съществените си пасажи:

„Пред вид на критическото и ужасно положение, в което изпадна **българското население от Битолския вилает** след извършените опустошения и жестокости от турските войски и башибозук; ... пред вид на туй, че **тук всичко българско рискува да загине** и се затрие без спомен от насилия, глад и настъпваща мизерия, **Главният щаб щита за свой дълг да обърне вниманието на почитаемото българско правителство върху гибелните последици за българската нация,** ако то не изпълни дълга си спрямо **своите еднородни братя тук** по един внушителен начин, какъвто се налага по силата на ... опасността, която грози **общебългарското отечество днес** ... Ни едно **българско училище** не е отворено, нито ще се отвори ... Никой не мисли за наука, когато е поставен вън от законите на страната, **защото носи името българин ...** Поставени начело на народното ни движение тук, ний апелираме Вас **от името на роба българин** да му се притечете на помощ ...“[151]

По-силен израз на родолюбие и на ролята на ВМОРО като страж на българщината не е нужен.

Силно потвърждение на тая истина за ВМОРО ни дават тримата съюзени врагове на македонското освободително движение — турците, гърците и сърбите.

Турските документи около въстанието изрично говорят, че то е българско. От изобилието данни взимаме само следните откъси:

От телеграмата на Хилми паша до Великото везирство:

„Според получените в Битоля телеграми с дата 21 и 22 юли 1903 г. положението в Битолско още повече се е усложнило. **Българските селяни** оставяли добитъка и жените си по селата и сами се присъединявали на групи към четите. Числеността на всяка чета възлизала до 200—300 души.“[152]

Из „Обявление“ на турското правителство към въстаниците с дата 10. IX. 1903 г.:

„... За последен път се канят **българите,** които са се излъгали и напуснали огнищата, занаята си, да се приберат по домовете и селата си ...“[153]

Гръцките документи стопроцентово говорят само за български въстаници, българско въстание, български комитет.

Най-авторитетни са признанията на най-върлия български враг — костурския митрополит Германос Каравангелис, който е организатор на цялата андартска акция в Македония през и след Илинденско-Преображенското въстание. Тези признания намираме в неговата автобиография, издание на Солунския институт за проучване на Балканския п-в. Там намираме цитиран доклад на водача на организираната от Каравангелис андартска чета от критяни, дошла да помага на турците при потушаването на Илинденско-Преображенското въстание: Ето малки откъси:

„Въстанието на българите се обяви на 22 юли ... Комитите обиколиха селата на Костурския край, **пеейки български патриотични песни и викайки „ура!“** ... Едвам на 13 т. м. (август — б. н.) войската почна да излиза от града Костур, която придружавахме и ние с цел да потушим въстанието, като **изгаряхме българските села** ... [изреждат се голям брой села] Когато войската замина за Косинец, ние бяхме поставени като авангард и взехме участие при това сражение с **българските комити,** като изгорихме цялото село ...“[154]

Из писмото на капитан Павлос Мелас, главен водач на андартите, до неговата съпруга:

„Нашата политика трябва **да попречи на българите да повторят ланското лъжевъстание,** защото **целият свят е на път да признае, че тук има само българи** ...“[155]

Из позива на андартския главатар Мандрос, началник на гръцкия Върховен македонски комитет:

„Гонете и изтребвайте варварите-нашественици **българи** ... като се усилят андартските чети, които **ще разчистят Македония от българите** ... **Изтребвайте и последния българин** ... Дано скоро да огрей тоя ден, когато слънцето не ще срещне нито един българин в елинска Македония ... Да очистим Македония от звероподобните и кръвожадни **българи.** Това да бъде вашият девиз!“[156]

Из автобиографията на Каравангелис: описание на клането над българите в с. Загоричани, Костурско, извършено от изпратения от него капитан Вардас на 25 март 1905 година:

„Загоричани беше село над 600 къщи ... **Бяха найлошите българи в моята епархия. Когато Вардас реши наказанието им, написа ми и аз му изпратих имената на нашите, за да не ги пипа.** В навечерието на 25 март 1905 година (денят на прогласяването на гръцкото въстание от 1821 г. — б. пр.) той се скри в отсрещната гора на селото с 300 мъже, между които беше капитан Каудис, капитан Макрис, капитан Болакас, един разбойник Гавдас със сина си и други. Рано-рано влизат в селото и започват изстрелите. Ония, които се противопоставяха, ги убиваха и запалваха къщите им. **Този ден бяха убити 79 българи, за съжаление, няколко наши, обаче славяногласни,** но много ценни. Шестдесет души от тях бяха убити в църквата, където имаше сватба. (Между убитите, заклани, бяха булката, зетът, попът и други — б. н.) Наши не се убиха много, защото аз бях дал на Вардас списък на имената ... и те се бяха скрили, докато **българите се биеха диво.** В суматохата не беше лесно да се разделят гърците от **българите** ...

Нашите останаха свободни и **убивайки се разхождаха цял ден из селото.** След като консулите на Великите сили научиха, веднага побързаха за Загоричани. Там **българският комитет** беше дал указания да казват, че цялата катастрофа докарах аз и че са чували Вардас да вика: **„Убивайте българи,** защото ни праща митрополитът!“ Консулите се нажалиха, защото **бяха убити много жени,** и пишат на посланиците в Цариград, че причината за цялата тази катастрофа е костурският митрополит ...“[157]

Според установените от консулите факти картината е още по-страшна. Нареждането на Вардас (според признанията на гръцкия автор Ст. Раптис) било: „От 16 години нагоре да не остане никой жив“. Клането продължило цели два часа. Към избитите се прибавят и 7 ранени; опожарени са 30 къщи и избит голям брой добитък. „Имало 5-годишни деца с разпорени кореми, жени убити — с разсечени ръце. На някои черепите били разбити и мозъкът изтекъл, на други очите извадени, ръцете и краката сечени и пр."[158]

Всичко се вършело под лозунга на капитан Мелас: „Вулгарос нами мини" (българин да не остане). Какво страшно признание за упоритото до смърт народностно съзнание на македонските българи.

Без да продължаваме с изобилие гръцки признания от тоя род, нека завършим с цитати от **сръбската документация.** Вземаме само три из докладите на сръбските консули в Македония — Скопйе и Битоля.

Сръбският генерален консул в Битоля Михаил Г. Ристич докладва до своя министър Сима Лозанич с дата 25. I. 1903, № 66:

„Допреди една година **дейността на комитетите имаше чисто български характер; те носеха българското знаме на освобождението,** те намираха свои привърженици само сред ония, които са възприели **българската народна идея** ... Напоследък те издигнаха знамето на християните изобщо ... Работейки за „общото дело", комитетите безспорно ще се радват на открити симпатии от страна на цялото тукашно население, обаче не трябва да се забравя, че **те винаги си остават български комитети ... Освободителното дело ... досега е ... напълно в български ръце ... Ето как работят те по техните български села ...**[159]"

Скопският сръбски генерален консул Мил. П. Куртович съобщава на министъра на външните работи в Белград с доклад № 369 от 6 март 1903 за следното състояние на духовете в Македония:

„Всички бугараши са весели и се хвалят, че „е дошъл часът да се освободят от оковите на робството и че ще ги огрее слънцето на свободата от изток", т. е. **откъм техните братя българи.** Всички това говорят открито, свободно и със самочувствие, като че ли това е вече свършен факт. На всички страни се чува тяхната любима песен: „Що ми е мило и драго **болгарски комита да бидам ...**"[160]

Битолският консул М. Ристич предава доклада на сръбския учител в Поречията Лазар Куюнджич за революционна чета от 70 души, агитираща за въстание сред населението. Докладът на Ристич носи № 194 и дата 12 март 1903 г. Цитираме съществената част:

„В техните редове има такива **пламенни българи**, щото с право бихме могли да завидим на техния патриотизъм. Сред тях има войници, търговци, учители, та дори и свещеници, които с кръст и пушка в ръка са забягнали в гората ... Аз ... живеейки сред самия народ, проверявах неговите чувства към този комитет и **навсякъде виждах големи симпатии към него ...** При все че съм сръбски учител, все пак това толкова ме възхити и запали, че бях готов да оставя всичко, **що имам**, и да тръгна с тях ...“[161]

Този род свидетелства са блестящи потвърждения за истинността на организационните документи за националното дело на ВМОРО. Нещо повече, те са потвърждение за постоянната изява на национално самоопределение на македонските българи чрез масовите акции на ВМОРО.

Цитираме нарочно само турски, гръцки и сръбски документи, тъй като те получават особена убедителност като свидетелства от страна на врагове на българското дело, обикновено непризнаващи истината пред останалия свят. А речем ли да цитираме изобилието други чуждестранни документи, особено ония на дипломатическите представители на Великите сили, истината ще бъде повторена безкрайно пъти.

7. Организирани масови изяви на българското национално съзнание през време на Хуриета

Когато ВМОРО се легализира през Хуриета в отговор на апела на водачите на Младотурската революция (1908), нейните кадри от двете крила (лявото и дясното) повеждат след себе си цялото българско население. Ще цитираме два документа, издадени съответно от двете политически формации в Македония — Съюза на българските конституционни клубове (с дясна идеология — националисти) и Българската народна федеративна партия (с лява идеология — социалисти). Въпреки техните идеологически различия неизменното в двете е българското родолюбие, грижата за единството на българската народност. Това личи преди всичко в самите им наименования: „**Български** конституционни клубове“ и „**Българска** народна федеративна партия“ или по-късно „Българска секция“ при Федеративната партия, в която на видно място е Яне Сандански с другарите си.

В Устава на Българските конституционни клубове четем:

„Българският конституционен клуб има за цел: а) да даде гражданско и политическо възпитание на **българския народ** в духа на конституционните свободи — областно самоуправление на Македония и Одринско; б) **да пази и развива българската народна култура.**“

„Чл. 1. Член на СБКК може да бъде всеки пълнолетен българин, отомански гражданин, който служи на целите, изложени в програмата на клубовете.“[162]

В Правилника на Българската федеративна партия пише:

„Член на Българската секция на Народната федеративна партия може да бъде всеки **българин,** отомански гражданин . . .“ и пр.[163]

В допълнение на това ще цитираме и програмната статия на в. „Народна воля“, орган на БНФП, бр. 1 от 17. I. 1909 г.:

„Като орган на БНФП „Народна воля“ застава върху почвата на интересите главно на **оная част от българското население, което съставлява подавляющото негово болшинство** и най-главния елемент на тази партия — лишените от държавни грижи дребни собственици, безимотните и малоимотните чифлигари, дребни ступани, занаятчии, търговци. Тия слоеве са, чиито интереси са **интересите на българската националност в Империята . . .**“

Бихме могли да цитираме още много документи, в които най-първите хора на организацията, като Гоце Делчев, Гьорче Петров, Христо Попкоцев, Петър Попарсов и пр. и пр., са се изказвали в горепосочения дух. Дори вълнуващо действува фактът, че в един от големите умове на ВМОРО — Христо Матов от Струга, започвайки своята революционна дейност в Скопие, издавал нелегален организационен вестник „Санстефанска България“. А неговите писания срещу сръбската пропаганда са класически документ за българския дух на ВМОРО. Но сметнахме за достатъчно и онова, което вече посочихме по-горе като съществено.

ГЛАВА ПЕТА

НАЦИОНАЛНА ИЗЯВА ПРИ ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ ОТ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА ДО КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

1. Македоно-одринското опълчение в двете балкански войни

Както е известно, Хуриетът на младотурците завърши с най-жестоки гонения на българщината в Македония при обезоръжителната акция. По тоя начин събитията след две години доведоха до Балканската война 1912 г., водена уж за освобождението на тоя край, а всъщност до новото му, още по-страшно поробване. Тогава македонският българин даде нов израз на своето родолюбие по масов начин, в редовете на Македоно-одринското опълчение. Никога македонският българин не се е надигал така спонтанно да служи на народното освобождение, както в тия велики дни. От цял свят са се стичали към България хиляди доброволци, изоставяйки в чуждата страна, където емигрирали, всичко свое, дори и децата си. Това са били македонски българи от различен социален произход: учители, търговци, занаятчии, прости работници — предимно бедни хора, които нямали пари дори да си купят съответни дрехи, обувки и калпаци, но горели от желание да се поставят на разположение на военното ръководство. Ентусиазмът им бил равен на оня у опълченците на Шипка. В класическото съчинение на подполковник Петър Дървингов „История на Македоно-одринското опълчение“ четем следното описание на духа на това опълчение:

„Приливът от доброволци беше така извънреден още на втория ден от мобилизацията (17. IX. ст. ст. 1912), щото щабът, който се разположи в зданието на изпълнителния комитет на македоно-одринските братства на ул. „Сердика“, се явяваше блокиран от тях. Всички нечислещи се във войската македонци и одринци се притискаха към него, като към якор на спасението... хора от разни положения... вдъхновени... безсъмнено от най-силни чувства, между които чувството непременно да се вземе участие в борбата беше лудешко, стихийно...“[164]

И това говори очевидец — той, Дървингов, в качеството си на началник-щаб на опълчението, самият родом от Кукуш. Той разказва:

„Не само в столицата, но и в цяла България македонската и одринската емиграция беше в едно трескаво състояние. В Щаба... ежедневно пристигаха с десетки телеграми, които очертаваха ясно извънредно високия дух на тая емиграция...“ Например:

„От Бургас: „500 души българи — македоно-одринци емигранти, живущи тук, желаят да вземат участие в предстоящата война. Моля разпореждането за формирането на особен отряд и пр.“

„От Варна: „Записахме две хиляди доброволци. Дайте наставления... Издействувайте да се обучават тук до тръгване...“ Втора телеграма: „Разполагаме само със хора, до тоя момент 3 300 души.“

В този дух валят телеграми; от Русе — 500 доброволци, от Видин, Ст. Загора, Враца и пр. Охридчани от Русе телеграфират: „Всички македонци, живущи в Русе, способни за оръжие, готови да тръгнат...“[165]

А оръжие не достига, дрехи — няма и особено се чувствува липса на команден състав. Молбата стига до искане за обикновени войници, които да обучават необучените. Командирът на опълчението — ветеранът от Шипка генерал-майор Генев — зове: „Моля от пристигащите запасни в допълващите дружини да се определят 50 офицери, 160 подофицери и 1000 редници за опълчението.“

„Опълченците бяха лошо облечени и нямаха оръжие — четем в друга книга — ... Наложи се опълчението да бъде въоръжено с трофейно турско оръжие, взето при първите сражения на Българската армия... Но всички трудности бяха преодолени, тъй като доброволците горяха от желание да отидат на фронта... Когато нямаше офицери, на тяхно място бяха назначавани подофицери; когато нямаше вагони... опълчениците вървяха пеш..."[166]

Самото опълчение в България се оформя в три бригади с 15 дружини и пр. Общо на брой — 14 670 души, а заедно с четите — 16 844.

С това не се изчерпва участието на македонските българи във войната. Отделни 32 000 се бият в разните части на редовната армия.

Как са се проявили опълченците във войната? В цитираната литература четем, че опълчението нямало артилерия и картечници, пушките не достигали. И все пак то тръгнало на бой без колебание. Под командуването на генерал Никола Генев в състава на Кърджалийския отряд те участвуват в боевете срещу Явер паша. Движейки се по посока на Гюмюрджина и Дедеагач, участвуват и в победоносните боеве при Мастънлъ (днес Момчилград) и Балкан Тореси, като по пътя си очистват от башибозук целия тоя край на Родопите (от Кърджали до Димотика); след това устремно вървят на югозапад и юг: превземат Софлу и Фере и стигат Дедеагач... Виждайки се пред обкръжение, Явер паша напуска Гюмюрджина и се движи към Марица, за да се спаси в Галиполския полуостров. Опълчението е на предна линия. То участвува в боевете при Малгара, отбива турското нападение за пробив и върви по петите на врага чак до морето, превземайки окончателно Дедеагач. С това корпусът на Явер паша бива притиснат между мочурищата на р. Марица, Фере, Софлу и планинските гребени срещу Мерхамлъ. На 15 ноември той е принуден да капитулира при Мерхамлъ... Тъй е пленена най-голямата част от неговия корпус, състояща се от 9 табура, две планински батареи, две картечници и целия боен материал. По този повод П. Дървингов пише: „Тая победа беше още поценна, защото за обкръжаването и принуждаването на неприятеля да се здаде взеха участие осем македоно-одрински дружини на десния бряг и две дружини от същото опълчение от левия бряг на р. Марица".[167]

Тая победа освободила три български дивизии, необходими на българското командуване за действия в Източна Тракия, а също така бил осигурен тилът и флангът на Втора армия, блокираща Одринската крепост.

За възхвала на Македоно-одринското опълчение трябва да се подчертаят следните вълнуващи факти: мнозинството от доброволците са били неслужили, без всякакво военно обучение; облечени били лошо, предимно с гражданските си дрехи; тръгнали на война без пушки и чакали трофейно оръжие, като използували дори и пушките на ранените или падналите в боя; при атака нямали често и ножове на пушките; командувани били от нисши чинове. Но главното им оръжие, водещо към победа, било тяхното високо българско родолюбие и готовност за саможертва за българската родина. За чутовната им храброст говорят данните на техните началници. Например след победоносния бой при Саранлъ, при устремното преследване на врага опълченците толкова са се увлекли в надпреварата кой пръв „да отнесе победата“, че дори смутили собственото си командуване, което побързало да ги възпре.

Този дух опълченците проявили във висша форма при отбиването на десанта при Шаркьой (26 и 27 януари 1913 г.) и неговото ликвидиране на 28 същия месец. Цялата акция опълчението извършва само̀, защото Кърджалийският отряд бил разформирован на своите съставни части, които се прибрали при главните си формации. Десантът бил най-голямото изпитание за трите македоно-одрински бригади, охраняващи морския бряг, понеже нямали никаква подготовка за този род борба. Тъкмо затова е важна оценката на делото им от военните историци.

„Действията на македоно-одринци — четем в „История на Балканската война 1912—1913 г.“ — за ликвидиране на турския десант в района на Шаркьой са светла страница в историята на войната. В тия действия бойци и командири проявиха масов героизъм ... Внимание заслужава и самоотвержената борба на изостаналите в Шаркьой ранени македоно-одринци, които изпълняваха дълга си до последна капка кръв. Тяхната мъжествена борба озвери турците, които при ликвидирането им извършиха нечувани зверства.“[168]

В доклада си до по-висшето началство подполковник Ст. Николов (прилепчанец) по този повод пише:

„Те (опълчениците) се хвърляха върху врага дръзко, презрително и не се установиха чак до неговото качване на лодките; те го сметоха; не дадоха на врага да се закрепи, макар и да имаше добри позиции при с. Платана, подкрепен от силната артилерия на два военни парахода... Аз видях и битолци, и дебърци; тяхното самоотвержено настъпление е гордост за българското име и гордост за нацията, велик пример за потомството."[169]

Дървингов като очевидец съобщава, че опълченците в устрема си дори не са се окопавали, за да не губят време, и вихрено настъпвали.

Победата при Шаркьой осигурила тила на фронта при Чаталджа.

При започването на Междусъюзническата война (16 юни 1913) македонското опълчение е пак на първа линия. Сега вече те бранят родните си огнища, окупирани от довчерашните коварни съюзници, на които са помагали в борбата им с турците чрез големия брой чети. Известни са подвизите им при Султантепе, гдето завладели две последователни укрепени позиции на сърбите и взели множество пленници, после при Каменица, връх Повиен, Редки буки, Падарли, а след 24 юни отбранявали линията Драмча—Баньо чуки.

В заключение ще кажем: Величието на подвига на Македоно-одринското опълчение през двете балкански войни е изразено и в данните за неговите кървави жертви, възлизащи на 3631 души, или 25% от неговия състав. Ако към тази цифра прибавим и ония македонски българи, които са служили в Българската армия като войници, ще станат общо 46 844 души бойци. А това говори изключително много за висотата на българското съзнание и жертвоприношение на македонските българи в най-усилните дни.

2. **Въстанието на българите в Тиквешко и Охридско срещу сръбския гнет**

Докато опълчението води освободителни боеве срещу турските войски в Тракия, българското население в Македония с копнеж очаква пристигането на българските войски, предвкусвайки радостта от края на робството. Но такава радост имали щастието да изпитат само по-малката част от българите, при които наистина пристигнали такива войски — главно отсам Вардара, а по-голямата част с горест виждала само сръбски и гръцки войски. И за да бъде трагедията по-страшна: това са най-героичните части на Македония — Битолският вилает и части от Солунския, където въстаналите преди десет години с кръвта си са доказали колко големи българи са. Новодошлите лъжеосвободители от турското иго проявяват вражеско чувство към всичко българско. Унилото население обаче все още не губи надежда, вярвайки, че българското оръжие ще измени на добро съдбата му. Българските победи поддържат духовете. И те чакат. А сърби и гърци все повече вилнеят. Закрити са всички български училища, разтурени са всички дружества (юнашки, певчески, общини), разрушават се читалищните и училищните библиотеки, някои от които извънредно богати с хиляди български книги, арестуват се български революционери, които доскоро са им помагали в бойните действия срещу турците; стига се и до убийства на видни родолюбци. Такъв е например случаят с прилепския учител Анастас Лютвиев, който за една наздравица в чест на българските победи бива удушен и тялото му изгорено в пещта на сръбското училище в Прилеп от членове на офицерската лига „Църна рука". Начело на противобългарската акция застава самият престолонаследник и по-сетне крал Александър Караджорджевич, който в Скопйе се прочува с удряне на плесница на едно тригодишно момиченце — Василка Зойчева от Прилеп, защото на въпроса му „Шта си? Сърбкиня ли си?" то два пъти упорито му отвръща на несъвършения си детски език „Буляка! Буляка!" И всичко това се случва още в медения месец на съюзничеството: убийството на Лютвиев се извършва на Никулден 1912 година, а плесницата — през пролетта на 1913 година. За отбелязване е, че началните прояви на принц Александър стават още в първите дни след влизането на сръбските войски в Прилеп (24 октомври 1912). Разхождайки се из града, престолонаследникът вижда фирми на български език (кафенета, сладкарници, дюкяни) и заповядва да се свалят и да се поставят сръбски.

Населението е съкрушено, но все пак не губи надежда, като чака победоносния край на войната. То вярва, че българските войски ще дойдат, защото между другото е и осведомено за постановленията на съюзнишкия договор между Сърбия и България, гарантиращ за България най-голямата част на Македония. За това състояние на духовете много красноречиво говори един сръбски документ. Това е писмената закана на прилепския военен комендант, артилерийския майор Михайло Ненадович, към прилепчани. След като упорито се е стараел да фамилиарничи с гражданите, заявявайки им, че ги обича като кръвни братя, виждайки, че те упорито копнеят за България и с нетърпение очакват идването на българските войски, той разлепва по улиците на града следното обръщение-закана към тях. Ето съществената част от тоя документ:

„Командант места града Прилепа. Бр. 501.

Прилепчани,

През последната седмица вие, моите примерни прилепчани, с които с възхищение се гордеех и пред найвисшите върхове на сръбската държава, сте станали други хора, които аз вече не познавам . . . Нима моята любов и пожертвувателност за вас се възнаграждават с това, че днес в Прилеп се действува срещу моя живот? . . . Моето търпение има граници. **Българската войска, която вие толкова жадно очаквате всеки ден,** за ваша голяма жалост няма никога, запомнете добре — няма никога да дойде. Аз това ви гарантирам със своята чест и своето име . . .

6 март 1913 година — Прилеп

Командант на града, ордонанс-офицер на Н. В. Краля,

Майор Мих. Ненадович“[170]

И това става преди падането на Одрин и месеци преди обявяването на Междусъюзническата война, когато поводи от българска страна за неприятелско отношение не е имало. Тъкмо затова документът е особено ценен като недвусмислено признание за духа на македонските българи в ония усилни дни, и то от страна на един виден, отговорен пред властта сръбски шовинист.

Резюмирано, картината на положението в Македония преди Междусъюзническата война най-добре е дадена по художествен път от Иван Вазов в стихотворението му „Към Македония“, от което цитираме само следните строфи:

Затворени храмове, бити владици,
школа във обори превърнати мръсни,
юнаци в прокуда ил' в влажни тъмници,
над всичко свето издевателства гнъсни.
Гонения бесрамни, бестидства нечути,
гнет във душите, триумфът на мрака...
Над родното име, език и завети —
светините наши — покруси и гаври...

При това положение революционните чети отново хващат балкана, опълчението заема изходни позиции от Султантепе до отвъд Щип; Македония настръхва в небивало напрежение. И когато войната отново избухва, започва борба на живот и смърт за българското име. Тя се изразява в засилени действия на революционните чети, в бойни действия на опълчението и — най-голямата проява — в избухването на две въстанишки акции към устието на Черна, в Тиквешията, и около Охридското езеро.

На 16 юни 1913 година, в деня на започването на Междусъюзническата война българското население в Тиквешко се вдига на въстание. Център на въстанишкото ръководство стават Кавадарци и Неготино. Въстанието обхваща цялата Тиквешия. Под ръководството на дейците на ВМОРО от тоя район въстаниците след неколкодневни сражения успяват да изгонят сръбските власти и гарнизони чак към Велес и установяват в цялата област българско управление. Избрано е и временно ръководство със седалище в Кавадарци, състоящо се от 12 души видни организационни дейци и граждани. Между тях са и двамата съпрузи Доно и Евка Мойсови, които се сражават с оръжие в ръка до последния ден на въстанието. По този повод очевидец на тия събития пише: „На позициите е цялото мъжко население, а имаше и много жени и деца. Една от най-героично проявилите се жени беше Евка Донова Мойсова, която се бори срещу сръбските поробители наравно с най-смелите мъже."[171]

Въстаниците държат позициите си здраво, очаквайки пристигането на българските войски, които са били само на 15 км от Кавадарци, обаче развоят на боевете довежда до отдалечаването на фронта на изток и Главното командуване нарежда оттегляне на въстанишките чети. Това внася смут във редовете на въстаниците. Войводите решават да не се подчинят на заповедта и продължават сраженията със сръбските войски чак до 24 юни, докато населението се изтегли в планините. След това сръбските войски, получили нови сили, масово настъпват, придружени от сърбоманските чети под войводството на големите злодеи Василие Търбич, Йован Бабунски, Божко Виранец, Коста Павлович и др., известни със безчинствата си още през турския режим. Сега те настъпват с настървение, отмъщавайки на населението, което на 20 юни ги е разбило при височините на с. Паликура и вдясно от р. Черна, чак до устието на кавадарската река Луда Мара. При липса на помощ от Българската армия превъзхождащият по численост и оръжие враг се отдава на клане, грабеж и опожаряване на въстаналите селища. Според събраните данни от анкетите Тиквешията дава около 1000 души убити, от които Кавадарци — 363, Неготино — 283, Ваташа — 49, а останалите селища по 15—20 души предимно невинни, неучаствували в боевете селяни и граждани (малолетни, старци и пр.). В Неготино са изгорени над 800 къщи (почти цялото селище), в Кавадарци — над 60 къщи и дюкяни, а десетки села са напълно опожарени![172]

За отбелязване е, че в съпротивата са участвували и доброволци от помашките села, каквито има отдавна в Тиквешията. Солидарни с цялото останало българско население, помаците дори са възпели въстанието в следната песен:

Бразда бразди Сайма*
вода мами,
ке си вади[2] Сайма
росно цвеке,
росно цвеке Сайма,
ран босильок,
ке си кичи Сайма
войниците,
войниците Сайма,
бугарските . . .

---

* Сайма — женско име.
** Вади — полива.

Заслужава да се поспрем малко на семейство Мойсови. Както се изтъкна, Доно Мойсов като виден гражданин е играл забележителна роля във въстанието. Бил е български учител и един от дейните членове на ВМОРО в тоя район. Същевременно станал и най-довереното лице на Екзархията в Тиквешията. Неговият дом се превърнал в главно седалище на Струмишкия български владика, когато е пребивавал в Кавадарци. Поради тази му дейност още с влизането на сръбските войски в Тиквешко през ноември 1912 година е бил арестуван и изтезаван по най-жесток начин, за да се откаже от народностното си име и да се признае за сърбин, та да послужи за пример на другите отявлени българи. Това го накарва да забегне в освободената от българските войски и от четите на ВМОРО част на Македония с център град Щип, където изчаква развоя на събитията. Поставя се на разположение на временния окръжен началник на Щип Евтим Спространов от Охрид. В споразумение с него Мойсов се връща нелегално в родното си място и взема дейно участие в подготовката на въстанието срещу сърбите, а когато то избухва, се включва във временното управление и в бойните действия заедно с жена си. При потушаването на въстанието бива пленен заедно със съпругата си и подложен на жестоки изтезания. Оцелял като по чудо, след оздравяването си се вижда напълно материално разорен, но остава верен на организацията, която наскоро започва да възстановява мрежата си в очакване на новата война.*

* * *

Два месеца след подписването на Букурещкия мирен договор в Дебърско, Охридско и Стружко започват въстанишки действия срещу сръбската насилническа власт. Тъй като насилията са вършени не само срещу българското, но и срещу албанското и турското население, българи и албанци се споразумяват за обща борба срещу насилника. В преговорите между българските революционери и албанските главатари участвува и Яне Сандански. В едно интервю с представител на италианския в. „Секоло“ в Тирана той обосновава подготвяната борба по следния начин:

---

* Разказахме горното като знак за тяхната трагедия, защото родилият им се през 1920 година син Лазо за тяхно нещастие бива възпитан като кралски питомец в Крагуевац и се денационализира. Днес той е върл македонист и начело на противобългарската дейност на скопските македонисти.

„Македонските революционери, които след дълга и жестока борба с турската тирания доживяха да видят за момент осъществена мечтата си — извоюване свобода на родината, не могат да допуснат тя отново да попадне под сръбско и гръцко иго. Те ще подновят революционната си дейност и няма да оставят нито педя македонска земя под сръбско и гръцко владичество. Няма да се спрат и пред най-страшните терористични средства, за да реализират съкровената си мечта — **свободна българска Македония**“.[173]

Подобна обосновка дава и Петър Чаулев в качеството си на член на ЦК на ВМОРО заедно с Тодор Александров и Христо Чернопеев (избрани през 1911 година). В интервю пред в. „Камбана“ той заявява:

„**Сърбите са настоящите варвари в Македония.** Те не оставиха нито едно българско училище, нито една българска черква, нито една българска книга. Богати библиотеки, събирани повече от 100 години, бяха разрушени и изгорени... Честта, животът и имотът на хората са в техни ръце. Но не е само до българите; същото е положението и с албанците и турците... Това породи идеята за **съвместно въстание на българите, албанците и турците** срещу сръбските поробители.“[174]

Споразумението бива подписано между албанския революционен комитет начело със Сафедин Пустина и ЦК на ВМОРО. По силата на това споразумение политическото и военното ръководство на въстанието поема ВМОРО, така че албанският комитет издава писмено пълномощно на войводите Петър Чаулев (член на ЦК на ВМОРО), Милан Матов (бивш окръжен войвода на Битолския революционен окръг) и Павел Христов (бивш окръжен ръководител на Битолския революционен окръг и задграничен представител на ВМОРО) да застанат начело и на албанските чети в района на Дебър — Гостивар — Кичево, където има албанско население, смесено и с българско.

Въстанието е насрочено за октомври 1913 година, но поради разкрития в албанския сектор започва преждевременно на 7 септември. То обхваща Дебърско, Охридско и Стружко. В Охридската част се ръководи от Петър Чаулев, Павел Христов от Битоля, Милан Матов от Струга, Антон Шибаков от с. Велгощи, Охридско, Нестор Георгиев и други селски войводи. В Дебър се развиват бойните действия в самия град, сръбската администрация бива избита, 420 войници са пленени, а останалите сръбски войски (около два полка) се спасяват с бягство. Градът е напълно освободен и на 9 септември е установена революционна българо-албанска власт. По същото време българските въстаници установяват народна власт в Струга, Охрид и в целия район около Охридското езеро. Пленен е Четвърти сръбски полк заедно с всички офицери, свещеници и командир Спасое Милойевич. Няколко сръбски топа са пленени в Охрид. Вечерта на 12 септември 1913 година четите влизат в града и установяват българско управление в състав: стария революционер Лев Огненов, основоположник на организацията в града, Иван Грубчев, Лев Кацков, Павел Христов, Петър Филев и други видни граждани.[175] Народът ликува, вярвайки в успеха на акцията. Навсякъде се развяват български знамена, сръбските фирми се свалят, започва прилив на нови бойни сили. На 15 септември в Охрид въоръжените въстаници възлизат на няколко хиляди. Петър Чаулев бива избран за техен главнокомандващ. Организират се отряди за действие по посока на Битоля и Кичево начело с изпитани войводи. Образува се фронтова линия 15 км далеч от Охрид, по планинските възвишения с лице към Битоля и Кичево. По посока на Битоля въстаниците се натъкват на настъпващи сръбски войски при прохода Петрино. Завръзва се сражение, което трае две денонощия (17 и 18 септември). Въстаниците отблъскват четири сръбски атаки, запазвайки позициите си под командуването на Антон Шибаков и Нестор Георгиев. От друга страна, по посока на Кичево Чаулев води ожесточено сражение при с. Иванчища, на запад от Кичево, и успява да разбие сръбските войски и да превземе Кичево. Обаче противникът получава нови, големи подкрепления и той се вижда принуден да се оттегли. Албанците без бой напускат прохода Буково и сърбите се явяват в левия фланг на българите. Това налага оттегляне към Галичица. След четиридневни сражения много надмощният противник успява да навлезе в Охридско, опожарявайки попътните села, и на 19 септември влиза в Охрид. Последно сражение се води в планината Голак цели два дена при отчаяна съпротива на въстаниците. Съдбата им решава ударът на гръцките войски в гръб, дошли на помощ на сърбите. На 20 септември всички въстаници се съсредоточават на височината Голо бърдо, охранявайки прохода за Албания, докато се изтеглят всички отряди. В Дебърско албанските части вече се разформировали и с това принудили и българските да сторят същото, оттегляйки се на албанска територия. Въстанието бива потушено, остават само отделни четнически набези в различни пунктове.

При потушаването на въстанието само в Охридско са изгорени 30 села, а между Охрид, Дебър и Гостивар частично или изцяло са опожарени 180 села.[176] Жестокостта на сръбските насилници се вижда в описания, дадени от самите участници в кланетата сръбски войници. Ще цитираме едно от тях, поместено в социалистическия в. „Радничке новине“, бр. 112 от 9 октомври 1913 г. и писано от сътрудник на вестника, имащ нещастието да бъде войник в наказателните отряди. Той пише между другото: „Тук стават страшни работи. Аз се ужасявам от всичко това. Мога да ти кажа, че Люма (село в Дебърско) не съществува вече. Всичко стана леш, прах и пепел. Имаше села по 100–150–200 къщи, в които не остана абсолютно нито един човек. Ама нито един! Събират се по 40–50 души и така в куп пробождат ги до един с ножовете . . .“ „Има и други поужасни неща — добавя вестникът, — които съобщава този приятел, но това са толкова ужасни деяния, че вестникът не смее да ги обнародва.“

По този повод Мис Един Дърхам пише във в. „Таймс“ от 27 ноември 1913 година, че „сърбите са изгорили шест села в Гостиварско, тринадесет в Река и много жени и деца са станали жертва.“

Дебър е половината разрушен, близкото до Охрид въстанишкото село Велгощи е цялото опожарено, а мъжкото население, заварено в селото, избивано на всеки пет души по един. В Охрид веднага са обесени 40 души и безброй бити и арестувани. Очевидци, оцелели случайно, разказват в писма до българския дипломатически представител в Албания Кръстьо Станчев, че „по всички села събираха селяните по мегданите и с картечници ги избиваха".

Тук не е възможно да се опише дори малка част от страданията на новопоробена Македония. Обстойно върху това читателят може да намери в следните книги: Карнегиевата анкета на Балканите (1914), главните извадки от която са преведени на български в библиотека „Балкански въпроси"; „Кирил Пърличев. Сръбският режим и революционната борба в Македония 1912—1915 година", София, 1917; „Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцките власти в Македония през 1912—1913", София, изд. Македонски научен институт, 1929.

Непълните цифрови данни за жертвите на заетата от сърбите част на Македония ни дават следната картина:

В кръгли цифри
Убити или умрели от изтезания — 2200 души;
Изтезавани или хвърлени в затвора — 4000 души;
Опожарени къщи по села и градове — 1600 броя;
Задигнат едър и дребен добитък — 2000 глави.[177]

Всички тези бунтовни подвизи и кръстни страдания на македонските българи са всъщност кървави форми на един истински плебисцит за национално самоопределение, ожесточило самия враг. Тази истина неволно се подчертава от признанията на поробителя, който, насилвайки поробеното население да се откаже от родното си име и да приеме неговото, категорично е потвърждавал какво е това население по народност. В това отношение **заслужава особено внимание издадената от** сърбите специална наредба за заграбената от тях част на Македония. Това е „Правилник за обществената безопасност", изготвен от сръбското правителство и обнародван на 24 септември 1913 година във всички сръбски вестници. Ще цитираме от него само необходимите за изложението ни членове:

„Чл. 2. Всеки опит за бунт против обществената власт се наказва с петгодишна каторжна работа... Ако непокорният откаже да се предаде в два дни след тази публикация, той може да бъде убит от всеки граждански чиновник или офицер...

„Чл. 4. Ако в една община се повдигнат няколко пъти въстания и ако непокорните не се приберат по домовете си в един десетдневен срок след полицейското предупреждение, властта има право да премести семействата им там, дето намери за добре.

Също така ще бъдат премествани и тези домовладетели, в чиито къщи биха се заловили въоръжени хора или престъпници изобщо.

Чл. 16. Всяко лице, което познава някой злосторник и не го изкаже на властите, се наказва с петгодишна каторжна работа...

Чл. 18. Всяко нападение или упорство, словом или със сила, по отношение на държавен или общински чиновник... се наказва с десетгодишна каторжна работа...

Чл. 21... Съучастниците във въстанията, както и четниците... се наказват със смърт...

Чл. 26. Окръжните управители имат право да издават от свое име полицейски разпореждания... Те определят решенията, които трябва да се приложат към личности, които отказват да се подчинят на тези разпореждания...“[178]

Заключението, което се налага от всичко това, е дадено най-красноречиво в Карнегиевата анкета: „И наистина, ако даже човек не знаеше каква е Македония, публикуването на тези наредби го кара да се досеща. Явно е, че Македония не беше обединена „Стара Сърбия“, защото населението ѝ се третира като „бунтовници в постоянно въстание...[179]

Същото важи и за злодеянията в окупираната от гърците част. Там положението е по-открито: признава се, че населението е българско и затова трябва да бъде унищожавано. В Карнегиевата анкета са дадени много ценни доказателства, които предостатъчно говорят. На стр. 148 от анкетата четем:

„Ние притежаваме писма на гръцки войници, в автентичността на които не може да има съмнение, истински документи, които, макар и писани в днешно време, ни напомнят времето на асирийското завоевание.“

Няколко извлечения всяко от отделно писмо, ще бъдат достатъчни, за да дадат представа за съдържанието си:

„По заповед на краля изгаряме всички български села ... Ние се показахме много по-жестоки от българите. Ние изнасилвахме всички момичета, които срещнахме ...“

„Това, което правим с българите, както и с мирните български селяни, е неописуемо. То е една касапница; няма български град и село, които да не са изгорени ...“

„Ние убиваме всички българи, които попадат в ръцете ни, и изгаряме селата ...“ (стр. 105—-06)

„... такива са заповедите, които сме получили ... за да не може тази мръсна българска раса да се поднови ...“ (стр. 148) [180]

Повече цитати не са нужни. Хилядите избити, огромният брой опожарени села и градове начело с Кукуш, безбройната бежания към България и пр. — викат до небесата какви са по народност славяните в Македония. Какво кърваво самоопределение!

3. Масово дезертиране на македонските новобранци от Сръбската армия. Техният подвиг в Крагуевац

В дните на настаналото ново, още по-черно робство най-забележителното явление от изключително родолюбив характер е буйната манифестация на българското съзнание от страна на млада Македония. Това се изрази с отказа на новобранците да служат в редовете на Сръбската армия. Неявяването в армията или дезертиранията от нея стават масово явление. Младежите или се крият по градовете и селата, или навлизат в четите на възстановената революционна организация, или пък бягат в България, за да се поставят на разположение на Българската армия; записват се доброволци или попълват новоорганизираните революционни чети, изчакващи събитията, за да тръгнат в авангарда на българските войски в очакваната война. Подробна статистика на забягналите в горите или на дезертиралите не е възможна. Само общите данни, обнародвани в книгата на Кирил Пърличев „Сръбският режим и революционната борба в Македония“, ни говорят за една цифра от кръгло 10 000 души, които са се укрили в горите или избягали в България, Албания и (малка част) в Гърция. Ето някои данни: пограничните или близките до границата на България околии са дали внушителен брой бегълци и дезертьори, а именно: от Велес и околията — 1200 души, от Кратово и околията — 1174, от Щип и околията — 900, от Крива Паланка и околията — 2750, от Св. Николе — 243, от Радовиш — 525 и пр.

От близките до Албания околии имало също голям брой бегълци: Ресенско — 540, битолските села — 350, Кичевско — над 300, Тетовско — 330, Галичник и Дебър — всички подлежащи на набор са избягали, Крушовско — 800, Струга — 270 и т. н.

Ония пък, които не успели да избягат и се укрият или били заловени, бързо били разпратени по сръбските полкове. Но при военните действия срещу Австрия веднага се предавали на австрийците.

В цялата тая спонтанна акция на българската младеж от Македония срещаме забележителни прояви на героизъм, от който ще споменем три особено ярки.

Първата е дело на група прилепски младежи, забягнали с оръжие в ръка и образували цяла чета, която е водила многочасово сражение с преследващата я потера в местността „Сарикаски рид“. Една от акциите на тая чета е убийството на потераджийския войвода Вангел Димитриевич. Изпълнители са двамата прилепски младежи Иван Пепелюгов и Димко от Кръстец. Четата е формирана в навечерието на Великден 1914 г. под ръководството на Атанас Джамот. Щом нараснала бройно от придошли нови бегълци от армията, командуването ѝ поел Даме Попов от с. Долнени, изпитан организационен боец. Постепенно четата се рои поради непрекъснатото ѝ нарастване и се създават нови чети, които поемат нови райони: Марийово, Заградските села, Прекоридския край. Създава се връзка с Тиквешкия революционен комитет, оръжие се доставя чрез взлом на военните складове от мобилизирани и след това дезертирали младежи. Водят се сражения с потерите и пр. Тъй се дочаква обявяването на войната, когато съединените чети се поставят на разположение на Българската армия, а после участвуват в боя с англофренците при с. Житолуп, недалеч от устието на р. Черна. При настъплението по посока на Прилеп — Битоля четите вървят в авангарда на българските войски, придружават конната дивизия на генерал Танев, разузнават за движението и разположението на сръбските части, прекъсват им връзките, проучват проходите и водят в обход българските части в тила на врага.[181]

Втората, необикновено внушителна акция е дело на 1200 героични велешки младежи. На 1 септември 1915 година те се насочват едновременно към българската граница, въоръжени с хубави пушки и една картечница, останали от турските войски през Балканската война и старателно скрити в града и околията. Преди да прехвърлят българската граница, те са открити от сръбско войсково отделение. Започва ожесточено сражение, в което падат значителен брой жертви от двете страни. Останалите минават в България и постъпват в редовете на Българската армия.

Обаче най-внушаваща по своето българско родолюбие е проявата на македонските младежи новобранци в сръбския град Крагуевац. Неуспели да се укрият или забегнат, неколкостотин младежи от Щипско, Радовишко, Кочанско, Св. Николе, Пехчевско и Тиквешко били под конвой откарани към казармите в Сърбия. На 21 март 1914 година те се озовали на гарата във Велес пред влаковата композиция, готова да ги отвлече в непозната посока. Видели се в такъв внушителен брой от неколкостотин души, младежите запели „Шуми Марица". Никой не бил в състояние да ги спре. Когато били поканени да влязат във вагоните, те единодушно заявили: „Не искаме да служим в Сръбската армия! Ние сме българи!" Докараната войска от гарнизона обсадила гарата и ги принудила да влязат във вагоните. На 23 март заранта в Крагуевац пристигнали и щипяни, а на 25 март — радовишани и тиквешани. За да се получи някакъв ефект на благосклонност към тях, властта им устроила тържествено посрещане с топовни салюти, музика, хор и празнично облечено гражданство, любопитно да види „новоосвободените сърби". Но младежите при маршировката слисали народа с българските си песни: „Край Босфора шум се дига . . ." и „Тих, бял Дунав се вълнува . . ." Сърбите преглътнали горчивия хап и разпределили новобранците по частни квартири, където патриотични сърби се опитвали поединично да ги убеждават да служат на Сърбия. Но безрезултатно. Какво е станало след това, узнаваме от следния разказ:

„На 30 март те били събрани в казармите и облечени в нови войнишки дрехи. От 1 до 5 април при тях всеки ден дохождали офицери и учители да ги обучават във военен дух и агитират, че досега те са били заблуждавани от българите. Към 10 април дадена им била за разучаване войнишката клетва. На 14 вечерта били предупредени от командирите, че на другия ден ще се заклеват. На 15 април заранта всички новобранци били построени в казармения двор. В присъствието на граждани от Крагуевац и цялото духовенство с митрополита начело, с музика и знамето на полка дадена била заповед войниците да оставят пушките си и да се построят в кръг. Свещеникът между войниците е готов да почне клетвата и когато офицери и граждани — всички със затаен дъх, чакат новобранците да повтарят клетвата, която той произнася, отвсякъде се чуват гласове: „Ние сме се клели вече, втори път не се кълнем!“ Всред настъпилото между офицерите и присъствуващите недоумение из гърлата на новобранците се изтръгва продължително „ура!“ . . . Свещеникът едва изговаря името на крал Петър, а новобранците го заглушават с непрекъснато „ура!“ и „Да живее България!“ Тогава обезумелите от яд офицери се залавят за голите си шашки, втурват се срещу новобранците и започват да удрят кой къде завърне. Но и новобранците изкарват ножовете си от пушките и са готови за самоотбрана. Посред настъпилата паника, . . . посред звънтенето на изпотрошени шашки и капеща кръв по заповед на полковия командир Данаило Калафатович туря се край на тая кървава саморазправа. В тоя момент майор Божидар Загорич тича от един новобранец на друг и с треперещ от яд и злоба глас пита всекиго: „Ти приемаш ли?“, на което всеки отговаря: „Не!“ — Последва отделянето на селяните новобранци от гражданите. Селяните, запитани кой им е внушил да не дават исканата клетва, отговорили, че те се считат вече обвързани, като са дали еднаж клетва като българи, затова не могат да дадат втори път. По-будните са били разпитвани поотделно. Търсили агитаторите между тях, за да бъдат изпратени в България. Десетдневен нечовешки арест не е установил никакви агитатори. Тогава сърбите изкарали арестуваните граждани от Радовиш на отделно място и им предложили: „Който иска да иде в България, да излезе 5 крачки напред“. Пръв излязъл Христо Кошевец, който, козирувайки, казал: „Аз съм българин и искам да ида в България“. След него същото направили Ангел Андреев, Мильо Спиров, Коце Клисаров, Кирил Сараманлов, Иван Темкин. Останалите всички извикали задружно, че са българи. Първите шестима били отделени, след което веднага изпратени на военен съд в Ниш, а всички други били подложени на казармени наказания. Така постъпили сърбите и с новобранците от другите места: гражданите и по-будните селяни — в тежък арест, а останалите — на казармени изтезания. Патилата на затворниците били грозни. Всеки затворник бил поставен в отделна килия, в която не е било възможно нито да се лежи, нито да се седи. За храна им се давало на два дни по малко хляб и вода. Ежедневно е идвал в затвора офицер, който е запитвал всеки затворник: „Ще се кълнеш ли?“ И ежедневно е бил даван все краткият отговор: „Не!“ Това е продължило 18 дена. Една вечер — това е било през една тъмна нощ — всички затворници са били изкарани вън от града и заставени да изкопаят един дълъг ров. Когато ровът е бил приготвен, един взвод войници с натъкнати на пушките ножове застанал срещу изправените мъченици, а един офицер, командуващ взвода, отправил за последен път заплашително въпроса: „Ще се кълнете ли?“ Изправените пред гроба си новобранци и тоя път произнесли непоколебимо: „Не! Убийте ни, има кой да ни жали и кой да търси сметка за нас!“ Но офицерът нямал заповед да убие непреклонните...[182]

Най-същественото от този разказ се потвърждава и от сръбския социалистически вестник „Радничке новине“, който в броя си от 17 април 1914 г. дава следното описание:

„Радостни през великденските празници, новобранците тоя ден бяха променили настроението си. Те бяха нечални и мрачни. Най-после очакваният час настъпи. Новобранците бяха наредени пред казармите. Скоро дойдоха командирът и свещеникът и церемонията почна. Свещеникът напомни на синовете на „Нова Сърбия“, че трябва да бъдат верни на отечеството, и припомни, че Сърбия трябва да се готви за нови жертви за освобождението на техните поробени братя оттатък Сава и Дунава. „Новоосвободените“ слушаха тази патриотична реч неми и с наведени очи. Изведнъж отдалече се разнесе вик: „Не искаме да се кълнем!“ Цялата дружина като един човек отказа да положи клетвата. Смятаме за безполезно да описваме по-нататъшните събития. Ще прибавим само, че две отделения от I полк обградиха с ножове на пушките своите „новоосвободени“ братя... Между туй настана нощта. Дали тези нещастници са доживели утрото след своята спонтанна манифестация, това никой не би могъл да каже.“[183]

Има спомени и на други преживели ужаса тогавашни новобранци, сега дълбоко възрастни хора, които разказват подробности около това събитие, всеки от своя гледна точка, но всички единни в едно: че новобранците от разни краища на Македония (не само от Щип) са заявили смело, че са българи, че не искат да се кълнат за вярност на сръбския крал, и са викали: „Да живее България!“ Тук ще дадем извадки от писмените спомени на един от живите такива герои — Константин Гр. Ангелов от град Свети Николе, живеещ в София, ул. „Шипка“ № 41. Пишещият тези редове получи направо от него копие от тия спомени, които после отидоха в Държавния архив, а сега могат да се видят напечатани в книгата на БАН „Македония. Сборник от документи и материали“. От тях узнаваме имената на известен брой такива огнени българи от Св. Николе и оскъдни данни за съдбата на някои от тях. Ето списък на 15 души: 1. Константин Гр. Ангелов, автор на спомените; 2. Стоян Манев Буюклиев — найвеселият, изчезнал безследно; 3. Стойко Алексиев Рабушчилски; 4. Христо Веселинов — изчезнал безследно; 5. Владе Бабадостин; 6. Йордан Йосифов; 7. Илия Ордев — починал в Крагуевац; 8. Васе Панев Велков; 9. Ване Бойковски; 10. Гьоше Лазаров Чакъров; 11. Пано Христов Неманички; 12. Димитър Христов Драката; 13. Коне Лазов Шанин — изчезнал безследно; 14. Костадин Тричков; 15. Тоде Серимовски — изчезнал безследно.

Освен тези имена на светиниколци и другите, споменати от Радовиш, нека прибавим и имената на водачите щипяни: Панчо Тодоров Калято и Панчо Янев—Яната.

Как сърбите постъпили с главната маса новобранци, узнаваме от спомените на споменатия Константин Ангелов:

„Нашият полк (наречен „Брегалнички пук") бе разформирован. Пушките ни бяха взети ... Нас изпратиха подружинно в различни гарнизони без оръжие, карани като пленници от сръбските въоръжени войници, в следните градове: Зайчар, Ниш, Вальево, а II дружина — в Крушевац, за да се влее в 12 пук „Цара Лазара". С пристигането ни в Крушевац ни вкараха в казармата. Пред нея имаше новомобилизирани запасни сръбски войници. Строиха тях, строиха и нас. От нашия строй изкараха по двама и ги смесваха между 10 сърби. И така ние си загубихме нашите другари, попаднахме в различни части. Сърбите нямаха доверие да ни оставят самостоятелно ..."[184]

Шест години по-късно същият вестник „Радничке новине" в броя си от 4 декември 1920 година прави следния извод от тия събития:

„Резултат от всичко това бе, че народните маси с омраза се отвръщаха от сръбския полицейски режим (1912—1915 г.) и че една най-напредничава част от градското население още тогава обръщаше своите погледи към социализма. Това нещо констатираха и самите буржоазни вестници през онова време. Други, **особено селските маси и буржоазията, очакваха България като политически и икономически освободител от сръбското иго ..."**[185]

Изводът е един: и според спомените на очевидци и участници, и според писанията на сръбския прогресивен печат следва една вълнуваща истина — че македонската младеж, надежда на утрешния ден, е рискувала и младостта, и живота си, гласувайки в сърцето на сърбизма за българското име и за България в тоя страшен плебисцит за народностно самоопределение.

4. Военният принос на македонските българи през Първата световна война

При така описаното състояние на духовете цяла Македония се готвеше за близките събития, пеейки новата песен.

Ех, нищо, нищо, нищо, не ще жалим ний,
че скоро, скоро, скоро Бай Ганьо ще ги бий!...

Македоно-одринското опълчение се преорганизира в редовно обучена доброволческа дивизия. Към нея се придават всички забягнали от поробена Македония родолюбци, за които разказахме по-горе. Тая дивизия нараства и прелива от прииждащи дезертьори от сръбската армия. През самата война на Сърбия с Австро-Унгария македонските младежи, доколкото не са успели да дезертират и се приберат в България, масово се предават на австрийците. Като военнопленници те изявяват желание да се оформят като българска войска. И когато България влиза във войната, те пристигат в Скопйе облечени в австрийски униформи, но с български фуражки и с песен на уста. По тоя начин от всичкото това ентусиазирано множество доброволци напълно се оформят доброволческите части на македонските българи, които на 16 септември 1915 година под името Единадесета македонска дивизия и Допълняющи македонски полк — според данни от Щаба на Македонската дивизия — възлизат на 33 764 души. Почти всички офицери начело с генерал Кръстьо Златарев са били от Македония.

Освен тях трябва да се имат предвид и ония македонски българи, които като редовни войници са се намирали по другите дивизии според местожителството си. А когато през 1915 г. бе освободена Македония, нови контингенти се събират от освободеното население, които са разпределени по разните дивизии. Според данни от Министерството на войната през септември 1918 година броят на тези македонски войници, служещи в разните дивизии, възлиза на 22 445 души. При туй положение получаваме следните обобщителни цифри: XI македонска дивизия и Допълняющият македонски полк — 33 764; другите дивизии — 22 445; планинската дружина от Моравската областна военна инспекция — 942, или всичко: 57 151 души. Ако се вземат предвид и ония македонци войници, заселени от по-рано в България, както и други доброволци, липсващи в списъците по разни причини, смята се, че във войната са дали своя принос около 80 000 нисши чинове и 755 офицери македонски българи.[186]

Какъв е бил приносът на тези бойни сили?

Данни намираме във военната литература и по-конкретно в две книги — на подполковник Петър Дървингов, началник-щаб на Македонската доброволческа дивизия, под заглавие „Действия на XI пехотна македонска дивизия от Криволак до Богданци 1915 г." (София, 1920) и книгата на полковник Недев — „Дойранската епопея". От тях виждаме, че в командния състав стои начело охридчанецът генерал Кръстьо Златарев, негов началник-щаб е подполковник Петър Дървингов, командир на 2-а пехотна бригада — прилепчанецът полковник (по-сетне генерал) Григор Кюркчиев; командир на 3-а пехотна бригада е охридчанецът полковник (по-сетне генерал) Александър Протогеров, командир на 5-и македонски полк — прославеният подполковник Борис Дрангов от Скопйе и пр. — все приемници на делото на македоно-одринци.

Поради бързината на събитията и този път македонските доброволци са оставени последни в грижите на военните ръководители: обучението им било незадоволително, обзавеждането вървяло още по-трудно — те били скоро оставени сами на себе си да преодоляват всички трудности. Само ентусиазмът им бил несъкрушим. На тръгване в поход получили нови фуражки, куртки и панталони, но две трети от войниците били без шинели въпреки започналата есен и следващата след нея зима. Въоръжени били с трилинейни пушки (останали от Руско-турската освободителна война). Липсвали шанцови инструменти и паласки за патрони, така че патроните били слагани в малките торбички за сухар.

Едновременно с оформянето на дивизията вървяло и организирането на партизанските части с изпитани революционни дейци, които по разни пътища прониквали в Македония и се свързвали с местните революционни чети, ръководени от ЦК на ВМРО.

С вяра в успеха дивизията тръгва към родна Македония, очиствайки пред себе си терена от Брезник — Радомир до гръцката граница към Гевгели и Дойран. Сърбите са изгонени до Вардар и Шар, след което дивизията се натъква на първите френски полкове от десанта им в Солун през първите дни на октомври 1915 година. Първият контакт с тях става на 14 октомври, когато са спрени в движението им към Валандово и отблъснати с големи загуби. Почти веднага след това започват епичните боеве при Криволак, които траят от 17 октомври до 21 ноември. В тях се поставя на изпитание силата на духа на македонските доброволци. Пред тях стоял многоброен враг, най-модерно въоръжен с бойни самолети и огромни запаси от храни, облекло и материали. Срещу тая сила се изправили главно железните гърди на македонските бойци. При трикратните си пристъпи срещу противника на 17, 21 и 23 октомври офицери и войници в надпревара и неудържим устрем, под ураганен огън дават тежки жертви. Колко големи са били смелостта и пожертвователността на тия герои, предвождани от своите командири, говорят следните цифри за загубите: 1229 убити и ранени, от които 40% офицери, 35% подофицери и 18% войници. Значи командирите са вървели начело на атакуващите колони!

След основно проучване на противниковите сили и тактика и в сътрудничество с другите бойни части, преминали на десния бряг на Вардар, 5-и македонски полк, командуван от Борис Дрангов, превзема на 20 ноември главната позиция при Криволак и на 21 ноември преследва по петите отстъпващия противник; заедно с другите части води непрекъснати боеве при Градец, долината на р. Кулудере, височината 510, превзема с. Богданци и Гявато и на 30 ноември стига гръцката граница. Там дивизията заема окончателно положение по линията Гевгели — Дойран с гръб към Беласица.

Атмосферните условия, при които се водели боевете в средата на ноември, били тежки за слабо екипираните бойци: при студ 12°С под нулата измръзнали 90 души, от които 5 тежко.

Заели новите си позиции на южния фронт от Рупелското дефиле, пред Беласица, по билото на връх Тумба и оттам по едно ребро на планината до северния бряг на Дойранското езеро, те са отблъсквали със същия героизъм големите английски офанзиви — лятната от 1916 година, пролетната от 1917 и есенната от 1918 година, не отстъпвайки нито педя земя. И не те били, които пуснали врага да пробие фронта. Напротив, след отбиването на последната офанзива през септември 1918 година те били готови да минат в контраофанзива и да преследват чак до Солун тежко ударения противник. Но пробивът на Добро поле изменил всичко.

Под знака на това кърваво жертвоприношение пред българския национален олтар нима е нужно да подчертаваме колко скъпо е било за синовете на Македония българското име?

ГЛАВА ШЕСТА

ОГРОМНАТА МАКЕДОНСКА ЕМИГРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ И АМЕРИКА КАТО ИЗРАЗИТЕЛ НА НАЦИОНАЛНОТО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ

Няколкото стотин хиляди македонски емигранти в България, прииждащи на огромни вълни при тежки събития в поробената им родина, представят пред целия свят едно красноречиво и неопровержимо доказателство за националното самоопределение на македонските славяни като българи, многократно повтаряно през няколкото десетилетия след освобождението на България — от 1878 до 1945 година.

При всички критични моменти в националния живот на нашия народ българският юг се е стремял да дири спасение в българския север, но не и обратно. Българският юг е бивал под удара на трима жестоки врагове: турския поробител, гръцкия му съюзник и албанския деребей. Под удара на албанската (арнаутската) експанзия още далеч преди освобождението на България македонският българин е бивал принуден след упорита съпротива да се отдръпва стъпка по стъпка към североизток и да се настанява чак в северните български предели, и то предимно към Странджа и Подбалканския коридор. Така наречените „арнаути“ в Малко Търновско, Панагюрище, Брацигово, Копривщица и др. са всъщност бегълците българи от съседните с Албания части на Македония — Дебърско, Костурско, Корчанско и пр., изтеглили се пред постепенното нашествие на албанците (арнаутите) по цялото протежение от Шар до Пинд. Особено е известно надигането на албанската стихия през времето на прочутия албански феодал Али паша Янински (1741—1822), известен и с прозвището Али паша Тепелендия. Той се провъзгласява за независим владетел и подлага на плен цветущия град Москополе (1769, 1788), а след това ограбва цяла западна Македония. Българското население от югоизточна Албания, живеещо там още от времето на Климент Охридски, бива или избито, или прогонено и албанците за пръв път се добират до бреговете на Охридското езеро. В източна Албания българите успяват да се позадържат в цялата област Горица — в селата Булгарец, Сенища, Брадвица, Ръмбец, град Корча, Бобощица, Дреново и др., но след безчинствата на албанските феодали Джеладин бей (в Охридско) и Аслан бей, васали на Али паша, българското население бива принудено да бяга далеч на изток.[187] Тези бежанци намират приют чак в Средногорието. Прозвището си „арнаути“ получават от името на страната, която напускат — АРНАУТЛУКА, т. е. албанската страна. Част от тая голяма вълна бежанци се настанява и в Брацигово с позволението на феодалния управител Хасан бей Каваназоглу срещу задължение да му строят конаците и чифлиците. Тия бежанци са главно от Костурско, известни като добри майстори-строители. За тези събития свидетелствува надписът на чешмата край параклиса „Св. Тройца“ в Брацигово, който гласи: „Во время избавления, согради се сей източник за спомен на преселението 1791 г., 7 юли.“[188]

Внушителният брой на преселниците се чувствува в броя на костурските села, откъдето произхождат те: Орешче, Омоцко, Слимница, Стенско, Радожда, Загоричене и пр.[189] По-сетне тези будни, трудолюбиви и нетърпещи гнет българи се бият юнашки през Априлското въстание под водачеството на Васил Петлешков.

Други бежанци идват от западна Македония под натиска на бандите на Мустафа паша Шкодрянеца (първата половина на XIX в.). Тогава албанците стигат до Скопйе и Прилеп и биват разбити от властта. Но голяма част от пострадалото население бяга и на мястото му постепенно се настаняват албанци — в Дебърско, Кичевско, Гостиварско, Тетовско, към Скопска Черна гора, т. е. в полите на Шар и Кораб.

Цялата тая бежания е приета братски от местното българско население, сдушава се с него и след това задружно действуват за освобождението на целокупния български народ.

Нов, пределен момент на преселничества настава след освобождението на България. Първите бежански маси се явяват след потушаването на Кресненско-Разложкото въстание. Десетки хиляди непокорни синове на Македония се настанават в свободната част на България, за да влеят силите си както за продължаване на освободителното дело, така и за участие в изграждането на свободната българска държава. Когато тая държава още в първите години на своя живот бива застрашена от сръбското нападение през 1885 г., тия бежански маси излъчват от себе си юначните македонски доброволчески отряди, които се бият с чутовна храброст и преследват сърбите отвъд Пирот.

След Съединението приливът на македонски изселници в България става непрекъснат било поради засиления турски гнет, било доброволно — от копнеж за свободен живот и за творчески културен простор. Обаче основният стимул и в двата случая е тежнението към национално единство, подето още през възрожденските и църковните борби за духовна независимост и превърнало се в повеля за следващите поколения — да се продължи борбата за политическо освобождение и обединение.

Броят на македонската емиграция още повече нараства след многобройните афери във връзка с разкритията на революционната мрежа на ВМОРО. Тоя процес стига своя пръв апогей след Горноджумайското (1902) и Илинденското (1903) въстание. Това са всеизвестни факти.

Нов прилив на бежанци, съставящи отбор народностни сили, се явява през 1910 г. във връзка с жестоката обезоръжителна акция на младотурците и последвалите я кланета в Щип и Кочани през 1911 година. Обаче много по-потресаващ размер получава емигрирането през Балканската и Междусъюзническата война 1912—1913 г., когато настаняването на сръбските и гръцките власти се съпровожда с опожаряване на огромен брой български селища и заличаването от географската карта на цял един град като Кукуш. Тогава настава и едно съдбоносно явление в поробена Македония, за което един автор писа: „След 1913 година в Македония остана тялото и едно премряло от уплаха сърце, а умът и волята се пренесоха отсам."[190]

„Умът и волята" — това са всъщност изгонените от сърби и гърци учители, свещеници, културни дейци, народни водачи, революционни дейци и всичко друго будно, непокорно, с най-високо българско национално съзнание.

Броят на този род бежанци достига своя максимум след края на Първата световна война, когато десетки хиляди българи биват насила изселвани от родните си огнища, формално по спогодбата Моллов-Кафандарис за „доброволно“ изселване, докато пък още през изтеглянето на българските войски в 1918 г. други хиляд-ни маси напускаха родните си места голи-боси, но непримиряващи се с новото робство. Техният брой е неизчислим. Според гръцкия в. „Прогрес“, чиито сведения препредава в. „Знаме“, бр. 11 от 5 януари 1929 г., броят само на такива „доброволно“ изселили се възлиза на 88,000, при все че той е по-голям поради продължителността на изселническия процес. В това отношение внушителна е цифрата 60,000 бежанци само в София.[191] Това значи, че по цяла България броят им е далеч по-голям.

От голямо значение е и документално верният факт, че непосредствено след Първата световна война, конкретно през 1919 г., тая емиграция подава чрез своя Изпълнителен комитет на македонските братства мемоар до Великите сили, скрепен с 100,000 подписа. В него се казва, че по силата на националния принцип Македония би трябвало да се присъедини към България, но при създалото се положение моли да се създаде поне независима македонска държава.[192]

Като се има предвид, че тези сто хиляди подписа са на зрели хора (следователно не включват броя на техните деца), тоя мемоар представлява внушителен документ за масова изява на българско самоопределение.

И още нещо: като се има предвид, че по това време македонската емиграция в България и Америка възлизала на около 300,000 души[193] при общо 1,100,000 българи според статистиката от 1912 г. в цяла Македония, следва категоричната истина, че македонската емиграция е най-масовият изразител на българското народностно съзнание на Македония по пътя на многократното самоопределение чрез мъченическите бежански върволици към България. А когато се съвзема на свободна българска земя, тя пристъпва към националното си организиране чрез редица свои институции. На първо място стои Съюзът на македонските благотворителни братства в България, който още през 1922 г. обединява 67 братства по цяла България. Тая обединена емиграция поддържа с легални средства открит Македонския въпрос, като в центъра му поставя съдбата на българската народност в Македония. Чрез културните си начинания (главно печат и научен институт) пропагандира истината за народностната принадлежност на македонското население и обогатява с нови материали аргументацията на тая истина. Особено са важни нейните действия пред международните фактори и форуми, пред които поднася петиции, праща свои делегати, представя научни изложения и изобщо се бори пред очите на културния свят за въжделената кауза.

От средата на македонската емиграция се раждат и други обществени организации: **Македонският младежки съюз,** който обединяваше най-активното от подрастващото поколение на емиграцията и вървеше в челните редици на борбата за правото на българщината в Македония, със свой печатан орган; **Съюзът на македонските жени,** който мобилизираше силите на македонската българка в помощ на общата кауза; **Организацията на илинденци, старите дейци на ВМОРО,** обединени около своя орган „Илинден“, а по-сетне в сп. „Илюстрация „Илинден“; **Дружеството „Вардар“** на македонските студенти, издаващ ежегодно свой сборник „Илинден“; **Съюзът на македонските студентски дружества в чужбина,** който във всички европейски университетски центрове защищаваше пред световната общественост каузата на поробената си родина.

Организационният живот на тези организации се изразяваше в редица политически събрания, митинги, национални тържества, беседи пред обществеността и пр.

Тая емиграция поддържаше връзки с много хуманитарни и свободолюбиви организации в света и пледираше българската кауза в Македония.

В това отношение особена роля се пада на **Македонския научен институт** със световно известния свой орган сп. **„Македонски преглед“,** чийто авторитет не е намалял и днес. Същото важи и за издателската дейност на тоя Институт с редица изключително ценни научни публикации във връзка с истината за Македония. Той обединяваше елита на македонската интелигенция и даваше пълен научен израз на българското народностно съзнание на македонските славяни.

Без да изреждаме и други начинания на организираната македонска емиграция в България, не бива да пропуснем, че от средата ѝ излязоха и много бойци, които с оръжие в ръка продължиха борбата на Революционната организация.

Що се отнася до емиграцията в Америка, тя се обедини в редица местни организации и създаде мощен съюз с печатен орган **„Македонска трибуна“**, отразяващ целия живот на съюза. Особеното за нейната характеристика е, че, макар и далеч от родината, тя свободно се изяви като българска родолюбива организация, която пред очите на целия свят манифестираше народността си.

Имайки всичко това предвид, ние можем да направим извод с думите на македонския революционер, общественик, поет и публицист Арсений Йовков от Дебърско, който още през 1924 година — века на приютяването на македонските прокуденици в България след Първата световна война — писа в редактирания от него в. „20 юли“ следното:

„От 40 години ето македонското население емигрира: гръцкото — в Гърция, а румънското — в Румъния, турското в Турция, албанското — в Албания, българското — в България . . . Днес . . . в България има 300 000 македонски българи (емигранти) . . . Е, добре, колко македонски емигранти от турско време Македония е изпратила в Сърбия, колко македонци се заселват и днес в Белград, Ниш, Крагуевац, Валево, Шабац, когато всеки град на България, всяко село на България ежемесечно приема нови и нови македонски емигранти . . .

„Македонски славяни емигрираха в Южна Америка. Ако тука в България има нещо, което да ги заставя да се казват българи, защо те, които не са видели даже България и са „освободени“ от Сърбия, се наричат и в Америка българи, образуват братства за освобождението на Македония и излагат на рискове даже своите интереси в Македония? Защо македонски студенти във Виена, Грац, Берлин, Прага, Женева, дето учат свободна наука, се наричат българи и образуват македонски дружества? Могат ли ни каза сърбите подобни примери в своя полза?“[194]

Но ако тази констатация се прави през 1924 година, нима по-друго е положението при далеч по-новото явление — македонските прокуденици от Егейска Македония пак да бягат в България след края на Втората световна война?

В това отношение изключително ценни са данните, които намираме в статията на Бойка Василева „Бежанският въпрос и миграционните процеси в България (1944–1949)“, поместена в сп. „Векове“. От нея узнаваме за голям брой бежански маси както от Егейска, така и от Вардарска Македония. „Бежанците за пръв път напускат родните си места — четем в статията. — Те са от български произход, но имат чуждо поданство, което затруднява устройването им на българска територия... От Егейска Македония са от... Драма, Кавала, Зиляхово, Демирхисар, Саръ Шабан, Сер и околностите им...“[195] От Гърция се преселват в България и бежанци от остров Тасос...“[196]

Какъв е броят им? Данните са: „За 25 дена, до началото на октомври 1944 г., преминават около 48,000 бежанци и 40,000 души преселници от Беломорието... Само от Солунско в столицата има около 2000 души... Преселниците и особено бежанците са хора без каквото и да било имущество... Единият миграционен поток е съставен от българи от Вардарска Македония, които по собствено желание или по силата на редица обстоятелства се изселват...“[197]

По същото време обаче настава един много важен, вълнуващ момент, недопустим дотогава в българската история: българското правителство **„отказва им прием в България, която те по убеждение смятат за своя родина.“** Защо? Защото е в ход новото, погрешно отношение на българското правителство по въпроса за националната принадлежност на тия българи под натиска на Югославия и във връзка с идеята за федерация. „В БКП — пише авторката — се оформя погрешното схващане за съществуване на македонска народност в България...“ По тоя начин „правителството допуска (по искане на Югославия — б. н.) да бъде изселена голяма част от българските бежанци в Югославия.“[198]

И сега настава най-вълнуващото — решителна манифестация на българско съзнание с решение за съпротива у тия бежанци. Василева съобщава: **„По-голямата част от българските бежанци от Егейска и Вардарска Македония не желаят да се изселват от България. На**

някои места се прибягва до насилствено изселване (Неврокоп), а на други — тези, които не желаят да се изселят, са принудени, че не могат да разчитат на никакво подпомагане от страна на властта. Въпреки тези мерки не са редки случаите, когато бежанците се отправят за вътрешността на страната на своя сметка или се отклоняват при изселването. **Основният мотив на бежанците за това им поведение е тяхната убеденост в българския им произход . . .**“[199]

Съществуват поразителни примери за насилственото изселване на българските бежанци в Югославия. Но тук се въздържаме да ги описваме. Ще подчертаем само, че с **такава принуда отправените за Югославия възлизат на около 40 000 души.**[200]

Но и при тия обстоятелства тези бежанци копнеят за България. И те правят всичко, за да се върнат там. Авторката на статията дава официални данни за всички горепосочени прояви и добавя:

„Съдбата на онези наши сънародници, на които е отказан прием в страната, не е завидна. Някои от тях са заселени във вътрешността на ФНРЮ. Там не са приети добре от местното население и са обречени завинаги да се чувствуват пришълци. Заселени българи-бежанци отправят молба до министър-председателя и всички министри да бъдат репатрирани. Вероятно за някои е получено разрешение, защото през 1949 г. има сведения за завръщане на бежанци от Югославия и настаняването им в Асеновградско. В средата на 50-те години в България се завръщат нови големи групи българи, заселени във ФНРЮ.“[201]

В. „Работническо дело“, бр. 110 от 20 април 1950 г., обнародва някои от техните молби. В една от тях се казва: „Ви молиме за нашето изселване от Югославия в нашата мила България . . . Заявяваме, че ще работим за издигането на социализма в нашето отечество . . .“ Молбата носи дата 24 октомври 1948 г. и е подписана от 491 семейства (приблизително от името на 2000 души).

По същото време, 5 октомври 1948 г., други 43 семейства разказват за своята неволя:

„Щом дойдохме тук в Югославия и след известно време на нас, беломорците, ни се забрани движението от една околия в друга (подвиквали им презрително

„БУГАРИ“ – б. н.) . . . А пък има едно, гдето ни е много мъка, щото ни правят гърци и грънки поданици, но ние, за да докажем, че сме българи, при преброяването ни, когато стана, декларирахме, че сме българи и имаме българско поданство. Но въпреки нашето желание те ни отказват да запишат какво желание ние имаме и ни проповядват, че сме гръцки поданици . . . Ние сме казвали няколко пъти, че сме българи . . . и такива ще умрем . . .“

Подробности за тяхното преследване могат да се видят в цитираната статия на „Работническо дело“.

За нашето изложение тук е важно, че документите ни разказват за вълнуващи манифестации на българско съзнание, потънало в страдания, сълзи и кръв. От посочената последна вълна на българска бежания от Македония може би най-силно и за излишен път се чува **вик до бога,** подобен на оня възклик на Жинзифовия „Гусляр в собор“, завършващ с крилатите думи: „Я българин сум, българка сум я, българе живеят в тая страна!“

Това е максималният израз на самоопределението на македонските българи чрез половинмилионната македонска българска емиграция – „ЦВЕТЪТ НА БЪЛГАРЩИНАТА“, както я бе нарекъл Гьорче Петров в доклада си до правителството на А. Стамболийски в качеството си на Началник на бюрото за заселване на бежанците и най-добър познавач на македонската емиграция още в началните години на нейното организиране.[202]

Колко велика е тази истина, изказана от Гьорче Петров, може да се види дори в беглия **преглед на участието на емиграцията в изграждането на българската държава, култура и обществена мисъл.**

Колкото за илюстрация ще посочим тук имената само на някои от именитите творци в тия области, по произход от Македония:

А. ДЪРЖАВНИЦИ

а) В първите дни след освобождението на България:

1. **Д-р Константин Поменов** от Прилеп, участник в изработването на Търновската конституция и неин докладчик пред Събранието.

2. **Йосиф Ковачев** от Щип, възрожденски деятел, после кмет на София, след това професор по педагогика във Висшето училище в София, делегат на Търновското народно събрание (Учредителното) и участник в изработването на Конституцията.

3. **Митрополит Мелетий Софийски** от Струмица, също делегат в Учредителното народно събрание и много активен в него, по-сетне един от водачите на Кресненско-Разложкото въстание като председател на комитетите „Единство", въоръжаващи въстаниците, и още по-късно много активен в политическия живот на България.

4. **Васил Диамандиев** от Охрид, председател на Кюстендилския окръжен съд, просветен деятел и по-сетне участник в началните форми на освободителното движение в Македония, делегат в Учредителното събрание от името на македонските българи.

5. **Димитър Карамфилович** от Велес, възрожденски деятел, по-късно председател на Самоковския окръжен съд, делегат и много активен деятел при изработването на Конституцията и в комисията по изготвянето на мемоар до Великите сили.

6. **Иван Каранов** от Кратово, просветен деятел, фолклорист, делегат в Учредителното събрание, по-сетне окръжен училищен инспектор, участник в Кресненско-Разложкото въстание, а в живота на ВМОРО най-активен помощник на Гоце Делчев; писател-мемоарист и научен работник. Той е дядо на литератора Ефрем Карамфилов.

Подписите на всички тези шест представители на Македония стоят под Търновската конституция и говорят за участието на Македония при поставянето основите на нова България.

б) **Представители на македонската емиграция до Освобождението.** Начело стоят имената на едни от първите строители на България, известни на всеки българин:

1. **Петко Рачев Славейков,** по потекло от Якоруда.

2 и 3. **Любен и Петко Каравелови,** по потекло от Малешевско, но дошли там от Костурско при големите гонения от страна на албано-турците.

4. **Дядо Ильо Малешевски** от Берово, легендарен войвода, възпят в народните песни, другар на Раковски

и цял живот на първа линия в освободителни борби за Освобождението на България.

в) **През следващите години на обединена България — след Съединението:**

1. **Димитър Ризов** от Битоля, един от най-активните дейци във връзка със Съединението и след това другар и съратник на Захарий Стоянов, организатор на македонските доброволчески отряди, организатор на първите революционни чети след Кресненското въстание и след Съединението, голям журналист, по-сетне пълномощен министър.
2. **Д-р Васил Радославов** от Дебърско, водач на либералите, министър-председател и пр.
3. **Никола Генадиев** от Битоля, министър на външните работи, на търговията и земеделието и т. н.
4. **Андрей Ляпчев** от Ресен, министър-председател и пр.
5. **Стоян Костурков** от Костурско, водач на радикалите, министър на железниците и пр.
6. **Димитър Станчов** от Корчанско, министър на външните работи.
7. **Александър Радев** от Битоля, министър на правосъдието и пр.
8. **Никола Апостолов** от с. Пътеле, Леринско, министър на просветата, на железниците и телеграфите и пр.
9. **Христо Попов** от с. Стояково, Гевгелийско, министър на правосъдието.
10. **Генерал Климент Бояджиев** от Охрид, министър на войната.
11. **Петко Стоянов** от Дебърско, министър на финансите.
12. **Димитър Върбенов** от Емборе, министър в Народния блок.
13. **Димитър Мишайков** от с. Пътеле, Леринско, министър на правосъдието (?).
14. **Георги Кьосеиванов** от Костурско, министър-председател.
15. **Д-р Петър Джидров** от Щип, министър на правосъдието.
16. **Михаил Арнаудов** от Тетово, голям литератор, професор-академик, в навечерието на 9 септември министър на просветата.

17. **Георги Димитров** с родители от Разлога. За него всеки българин знае премного и не е нужно тук да разказваме.

18. Академик **Тодор Павлов** от Щип, пръв регент на ОФ България, член на Политбюро на БКП и пр.

19. **Антон Югов** от Карасуле, Гевгелийско, пръв министър на вътрешните работи в ОФ България, после на индустрията и пр.

20. **Георги Трайков** от Леринско, председател на Президиума на Народното събрание (държавен глава) и пр.

21. **Георги Кулишев** от Дойран, голям журналист, пръв министър на външните работи на ОФ България, подпредседател на Президиума на Народното събрание и пр.

22. **Вълко Червенков** от Драмско, потомък на бежанци от тая област, установили се в Златица. Главен секретар на ЦК на БКП, министър-председател в ОФ България продължително време.

23. **Владимир Поптомов** от с. Белица, Разложко, министър на външните работи и пр. Той е също един от строителите на ОФ България.

24. **Иван Башев** от Прилеп, дългогодишен министър на външните работи на ОФ България, бележит държавник и пр.

С тези имена далеч не се изчерпва броят на министрите по произход от Македония.

г) **Дипломати, пълномощни министри и други държавни мъже:**

1. **Панче Хаджимишев** от Велес, пълномощен министър в Лондон, Хага, Париж, Рим, Атина, с голямо влияние като дипломат.

2. **Симеон Радев** от Ресенско (с. Сълотско), историк на България, публицист, литературен критик, посланик в САЩ, Белгия, Букурещ и пр.

3. **Славчо Поменов**, син на К. Поменов, от прилепски произход, бивш министър на правосъдието, после посланик във Виена, Берлин и пр.

4. **Владимир Топенчаров** от Охрид, професор, публицист и посланик в Париж.

5. **Любен Герасимов** от Охрид.

6. **Коста Ламбрев** от с. Дреновени, Костурско, пълномощен министър в Египет, Гърция и др.

Броят им е предълъг.

д) Журналисти, публицисти

Тяхната дейност е неразривно свързана с делото на държавните мъже. В повечето случаи тези държавни мъже са и журналисти, и публицисти. Достатъчно е да споменем делото на Петко Славейков, на Любен Каравелов, на Трайчо Китанчев от Ресен (с. Подмочани), на Симеон Радев, Георги Кулишев, Данаил Крапчев от Прилеп, директор на в. „Зора“, и кой ли не. Затова ние ще се въздържим да ги изреждаме по име, защото са плеяда, неизброима, неизгледна. Много от тях ще срещнем между писателите, научните работници и пр. Едно ще кажем в завършек на казаното за тях: Македония е дала една безкрайна верига от първокласни журналисти и публицисти с огромно влияние при изграждането на българската държава.

е) Български воини от Македония

В строителството на българската държава воините са на първа линия. Македония е дала значителен брой висши служители в армията. Ще посочим само по-известните имена, защото на разположение имаме данни за над 20 генерали, 40 полковници и още повече подполковници . . . без да се мисли, че с това се изчерпва техният брой. Ето някои, които навярно всеки познава по име и дело:

1. **Генерал Георги Вазов** — по произход от бежанско семейство от Костурско, от с. Яновени, напуснало родното си място под удара на албанците още през XVIII век. За това разказва в своята автобиография самият Иван Вазов, брат на генерала. Генерал-майор Вазов е един от героите при Одрин, военен инженер, началник на източния сектор от блокадата на крепостта Одрин, много заслужил за подготовката на духа на българския войник при победоносната атака срещу крепостта.

2. **Генерал Владимир Вазов,** също брат на Иван Вазов. Владимир Вазов е прославеният командир на Дойранския фронт, победоносно отбил жестоките атаки на англичаните при края на Първата световна война.

3. **Генерал Климент Бояджиев** от Охрид, за когото споменахме вече.

4. **Генерал Григор Кюркчиев** от Прилеп, проявил се

през Първата световна война като командир на втора пехотна бригада на 11-а македонска дивизия.

5. **Генерал Кръстьо Златарев от Охрид,** командир на 11-а македонска дивизия, състояща се от 6 полка, допълнящ полк и пр.

6. **Генерал Александър Протогеров** също от Охрид, командуващ трета пехотна бригада на същата дивизия; преди това командуващ доброволческа бригада на Македоно-одринското опълчение и отбелязал победоносните й боеве в Тракия, при Шаркьой и пр.

7. **Генерал Константин Жостов** от с. Гайтаниново, Неврокопско, началник на генералния щаб през 1913 година.

8. **Александър Танев** от Велес, генерал-майор от кавалерията.

9. **Генерал Кирил Янчулев,** заместник-началник на генералния щаб.

10. **Генерал Владимир Кецкаров** от Охрид, командир на дивизия през Отечествената война, после началник на Военното училище

От полковниците прочути са **Стефан Николов** от Прилеп, командир на опълченска бригада при победоносните боеве в Тракия; полковник **Климент Кръстев** от Охрид; полковник **Петър Дървингов** от Кукуш, за когото говорихме; легендарният полковник **Борис Дрангов** и т. н.

За всички тези воини и техните съратници говорихме обстойно на съответно място.

Б. ВИСШИ ДУХОВНИЦИ

За някои от тях говорихме, когато бе дума за изграждането на Българска независима църква. Ето пълния брой на митрополитите като висши ръководители на българската църква.

1. **Панарет Пловдивски** от с. Пътеле, Леринско, от рода Мишайкови.

2. **Натанаил Охридски-Пловдивски** от с. Кучевища, Скопско.

3. **Методий Кусев Старозагорски** от Прилеп.

4. **Генадий Велешки** от Охрид.

5. **Мелетий Софийски** от Струмица.

6. **Партений Зографски** от Галичник, Нишавски митрополит.

7. **Козма Пречистански** от Кичево, митрополит Дебърски.

8. **Мелетий Велешки** от Битоля.

9. **Борис Неврокопски** от с. Гявато, Битолско.

10. **Павел Старозагорски**-Асянчин, от с. Баня, Разложко.

11. ***Методий Охридски*** *от с. Зарево, Солунско.*

12. **Неофит Скопски** от Охрид.

13. **Патриарх Кирил** (с мирско име Коце Марковски), издънка на най-западните, корчански българи.

Това са имена на 13 големи строители на духовна България, национални герои с възрожденски дух.

В. ВИДНИ УЧЕНИ

Броят им е огромен. Ще споменем най-известните, и то накратко.

Преди всичко ще почнем с ония, които застанаха на върха на организираната научна мисъл. Това са председателите на БАН, наследяващи един другиго без прекъсване:

1. **Академик Любомир Милетич** от Щип, един от основателите на Софийския университет, на БАН и на Македонския научен институт.
2. **Академик Тодор Павлов** от Щип.
3. **Академик Ангел Балевски** от Охрид.
4. **Димитър Благоев.** Основоположник на марксическата мисъл в България, от костурското село Загоричени.

Следва сравнително кратък и естествено далеч недостатъчен списък на големи учени, тъй като веригата е безкрайна, необозрима — все от пионери на българската наука. Ще се спрем само на професорите:

Начело ще поставим основателите на Софийския университет:

Любомир Милетич от Щип, основател на българската филологическа наука; **Иван Георгов** от Велес, основател на катедрата по философия; **Йосиф Ковачев** от Щип, основател на катедрата по педагогика;

След тях идват: **Александър Балабанов** от Щип, ръководител на катедрата по класическа литература; **Йордан Иванов,** по произход от Кратово, шеф на катедрата по българска литература; **Михаил Арнаудов** от Тетово, автор на огромен брой трудове из областта на българската литература; **Димитър Матов** от Велес, един от първите български филолози; **Кирил Мирчев** от Битоля (прилепски род), приемник на катедрата по славянска филология на Милетич; **Никола Милев** от с. Мокрени, Костурско, бележит историк, рано загинал; **Никола Благоев** от с. Ракита, Кайлярско, професор по старобългарско право; негов приемник е **Владислав Алексиев Миладинов** от Охрид (Струга); **Димитър Силяновски** от Крушево, професор по гражданско съдопроизводство; **Цеко Торбов,** по произход от Битолско, професор по държавно право и философия на правото, незаменим преводач на почти целокупното творчество на Кант; **Владимир Топенчаров** от Охрид, професор по журналистика; **Иван Батаклиев,** от прилепски произход, бележит географ; **Димитър Яранов** от Кукуш, даровит географ; **Стефан Баджов** от Крушево, професор в Художествената академия; **Никола Стоянов** от Дойран, доцент по астрономия, математик, много заслужил за България като директор на държавните дългове през всички режими преди 9 септември 1944 г., председател на Македонския научен институт; **Благовест Сендов,** голям наш математик от Банско; професор д-р **Петър Шапкарев** от Охрид, математик; **Андрей Протич** от Велес, професор по литература, философия и история, дълги години директор на Археологически музей; **Иван Снегаров** от Охрид, историк на Възраждането и на Българската църква; **Владимир Георгиев,** подпредседател на БАН, лингвист със световна известност; **брат му Емил Георгиев** — и двамата по произход от Крива Паланка, и двамата творци в областта на езика и литературата; **Любомир Радуилски,** по произход от Охрид, професор по трудово право; **Борис Яновски** от Дебърско, професор по процесуално право и др.

В областта на музиката личат бележитите имена на **Димитър Иванов** от с. Годлево (Разложко), основател на нашата опера и Музикална академия, пръв тенор в операта; **Марин Големинов,** от прилепски произход, композитор, професор по композиция в Консерваториума, автор на няколко опери, и ред други.

В областта на медицината срещаме бележитите учени професор **Александър Станишев** от Кукуш, хирург със световна известност; **Владимир Томов** от Кичево, известен хирург и професор в Медицинската академия; **Константин Димитраков** от Крива Паланка, прочут кардиолог; **Наум Пасков** от Охрид, откривател на нивалина; **Иван Иванов** от Прилеп, известен гинеколог; **Михаил Иванов** — също от Прилеп, един от основателите на Медицинския факултет и т. н. и т. н.

Г. ТВОРЦИ В ОБЛАСТТА НА ИЗКУСТВОТО

а) **Поети и писатели**

Те са около стотина — малки и големи, не можем всички да изброим, пък и пълният им брой е недоловим. Ще посочим по-видните.

Начело стоят пак възрожденските творци на българския книжовен език и литература: **Петко Р. Славейков, Любен Каравелов, Иван Вазов.** Естествено край Петко застава й **Пенчо Славейков.**

Следват: **Антон Страшимиров** от с. Баня, Разложко, неговият брат **Димитър Страшимиров** — писател и историк, автор на задълбоченото изследване на Априлското въстание; **Людмил Стоянов** от Неврокоп, сега Гоце Делчев — поет, белетрист, преводач, академик, **Стоян Загорчинов,** син на бежанци от Охрид — автор на исторически романи, между които особено прочут е „Ден последен“, на драми и пр.; **Стефан Костов,** по произход от Банско, автор на редица комедии, от които прочута е „Големанов“; същевременно е и научен работник, етнограф; **Крум Кюлявков,** от родители от с. Папрадища (Велешко) — художник, хуморист, драматург; **Крум Велков,** син на бежанец от Сярско, автор на прочутия роман „Село Борово“; **Димитър Талев** от Прилеп, певец на освободителните борби на македонския българин, всеизвестен и на най-малките писател, любим на всеки българин; **Димитър Димов,** по майка потомък на семейството на Яне Сандански, автор на прочутия роман „Тютюн“, на повестта „Осъдени души“ и на няколко драми; **Кръстьо Белев** от с. Горно Броди (Сярско), белетрист, очеркист и пътеписец; **Димитър Спространов** от Охрид, автор на няколко романа, от които особено ценен е „Самообречените“, и на редица разкази и драми; **Андрей Протич** от Велес, белетрист, драматург, литературен и театрален критик, историк на изкуството, академик; **Георги Томалевски** от Крушево, белетрист, есеист с тематика от родния край; **Бончо Несторов** от с. Връбник, Костурско, белетрист, и ред други автори-белетристи.

Обърнем ли се към поезията, виждаме големи имена, известни на всеки българин. Покрай споменатите по-горе поети и романисти от по-старото поколение срещаме ред други от поколението на **Теодор Траянов** от Скопйе, именит поет-символист с образцов стих; безсмъртния пролетарски поет **Христо Смирненски** от Кукуш, певец на световната социална революция, познат на цялата световна културна общественост; **Никола Вапцаров** от Банско, чиито стихове се носят по цял свят; **Христо Радевски**, от родители бежанци от Банско; **Димитър Пантелеев** от Велес, поет-лирик и преводач; **Атанас Далчев** от Солун (майка прилепчанка, баща кукушанец), именит поет-лирик, отличен преводач и лауреат; **Владимир Голев** от Банско, поет-лирик, един от найактивните поети след 9 септември; **Владимир Башев** от родители бежанци от Благоевград и Ресен, рано починал, но оставил ценно наследство; **Венко Марковски** от Велес, национален и революционен поет, певец на великите моменти от българската история; **Евтим Евтимов** от Петрич, вдъхновен поет на нацията и партията; **Никола Алексиев** от с. Белица, поет-лирик и белетрист; **Любомир Весов** от Велес, поет-революционер, рано загинал в бой с поробителя, и още ред млада генерация певци на родината.

б) Литературни критици

Подбираме само именитите: **Богомил Нонев,** потомък на охридски бежанци, публицист, есеист и критик, бележит общественик; **Ефрем Карамфилов,** от родители кратовци, племенник на споменатия възрожденски деятел Ефрем Каранов; дълго време редактор на в. „Литературен фронт“, после директор на Института за литература и пр.; **Боян Ничев** от Велес, поддиректор на същия институт; **Йордан Бадев от Битоля** и др.

в) Фолклористи

Започваме с безсмъртните братя **Миладинови** от Струга и продължаваме с техните ученици **Кузман Шапкарев** от Охрид с неговото огромно, недостигнато по обем творчество в няколко тома сборници за народни умотворения; **Марко Цепенков** от Прилеп — едно изключително явление в нашата литература като самоникъл творец и възрожденски деятел; **Ефрем Каранов** от Кратово, за когото вече се каза по-горе, и други.

г) В областта на певческото изкуство

1. **Стефан Македонски** от с. Кърчища (Дебърско), хронологически върви в началната редица, прочут на времето тенор, днес патрон на „Музикалния театър".
2. Споменатият вече **Димитър Иванов** от с. Годлево, пръв тенор и основател на нашата опера.
3. Великият **Борис Христов** от Битоля, известен по цял свят бас, гордост на българската нация.
4. **Никола Гяуров**, по произход по баща от с. Плевля, Сярско, а по майка от Битоля, също световно известен бас, гордост на България.
5. **Никола Николов** от Кукуш, световно известен тенор.
6. **Константин Шекерджийски** от Благоевград, баритон.
7. **Никола Гърков** от Кукуш, член на Софийската опера.
8. **Боян Кацарски** от Благоевград, баритон от Софийската опера.
9. **Живко Шарланджиев** също от Благоевград, тенор на Софийската опера.

От **оперните певици** на всички са известни именитите певици: **Лиляна Барева** от родители кукушани; **Люба Кръстева** от Охрид; **Катя Спиридонова-Бръзицова** от Охрид; **Лиляна Жаблянска** от родители костурчани; **Юлия Кираджиева** — по произход от Прилеп; **Серафима Динева,** дъщеря на композитора Петър Динев от Костурско, и др.

д) Артисти от театъра

Начело стои великият талант **Кръстьо Сарафов** от с. Либяхово (Неврокопско), артист, чието творчество представлява епоха в българското театрално изкуство; **Никола Балабанов** от Щип, брат на проф. Александър Балабанов; **Владимир Трендафилов,** по произход от Охрид; **Любен Саев** от с. Белица, Разложко, артист и доцент, лауреат на Димитровска награда; **Магда Колчагова,** от Банско, именита артистка и мемоаристка, също лауреат на Димитровска награда; **Султана Николова** от Велес; **Ризо Ризов,** също от Велес; **Борис Михайлов** от Щип; **Владимир Давчев** от Благоевград, директор на тамошния театър: **Герасим Младенов** от Сатиричния театър, и др.

е) Балетистки

1. **Вера Кирова** — по баща от Солун, по майка от с. Негован (Солунско) — примабалерина на Софийската опера:

2. **Нина Кираджиева** — по произход от Прилеп, балетмайстор, и др.

ж) Музикални изпълнители-инструменталисти

В ново време получиха световна известност **Стойка Миланова,** цигуларка, и сестра ѝ **Дора Миланова,** пианистка, от родители по произход от Македония; **Антон Диков,** пианист, по произход от Прилеп, от родители Ковачеви; **Ангел Букурещлиев,** син на композитора **Ангел Букурещлиев,** по произход от Драмско, прочут пианист в чужбина.

з) В изобразителното изкуство

1. Във възрожденско време: **Николай Павлович,** син на възрожденеца Християки Павлович, по произход от Кочани. Всеки може да види творчеството на този голям художник в Софийската художествена галерия.

2. В наше време блести звездата на **Владимир Димитров Майстора,** пред чието творчество цял свят стои възхитен. По произход е по майка от с. Вирче, Пиянечко — северна Македония, по баща от Битолско.

3. Следват имената на други синове на Македония: **Александър Стаменов** от Кукуш; **Стоян Сотиров** от Благоевград, народен деятел на културата, лауреат на Димитровска награда; **Ари Калъчев,** от македонски роди-

тели, и много други., като **Атанас Тасев** от Дебърско и пр.

В областта на скулптурата достатъчно е да споменем само няколко имена: **Владимир Гиновски** от Галичник, ваятел на великолепния паметник на Христо Ботев във Враца, на Кирил и Методий в София (пред Народната библиотека), на Димитър Талев в Парка на свободата и ред други; **Любомир Далчев,** брат на поета Атанас Далчев, от Солун, чиито творби красят не само София (паметника на Климент Охридски и др.), но и по-далеч — в Скопйе (паметника на Гоце Делчев) и др. **Крум Дерменджиев** — ваятел на паметника на Гоце Делчев в Благоевград; **Пандо Киселинчев** от Костурско и т. н.

и) **Резбари, иконописци, строители**

Тук вече се отказваме да изреждаме имена, защото броят им е огромен и творчеството им е неповторимо. Ще споменем само безсмъртните резбарски и иконописни школи: **Дебърската** с гениалните резби на **Петър Филипович—Гарка** от с. Гари и неговите ученици, чиито дела личат по иконостасите на „Св. Спас“ в Скопйе, на „Св. Йоан Бигор“ в Дебърско **(Петър Гарка),** на Лесновския манастир, в Рилския манастир; на **Макрия Фърчковски** от Лазаро поле с иконостаса в Пазарджик и др. **Банската школа,** свързана с рода Вишанови, и пр. **Калоферската школа** на чело с **Антон Станишев** от Дебърско и т. н.

Който иска да знае повече, нека разтвори обстойната книга на проф. Асен Василиев „Българските възрожденски майстори“. Там ще узнае в пълна широта изключително ценни данни и за строителите на народните светини: Рилския манастир, безброя манастири по българската земя, обществени сгради и пр., в които се чувствува строителният герой на македонския българин.

Казаното дотук далеч не изчерпва приноса на македонската емиграция за изграждането на българските върховни народностни ценности от Възраждането до наши дни. Например не се спряхме на **огромната армия български учители,** изгонени от просветните огнища в родните им места от поробителя и служили за издигането на просветното дело в почти всеки кът на свободна България. А това тяхно дело е гигантско и определя височината на българското им съзнание.

*

Следва крайният извод от нашето изложение: МНОГОКРАТНИТЕ ВЪЛНИ НА БЕЖАНЦИ ОТ МАКЕДОНИЯ СА И МНОГОКРАТНИ МАСОВИ ПЛЕБИСЦИТИ НА МАКЕДОНИЯ НАЧЕЛО С НЕЙНИЯ ДУХОВЕН ЕЛИТ. ТЕ ПРЕДСТАВЛЯВАТ НАЙ-НЕОСПОРИМ ИЗРАЗ НА МНОГОКРАТНИТЕ ИЗЯВИ НА НАЦИОНАЛНОТО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ НА МАКЕДОНСКИЯ БЪЛГАРИН.

ГЛАВА СЕДМА

САМООПРЕДЕЛЕНИЕТО, ИЗРАЗЕНО ЧРЕЗ БОРБИТЕ ЗА СПАСЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ИМЕ ПРЕЗ ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1918–1940)

1. Масови изяви на българско съзнание чрез участие в революционните акции на възстановената ВМРО

Както е известно, краят на Първата световна война бе трагичен за българския народ. Обаче многократно по-трагичен бе той за Македония, която в най-голямата си част се радва̀ на свободата само три години (през Първата световна война), за да види след това възстановено робството под сърби и гърци в още по-тежка форма. Защото нямаше ги вече българските училища, черкви, читалища; нямаше ги българските свещеници и шест митрополити (в Битоля, Охрид, Велес, Скопйе, Дебър и Струмица). А те само в двете поробени части до края на 1912 година възлизаха на 981 училища с 1763 учители и десетки хиляди ученици, 1139 черкви с 1133 свещеници. Нямаше ги вече и българските общини и черковно-училищните настоятелства при тях като автономни ръководители на целия културен и обществен живот на македонските българи с масовата подкрепа от страна на организираните огромен брой еснафи. Всичко замря — отначало при пълна безнадеждност.

В тия трагични дни първата частична манифестация на най-будно българско съзнание веднага след пробива̀ на фронта при Добро поле бе масовата емиграция, която потегли заедно с отстъпващите български войски по посока на стара България, оставяйки на произвола дом, имоти и част от немощните си близки. България се изпълни със стотици хиляди бежанци, които заедно с по-раншните се превърнаха в над половинмилионен фактор, организиращ се по неизбежност за нова борба. Огромната бежания даде и първите кадри за възобновяване на ВМРО начело със старите бойци и със стария Централен комитет в състав Тодор Александров от Щип, Александър Протогеров и Петър Чаулев — и двамата от Охрид. Постепенно се съживи революционната мрежа отсам Вардар под ръководството на Тодор Александров като стар авторитет в цялата тая област още от турско време, а оттатък Вардара, в Охридско, Преспата, Битолско и Битолски Демирхисар, възстановяваше революционното дело Чаулев, също стар авторитет по тия места още от турско време и особено от времето на Охридското въстание.

Тук нямаме задача да описваме развоя на революционното дело в поробена Македония. За нашето изложение са от значение главно изявите на българско съзнание под различна форма при новосъздадените условия, за които народният поет Вазов писа:

Скри, че си българин в най-българския край,
че си потомък Самуилов, на Паисий
Атонски внук!
Скри на коя си майка син, на кой език пее
мътний Вардар, синий Дрин...

Кажи се португалец, кюрд, сириец,
лапонец, негър, циганин, индиец,
сал българин се не признавай,
че тоз грях смъртен прошка там не знай...

Новите форми на съпротива се изразяват в следните прояви:

Безброй сражения между революционните чети и сръбските въоръжени сили

В това отношение достатъчно е да се прегледа сръбският печат от онова време, който най-старателно е регистрирал тия сражения, носещи характер на истински въстанишки действия по цяла Вардарска Македония. Колко голяма е била тая борба, свидетелствува броят на постоянно ангажираните въоръжени сили на сърбите — полиция, жандармерия, гранични войски и така наречените „Удруженя противу бугарских бандита“ — една мрежа от контрачети в отделните селища под ръководството на прочутия кръволок Коста Пекянац. Данни върху това намираме в книгата на скопския партиен деятел Кирил Мильовски, озаглавена „Македонското прашанье во националната програма на КПМ“ (1919—1937). Той пише:

„Той имаше неограничено право на насилие и беззаконие. Освен това в Македония бяха стационирани около 12 000 жандарми от общо 17 000 в цялата държава. Повече от 70% от общите ефективи на жандармерията сновяха из Македония. Към това отгоре бе придадена и цивилната полиция, граничните части и войската, която много често беше използувана за борба против терористичните чети. Македония беше претъпкана („начичкана“) с жандармерийски станции и превърната в истинско полесражение... Смята се, че общият брой сили на държавното насилие... възлизаше във Вардарска Македония на около 35 000 души.“[203]

Същото твърди и Кърсте Цървенковски в една своя реч, обнародвана във в. „Нова Македония“ от 20 март 1968 г., в която между другото казва: „Цялата тая огромна маса „пацификатори“ вършеше масови арести, убийства и отмъщения над мирното население...“ Затова е твърде правдива късата характеристика на това положение, която дава сръбският историк Любиша Доклестич: „Вардарска Македония става лагер на войници, жандарми, полиция и на четническата организация на Коста Пекянац.“[204]

Признания на военните власти за българска съпротива в Македония

Борбата на сръбската власт срещу ВМРО се развихря още през 1919 година и расте до истинско въстание през следващите години. В това отношение пак ще използуваме ценните данни, които намираме у Любиша Доклестич, разкриващи ни истинската цел на сръбските издевателства — унищожение на българщината. Това изрично признава авторът в следните редове, отнасящи се до военните власти:

„От своя страна пък югославските военни власти се стремяха да омиротворят („пацифицират“) Македония и **за да изкоренят българщината („ради искорењеня бугарщине“)**, през пролетта на 1919 г. формират четнически доброволчески отряди, съставени предимно от македонски солунци (сърбомани, участвували на Солунския фронт срещу българите — б. н.). Между найизвестните беше четата на Йован Бабунски, който, имайки широки пълномощия, провеждаше терор чак до края на 1919 година, когато бе разформирована. Поради този държавен терор **само от Щипския край са избягали в гората с оръжие повече от 1000 души . . .**“[205]

Този факт е много важен: 1000 души само от един край са въстанали с оръжие в ръка. Какви са били по народност тези хора? Отговорът е сам по себе си даден във факта, но нека го подчертаем чрез признанията и на командуването на 3-а армия в Скопйе с дата 9 октомври 1920 година:

„Силната и твърде систематично провеждана българска пропаганда (!) в продължение на редица години е хванала дълбок корен сред населението в Македония, което след толкова наши жертви за Македония и сключените международни договори **все още мисли, че Македония ще стане автономна или ще бъде българска. Македонците и днес помагат на българските комитски чети,** твърде охотно възприемат принципите на комунистическата партия, защото смятат, че те ще им донесат автономия; **имат на учение деца в България,** записват се в университета в Загреб, но не и в Белград; поддържат връзки с разни комитети — турски, албански и т. н.“[206]

Констатирайки всичко това, „комендантът на Вардарската дивизионна област — четем в История на македонскиот народ — през 1920 г. настоявал във всяко македонско село да се докарат сигурни семейства от „старите краища“ и **да се изселят градовете Щип и Велес поради** някакво си (!) **даване приют на комитите.**“[207]

По същата причина „комендантът на III армейска област през пролетта на 1920 година искал от кралския министър на войната и флотата повторно да се образува отряд от 200 човека под водачеството на Бабунски за **отблъскване на българската пропаганда, която се ширела в Македония под формата на комунизъм . . .**“[208]

Комендантът — трябва да се признае това — с интимна откровеност е казал абсолютно верни неща за духа на населението в Македония — дух български, с „дълбок корен“ — както се е изразил той; дух, копнеещ „Македония да бъде . . . българска“; който кара населението да „помага на българските комитски чети“, децата му да бягат от сръбското образование и да дирят просвета или в България, или в братския Загреб, а в „принципите на комунистическата партия" да виждат надежда, „че те ще им донесат автономия" . . . Поне автономия . . .

Категоричен израз на тая надежда е даден след непълни два месеца след доклада на споменатия комендант — на 28 ноември 1920 година, на изборите за „Конституанта", т. е. Учредителното народно събрание („скупщината"):

Масовото гласуване на българското население във Вардарска Македония за комунистическата партия на изборите за Конституантата през 1920 година

Съвременник на това събитие и участник в него разказва, че в навечерието на изборите за Учредителното народно събрание, наричано от сърбите „Конституанта", цялото население очаквало с вълнение решението на ЦК на ВМРО за кого да гласува. И когато това решение идва, всички се втурват да гласуват за комунистите, и то с убеждение точно в духа на твърдението на въпросния комендант: „защото смятат, че те ще им донесат автономия", бидейки носители не само на социална, но и на национална правда.

По този повод един бивш съратник на ВМРО на времето в Щип бе заявил на всеуслишание: „Ако би съществувала по-крайна, по-опозиционна партия в Югославия, без съмнение ВМРО би препоръчала да се гласува за нея, щом като е забранено да се създаде местна, македонска партия . . ."[209]

Това явление — масово гласуване за комунистите, без гласуващите да са комунисти (защото по това време комунистическата партия в Македония току-що се създаваше) — имаше белезите на истински плебисцит. Самите сръбски комунистически водачи останаха слисани от победата си. Защото въпреки жестоките насилия и фалшификации на властта Вардарска Македония даде пропорционално най-голям брой комунистически депутати в Конституантата.[210]

За тази победа на комунистите в Македония Кирил Миљовски пише в цитираната от нас по-горе негова книга:

„Градовете Скопйе, Куманово, Велес, Кавадарци и повечето селски общини получиха комунистическо мнозинство, а в другите градове партията извоюва голям брой общински съветници. Комунистическата партия на парламентарните избори получи в Македония 15 депутатски места („мандата"), така че повече от една четвъртина от всички мандати, които извоюва ЮКП на тези избори, бяха получени в Македония ... Македония ... даде повече от 38% от целокупния брой гласоподаватели."[211]

Друг автор уточнява резултатите със следните данни:

„ЮКП имаше най-голям успех тъкмо в Македония с получените над 40 000 гласа и 15 депутатски места ..."[212]

Трети автор дава и броя на всички депутатски места за ЮКП — 59 за цялата държава. Следователно наистина на Македония се пада повече от четвърт от всички депутатски места.[213]

Но докато ръководството на ЮКП преживява радостната си изненада от изборните резултати и събира кураж за засилване на дейността си, властите остават дълбоко смутени и минават към жестока реакция: разтурват комунистическата партия с прочутата „Обзнана" от 30 декември 1920 г. (един месец след изборите) и влизат в още по-кървав дуел с ВМРО и българското население в страната.

Реакция на сръбската буржоазна власт чрез засилен терор над българското население и колонизиране на страната със сръбски преселници

За своето гласуване в полза на комунистическата партия македонските българи платиха най-скъпо. Данни за това ни дават пак сръбските вестници. През януари 1921 г. в. „Радничке новине" писа:

„От десет общини в Скопската околия селяните бягат ужасени от терора на държавните комити (контрачетниците — б. н.). Неописуеми насилия в село Кожле. Селяните до кърви бити ... В Катланово много бандити обират и измъчват селяните за това, **че са гласували за комунистите.** Ако не престане терорът, отхвърляме всяка отговорност — народът е доведен до тежко отчаяние ... Правителството и неговите органи продължават разбойническата и комитаджийска държавна политика в Македония, която (политика) **бе осъдена от народа чрез изборите ...**"

След разтурянето на ЮКП и спирането на вестника тревога нададе през март същата година в. „Република“:

„Из цяла южна Сърбия (т. е. Македония — б. н.) долитат страшни известия. Цели села са подложени на грабеж и пожар, а населението масово се избива. Из цялата област върлуват яничари — в каквито са се обърнали нашите власти там . . . и се лее обилна кръв . . . Цялото население е предоставено в ръцете на полицейските власти. И последният пъдар може там свободно да вилнее и убива, без да има кой да му държи сметка.“

След тези сръбски признания явно става каква народност се преследва по цяла Македония след нейната изява на изборите.

Властта обаче и при това положение на жесток терор не се чувствувала достатъчно сигурна. Не ѝ стигали хилядите полицаи, жандарми и палачи от „Удруженье противу бугарских бандита“. Жилавата съпротива на населението налагала нови средства за смазването ѝ. И властта ги намира в най-коварното средство — колонизирането на цяла Македония със сръбски катили, събрани от всички краища. Каква е била идеологията на нейните творци узнаваме пак от сръбски източници. Като главен извор на данни в това отношение ценна ще ни бъде книгата на скопския автор д-р Александър Апостолов „Колонизацията на Македония во стара Югославия“. За идейната основа на колонизацията и нейните носители той пише следното:

„Окръжните и околийските полицейски началници бяха между най-важните фактори, отговорни за „уреждането“ на Македония. На тяхното заседание, състояло се на 16 и 17 юни 1920 година в Скопйе, бяха взети решения, които станаха програма за акция . . . В т. 13 от протокола на това заседание околийските и окръжните началници предвиждаха **„населяване на наш елемент и национализиране на побългареното население“.**[214]

На стр. 84 Апостолов цитира предложението и на друг държавен фактор — общественика Йован С. Йованович, изказано в книгата му „О Мачедонийи“, с много красноречивото признание:

„**Южна Сърбия не е чисто сръбска земя.** В нея има доста народни примеси, които **не искат да се чувствуват сърби.** Но те са в малцинство **и трябва непременно да изчезнат...** С една дума, **Македония трябва още веднъж да бъде превзета.**"

Значи **Македония е завоювана, но не е превзета!** Колонизацията трябва да бъде решаващият фактор след немощта на споменатите въоръжени сили. Един от нейните изпълнители, главният „повереник" на Скопие Джордже Кърстич — юрист, съдия във Върховния съд в Стара Югославия, — „доверено лице на най-високата власт (както го окачествява Апостолов) в книгата си „Колонизация у Южной Сърбийи" (Сараево, 1928), така определя целта на колонизацията:

„От наше гледище колонизацията е първокласен държавен въпрос на Юга... Тя провежда национализиране и асимилация на тамошните краища..."

Кои и какви ще бъдат асимилаторите там? Военните лица още през октомври 1920 година (през времето на общинските избори, когато комунистите превзеха няколко градски и селски общини в Македония) предлагали следното:

„Във всяко село от крайграничния пояс да се настанят сигурни семейства от старите краища. Такива сигурни семейства биха били **„хайдушки семейства и техните ятаци, бездомници, осъдени за престъпления,** които заслужават помилване, **цигани-чергари** и ония, които биха желали доброволно да се населят. По тоя начин ще създадем една зона, **която ще отвоюва Македония от България".**[215]

Тъй мечтае и в. „Политика", който в бр. 4990 от 15 март 1922 година предвкусва сръбската победа по следния начин:

„И когато един ден се успее... цялата Южна Сърбия да се колонизира... **тогава на българската комитска акция окончателно ще й дойде краят...**"

Значи населението е, което крепи революционната акция, и то трябва да бъде удушено чрез колонизацията! Това неволно, латентно признание е изключително красноречиво.

И колонизацията минава в действие. По цяла Македония са създадени до 1940 година 280 колонии върху най-хубавата обработваема земя, където са настанени 4167 семейства. Разпределени са в 23 околии, тоест —

във всички околии на Вардарска Македония. Най-големи по брой и численост на семействата са разпределени в следните околии: Скопска — 39 колонии с 659 семейства, Овчеполска — 22 колонии с 608 семейства, Кумановска — 20 колонии с 525 семейства, Неготинска — 10 колонии с 493 семейства, Прилепска — 24 колонии с 258 семейства, Дойранска — 8 колонии с 243 семейства, Щипска — 17 колонии с 209 семейства, Гевгелийска — 12 колонии със 162 семейства и т. н.[216]

Използуването на колонистите за борба срещу бунтуващото се българско население се вижда от изявленията на самите колонисти. Един от тях, някой си Коста Л. Попович, пише в печата: „Колонистите служат на местните и полицейските власти като авангард против всички **разрушителни и анационални елементи.**“[217]

Друг колонист, някой си Йован Кешельевич, също пише в печата:

„Колонистите бяха „неплатените пазачи на обществената безопасност“ ... Въпросът е, ако през периода от 1918 до 1922 година не бяха колонистите на територията на Южна Сърбия, още колко през това време би трябвало да има отряди войска и с колко голям дневен разход в товар на държавата? С още колко би трябвало да се увеличи броят на жандармерийските отряди и още колко жандармерийски станции би следвало да се изградят?“[218]

Как реагира българското население? Няма защо да се колебаем в това отношение. Реакцията беше най-враждебна и задушена в кърви. Документите говорят върху това изобилно. „Още веднага ще кажем — пише А. Апостолов в цитираната книга, — че отношенията между македонското население и дошлите колонисти ... не бяха добри ... Колонизацията ... потенцираше омразата на местното население ... предизвикваше антагонизъм ... сблъсквания ...“[219]

Населението прибягна и до въоръжена саморазправа. Под водачеството на революционните чети то започна страшен, истински въстанишки дуел с властта, изразен в безброй сражения, атентати, саботажи. Ще споменем някои от по-ярките. Една от тях, със съдбоносни последици, е наказателната акция срещу колонията Кадрифаково. „На 16 януари 1923 година — пише Апостолов (служим си предимно със скопски източници съзнателно) — четата на Йован Бърло... изби 23 колонисти и членове на техните семейства от колонията Кадрифаково (Щипско) и запали селото... Това събитие имаше големи последици за колонизацията в тоя край, защото много колонисти от селото се разбягаха и от 52 семейства останаха само 19... Само два месеца след това, на 2 март 1923 година, т. е. 15 дена преди изборите за Народна скупщина, се появи една комитска чета в селото Гарван, Радовишко, и при стълкновението с войската бяха убити от страна на комитите двама войници. Щипският жупан Добрица Маткович, който ръководеше акцията против тази комитска чета, заповяда да бъдат прибрани всички мъжки членове на селото Гарван и без съд и присъди бяха застреляни по негова заповед 28 селяни, между които имаше и три деца от 12, 13 и 17-годишна възраст...“[220]

Ефектът от това злодеяние бе потресаващ не само в Македония, но и в цял свят. Обаче ние нямаме задача да проследяваме този ефект, а само да изтъкнем, че поробителят с това подчертаваше, че ония, които убива, са българи и че бунтът в Македония е дело на българите от този край.

Там, където въоръжената съпротива не е била възможна, населението е прибягвало до саботажи срещу колонистите. „Ако колонистът посади овошки — пише главният повереник Джорджо Кърстич в цитираната си книга „Колонизация у Южной Сърбийи“, — местното население през нощта ще му ги изсече; ако направи ограда, събаряли му я...“[221]

Картината на тоя двубой между македонските българи и сръбската власт се вижда ярко пак в сръбската документация. Според централното „Пресбюро“ в Белград, от 14 април 1922 година до 9 март 1930 от страна на ВМРО са извършени срещу насилници, предатели и водачи на насилието във Вардарска Македония 63 атентата при съдействие на местни сили. Особено шумни са по своя ефект атентатът срещу генерал Ковачевич в Щип на 5 октомври 1927 г., атентатът срещу насилника в Скопйе — юрисконсулта Велимир Прелич, от героинята Мара Бунева — на 13 януари 1928 г., по-сетне атентатът срещу шефа на държавната сигурност за цяла Югославия, по-късно министър на вътрешните работи Жика Лазич, от героя Иван Момчилов и др.[222]

За размера на тоя двубой достатъчно говори броят на ангажираните държавни въоръжени сили само през 1933 година. А. Апостолов съобщава по свои достоверни извори:

„Броят на специално организираните лица в борбата против комитите през 1933 година възлизаше на 25 000 лица. От тях две трети ... бяха от лявата страна на Вардара ...“[223]

За да бъде картината по-пълна, ще споменем и жестоката практика на контрачетите да подкарват пред себе си срещу комитите селяни (уж като милиция), въоръжени само с тояги — естествено, от страх да не обърнат срещу самите тях истинското оръжие, ако такова им дадат.[224] Известен е и фактът, че такива селяни, щом видели комити, веднага сядали на земята и им прошепвали на коя страна да се изтеглят.

Безброй съдебни процеси срещу хиляди съратници на ВМРО като признание за масова изява на българско съзнание

Всеки революционен акт във Вардарска Македония бе съпровождан от жестоките репресии на властта над местното население — в повечето случаи напълно невинно, тъй като революционните действия — както това винаги става — биваха извършвани от отбрани организационни дейци. Обаче властта чувствуваше явните симпатии на населението към героичните действия на своите събратя и се вбесяваше. По този повод пак ще цитираме книгата на А. Апостолов:

„Във връзка с атентатите и въобще при явяването на комитски чети бяха създавани масови съдебни процеси. Бяха затваряни стотици хора, които без присъди престояваха с месеци в предварителен затвор. Само по повод на убийството на генерал Ковачевич от Брегалнишката област бяха затворени 400 души.“[225]

И кой е главният мотив на това поголовно преследване? Апостолов ни го казва: „Македонският народ бе ... затварян и изнудван от страна на държавните власти **поради „бугаризам“** ...[226]

Убийството на генерал Михайло Ковачевич посред бял ден в Щип, извършено от двамата щипски младежи Илия Лилинков и Ипократ Развигоров на 6 октомври

1927 г., бе апогеят на двубоя между революционна Македония и потисническата власт. По този повод Кирил Мильовски съобщава:

„Затворени бяха около 1000 граждани и селяни. Изгорени бяха за отмъщение много села, без присъда бяха избити 200 лица, осъдени бяха около 39 лица на 458 години затвор ..."[227]

Друг голям скопски авторитет, прословутият бивш генерал Михайло Апостолски, по-сетне председател на Македонската академия на науките и изкуствата, прави във връзка с гореописаното положение следните признания:

„Нарасна терорът в две направления: против прогресивните хора и комунистите и против ония хора, които някога са участвували в Македонската революционна организация. **Под името „българофили" всички са преследвани.** Ще дам само един пример как изглеждаше преследването в Щип ... На времето ми се изповяда един от извършителите на това преследване и терор — командирът на жандармерийския батальон подполковник Странякович ... Той принадлежеше към един таен съд, чийто председател беше великият жупан Маткович (убиецът на селяните от с. Гарван — б. а.), но още един член беше тогавашният кмет на общината Каламатиевич, щипянин. Те тримата подбираха лицата, които са неудобни за режима, и еднообразно заповядваха на третия член на тази комисия — подполковник Странякович, да организира убийствата. Нямаше друга присъда, само убийство, и то без всякакъв разпит. По тоя начин, както ми каза подполковник Странякович, са избити в източната част на Македония неколкостотин души. Хората са обявени за избягали отвъд границата ... Подполковник Странякович ми се изповяда в Нови Сад ...[228]

Сумирайки резултатите от сръбския терор през описания период, самият Лазар Колишевски е принуден да признае в доклада си на Първия конгрес на Македонската комунистическа партия следното:

„До 1926 година бяха убити 1600 македонци и мюсюлмани, през затворите минаха 30 000 лица, през 1927 година в затворите на Югославия още се намираха 7500 македонци."[229]

При една такава картина на положението във Вардарска Македония заключението е едно: щом властта във връзка само с едно събитие избива без присъда 200 души и арестува 1000, следва, че всички тези жертви на местното население са „бугарски бандити“ или „техни поддръжници“, което, дешифрирано, означава, че това са все патриоти българи, рискуващи и дори умиращи за българското си име. В това ни уверяват самите насилници.

Ако пък сравним другите ужасни цифри — 1600 убити и 30 000 арестувани — с жертвите на Илинденското въстание в Битолския революционен окръг, ще видим, че според Мемоара на ВМРО от 1904 година убитите през въстанието възлизали на 1779 души, т. е. само със 179 повече от убитите под сръбската тирания, и то само за споменатия период! Ами жертвите след това, за които ще говорим по-нататък? Не са ли това жертви на едно перманентно въстание, паднали в една ожесточена борба за свобода на българското име? Един удивителен израз на национално самоопределение? И то признато неволно от самия безкрайно жесток враг?

Съдебните процеси в Македония срещу хилядите арестувани и подсъдими бяха също истински плебисцити за национално самоопределение на македонските българи.

2. Скопският студентски процес от 1927 година и българската изява на млада Македония чрез Македонската младежка тайна революционна организация (ММТРО) и Тайната културно-просветна организация на македонските българки

По-горе посочените цифри за кървави жертви в Македония говорят за ужасите само до 1926 година включително. А колко са те след това? Тук нямаме задача да изреждаме предългия списък от жертви, а само ще посочим две забележителни прояви — сега вече на македонската младеж: нелегалната организация на млада Македония, известна под името ММТРО, и на тайната организация на македонските българки.

Македонската младежка тайна революционна организация и нейното значение за запазване на българското име в Македония

Към края на май 1927 година започват арести сред македонската студентска младеж от университетите в Белград, Скопйе, Загреб и Любляна с обвинение, че арестуваните са били членове на новоразкрита Македонска младежка тайна революционна организация (ММТРО), която имала за цел да се бори за освобождението на Македония от сръбско и гръцко иго и за обединението ѝ в една отделна, независима държава. Арестите започват в Скопйе със задържането на един от главните организатори — завършилия философия Димитър Гюзелов от Дойран, и неговия сътрудник Иван Шопов от Гевгели по предателство на агент-провокатора, някой си Гаврилович, пощенски чиновник. При обиските са намерени компрометиращи документи, на първо място Уставът на организацията. Започва провал. След изтезания над арестуваните се стига до разкрития, които дълбоко разтревожват властта, защото като обвиняеми се явяват все млади интелигентни хора, възпитани почти изцяло в сръбските училища. Като такива те са представяли за сърбите надежден предмет на сърбизиране, за което вече са жертвувани много средства от най-различен род, на първо място стипендии от няколко вида: държавни, общински, околийски, светосавски, кралски. Дотогава властта е водела борба с революционните чети на ВМРО и нейните привърженици по села и градове. И докато си мислела, че е позагасила много огнища на организацията, изведнъж сега открила нови, запалени тъкмо в самите асимилаторски просветни институции, при това със стремеж да се разширят във всяко селище на Македония. Ефектът от това разкритие е бил толкова голям, че властта във всички степени на йерархията си се видяла в чудо какво да прави — преди всичко от срам пред света, понеже противно на твърденията на нейната широка пропаганда за чисто сръбския характер на Македония самата младеж по внушителен начин показвала, че носи български революционен дух и работи срещу поробителите на своята родина. Затова цели шест месеца властниците са се колебали дали да заведат процес срещу арестуваните и с това да признаят поражението си, или да потулят истината. Защото разкритията са вкарали в затвора около 70 души младежи от почти всички градове на Македония. Поради това полицията спряла да арестува нови заподозрени, дори изпаднала в смешното положение да разубеждава провинените и признали участието си в организацията, че те всъщност не са били членове на никаква организация; че са били заблудени и объркани. „Ниси, ниси био члан, бре будало! — казвали са им следователите на всеки поотделно. — Ти си добро дете, иди кучи!" — и ги освобождавали с предупреждение да не се поддават на противодържавна агитация.

За да се види колко основателна е била уплахата на властта, ще цитираме някои точки от устава, в които се вижда духът на ММТРО:

„Чл. I. Македонската Младежка Тайна Революционна Организация има за цел: а) Да подпомага Вътрешната Македонска Революционна Организация (В. М. Р. О.) в борбата ѝ за освобождението на Македония от гръцко и сръбско иго и за обединението на трите ѝ части в автономна политическа единица; б) Да служи като школа за подготовка на нови интелигентни борчески сили. —

Чл. 2. ММТРО, за да постигне поставената си цел, образова и възпитава членовете си чрез слово, книжнина и дело. —

Чл. 3. Член на ММТРО може да бъде всеки студент или ученик от горните гимназиални класове, македонец по произход, стига да изяви искрено желание да се посвети на Делото. —

Чл. 5. ММТРО се състои от петчленни групи, свързани една с друга посредством своите петари. —

Чл. 11. — Във всеки Революционен Окръг в Македония има по една централна петорка, на която са подчинени всички петорки в окръга.

Чл. 12. — Централните петорки в окръзите са подчинени на Централния комитет на ВМРО и техните петари се сношават с последния направо или чрез упълномощено от него за това лице.

Чл. 17. — Всеки член трябва да бъде образец на честност, скромност, трудолюбие, изпълнителност и правдолюбие. Пиянството, развратът и комарът се запрещават най-строго.

Чл. 18. — Идеал на всеки македонски младеж трябва да бъде да подготви от себе си борец за освобождението и обединението на поробена и разпокъсана Македония . . ."[230]

Както се вижда от посочените положения на Устава, духът на Младежката организация почива върху национални и нравствени принципи като продължение на оня дух, който е владял в старата ВМОРО. Това личи и в едно от задълженията на членовете. В член 14, точка б относно задължението на петарите се определя: „Да се грижат за умственото, нравственото и физическото издигане на себе си и другарите си чрез прочитане на съответни — из нашата или чужда история и литература — книги, вестници и списания; чрез държане на беседи, устройване излети, физически упражнения и пр."

Както узнаваме от писмените спомени на някои от главните ръководители на младежките групи (част от тях са притежание на пишещия тези редове), местните младежки организации са събирали наличната българска литература; през границата откъм Австрия и Унгария са пренасяли нова, изпращана от македонските студентски дружества в чужбина. По тоя начин са образувани подвижни библиотеки с български книги, които били раздавани тайно за четене както на посветените, така и на непосветените, но сигурни в народностно отношение и морал младежи. Специални куриери отивали от град в град, за да дадат и на другите групи достатъчно българско четиво. На излетите сред природата били събирани организирани и неорганизирани младежи, предмет на въздействие. Там, далеч от шпионско око, са пети народни български и нови революционни песни, на първо място маршът на македонските революционери „Изгрей зора на свободата" . . . Създавано е чисто българско общество, по-далеч от сърби и увлечения между младите за смесени бракове . . . Най-верните и отговорни членове са събирали парични помощи, влизали във връзка със селата и подготвяли младежки бази там, та в случай на разкрития да имат ятаци за укриване и пр. По тоя начин младежката организация постепенно се превръщала от организация на интелектуалци в организация на младежи от всички обществени среди и слоеве като бъдещ кадър на чисто вътрешна революционна организация.

Тайната културно-просветна организация на македонските българки и нейната роля

Успоредно с ММТРО започнала да съществува и „Тайната културно-просветна организация на македонските българки“. Макар и създадена две години по-късно, тая организация изиграла важна роля в критичните за ММТРО моменти. Основана била като спомагателна организация във връзка с ръководството на ММТРО — централната група в Скопие. За духа на тая организация достатъчно говорят някои параграфи от нейния устав:

„Чл. 1. — Македонските българки, където и да се намират те, се организират в дружби с цел: а) да запазят своята и на децата си **българска народност** от сърбизиране, погърчване или всяко друго претопяване; б) да поддържат винаги будна своята и на близките си любов към разпокъсаната и поробена родина.

Чл. 2. — Членка на Тайната културно-просветна организация може да бъде всяка пълнолетна грамотна **българка** македонка — девица или майка, която милее за народността си и знае да пази тайна.

Чл. 3 — При постъпването си в организацията всяка членка дава следната клетва: „Заклевам се в името на Бога и отечеството, в честта и съвестта си **да работя за запазването на българската народност в Македония** под гръцко и сръбско владичество . . .“

Чл. 4. Във всяко населено място македонските българки се организират в седмочленни дружби. Членките на всяка дружба се наричат една друга сестри . . .

Чл. 8. На главните дружби в окръжните градове са подчинени главните дружби в другите градове на **окръга.**

Чл. 9. Главните дружби в Битоля, Скопие и Солун са централни . . .

Чл. 11. Всяка членка е длъжна да поддържа съзнанието и чувството за принадлежност към българския народ на всяка македонска българка.“[231]

*
* *

В останалите постановления на Устава се набелязват задълженията и средствата за постигането на основната цел: „внушаване да се говори вкъщи на български език — местно наречие или литературно“; „запознаване на децата с българското писмо и четмо; да пеят български народни и литературни песни, както и да декламират стихотворения от българските поети“; „да разправят на децата за събития из българските черковни и революционни борби“; да не встъпват в брак с гърци и сърби и пр. и пр. възпитателни средства в български дух.

Първоначално Тайната женска организация започнала с образуването на едно енергично ядро начело с Гена Велева от Скопйе — девойка с педагогическо образование и произхождаща от патриотично семейство, и Роза Койзеклиева от Щип, гимназиална учителка-историчка, починала мъченически в македонистския затвор „Идризово“ (Скопско) поради делата си като българска родолюбка през цялото сръбско робство и през Втората световна война.

Организацията се разширила във Велес, Щип, Битоля и др. Броят на членките нараствал постепенно, като същевременно около тях са се събирали други добри българки, без да бъдат организирани, но станали предмет на възпитателно въздействие.

Както се вижда, женската организация по цели и задачи е близка на ММТРО: съдействува на освободителната борба на поробена Македония, като поема част от революционните задачи: укриване на оръжие, разпространение на българска книга, разузнаване и предупреждаване за опасностите, събиране на помощи за пострадалите семейства и за самите затворници (храна, дрехи, бельо, пари), организиране на адвокатска защита на подсъдимите патриоти, кореспондиране с ръководството и пр. Особено заслужила е тая организация във връзка със Скопския студентски процес през 1927 година, като създавала секретна връзка между арестуваните и организационното ръководство и възстановявала прекъснатите организационни връзки след провала в ММТРО. По тоя начин акциите на двете организации — младежката и женската — са се сливали.[232]

Трябва да се отбележи, че женската организация останала неразкрита докрай. Тя продължила да живее до пропадането на кралска Югославия, след което се сляла с легалните родолюбиви културно-просветни среди на цялото българско население, участвувайки в женските дружества, читалища и пр.

Трябва също да се отбележи, че една акция на женската организация, за която световната общественост узна и я отбеляза, е Апелът на македонските жени до европейското обществено мнение и световната съвест, подаден в Женева на 12 декември 1930 година от госпожица Гена Велева, една от главните ръководителки на организацията, както се каза.

За съдържанието на тоя Апел и неговото значение ще кажем нещо повече в следващите страници.

Самият студентски процес в Скопйе и неговото значение

Както се изтъкна, властта останала слисана от разкритията, защото виждала, че борбата тайно, незабелязано прехвърлила крепостните стени, с каквито бе опасала поробената от нея Македония, и се пренесла в самата крепост, под носа на властниците. Конкретен пример за тая изненада ни описва в спомените си един от подсъдимите Петър Хаджипанзов, току-що завършил география и история в Скопския факултет, родом от Велес. Една вечер посред нощ с белезници на ръце бил изваден от затвора и изправен пред двамата върховни разпоредители с живота и съдбата на македонските българи — Жика Лазич, шеф на държавната сигурност за цяла Югославия (тогава СХС), и генерал Томич — шеф на цялата жандармерия на кралството. Ще цитираме съответния пасаж от спомените на Хаджипанзов:

„Кажете ми — каза Жика Лазич — кои бяха целите и задачите на Младежката организация?

— Целите и задачите? Те са дадени в Устава (аз знаех, че властта се беше добрала до един екземпляр).

— Нищо, че са дадени. Кажете ги вие!

Помислих и рекох:

— Членовете на Младежката организация се занимаваха с културна работа; те не се бореха с пушка в ръка.

— Културна работа! Каква? Песни и танци ли? Революционна организация за песни и танци?

Засегна ли ме с иронията си, не зная. Поех дъх и изплюх камъчето:

— Не. Културната ни работа трябваше да пресече, да парира асимилаторската ви политика. Вие знаете, че не разполагаме с училища и печат.

— Да пресечете асимилаторската ни политика?! — Жика Лазич разтвори широко очи и се обърна към генерал Томич, който също беше изблещил очи. — Ааа, така значи, така!

Тая културна работа беше по-опасна за сърбите... затова очаквах, че ще се разгневи, че ще се развика или най-малкото ще се заинтересува от методите и средствата, с които си служехме... Но чудно, не последва нито викане, нито ругатни, ни въпрос... Само почука нервно на звънеца и заповяда да ме върнат в затвора...“[233]

При това именно положение властта се двоумяла как да постъпи. Още повече че вълнението растяло в цяла Македония, тъй като между арестуваните имало представители от всички градове. Освен това македонската емиграция в България и Америка алармирала световната общественост и печатът давал място на всички моменти от това събитие. На края по нареждане на правителството били освободени повечето арестувани и под съд са дадени само 20 души. Ето техните имена и данните за тях, за да се види какви хора смутили дори правителството; **Димитър Гюзелов** от Дойран, току-що завършил философия и филология в Скопския университет; **Петър Хаджипанзов** от Велес, току-що завършил география и история в Скопския университет и вече назначен за учител в гимназията в Ипек; **Георги Хаджиманев** от Велес, студент по право в Белград; **Борис Андреев** от Велес, студент по ветеринарна медицина в Загреб; **Димитър Чкатров** от Прилеп, студент по пътно инженерство в Белградската политехника; **Харалампи Фукаров** от Прилеп, студент по машинно инженерство в Белград; **Кирил Кузманов** от Прилеп, студент по агрономия в Загреб; **Емануил Чучков** от Щип, току-що завършил география в Скопския университет и назначен за учител първо в Охрид, а после поради прояви на българин телеграфически преместен в Сърбия, в Свиланяц; **Тодор Гичев** от Щип, студент по медицина в Белград; **Тодор Христов** от Щип, също студент по медицина в Белград; **Страхил Иванов** от Щип, студент по лесовъдство в Белград; **Кирил Караджов** от Щип, студент в художествената академия в Загреб; **Кирил Вангелов** от Щип, завършил фармация в Загреб и вече назначен за магистър; **Христо Хаджикимов** от Щип, юрист и търговец в Щип; **Щерю Боздов** от Крушево, студент по медицина в Белград; **Борис Светиев** от Битоля, също студент по медицина в Белград; **Благой Монев** от Щип, студент в Белградската политехника; **Иван Шопов** от Гевгели, завършил образцовото училище по дърводелство; **Йордан Сапунджиев** от Дойран, завършил театрална школа в Италия, и **Димитър Нецев**, пощенски чиновник, от Струмица.

Между арестуваните имало и студенти от Скопйе, Кочани, Куманово, Кратово, Ресен, Охрид, Тетово, Кичево, Радовиш, така че в затвора са „представени" буквално всички околии на Вардарска Македония.

Никога дотогава не са изправяни пред сръбския съд за противодържавна дейност толкова голям брой млади интелигентни хора от Македония, обвинени за национална дейност. Впечатлението е било още по-силно поради факта, че известен брой от диренитe студенти, все отбор младежи, са забягнали зад граница, а за освободените десетки арестувани интимно се знаело, че и те не са невинни. Но особено вълнение е предизвикала смъртта на един от диренитe за арестуване младежи — студента по медицина Тодор Попйорданов от Кочани. В момента, когато трябвало да бъде арестуван, той, знаейки какво го чака като кралски стипендиант, избягал пред очите на полицаите и се хвърлил под влака по линията Белград—Земун. Тъй загинал един от надеждните дейци на ММТРО, член на Скопската окръжна петорка.

Съдебното дирене е имало за задача да омаловажи дейността на студентите, като я принизи до нивото на обикновен шпионаж и предателство, понеже у Гюзелов и Шопов били намерени въпросници за разузнаване на данни от военно естество, необходими на ВМРО. Затова държавният обвинител Петрович е извъртял нещата в този смисъл, но неволно признал големия замах на организацията. Ще цитираме малки откъси от дългата му обвинителна реч:

„Тук имаме работа само с няколко ренегати и шпиони, каквито ги има всяко общество... Когато държавата се хване за оръжието, лесно е да се разбере кой ще победи в тая неравна борба между една модерно устроена и национална държава и една терористична, шпионска организация, между 12 и половина милиона свободни граждани и 20 конспиратори. Подсъдимите искат да представят своята терористична и шпионска организация като политическа и културна. Ако е тъй, защо е тогава конспиративната дейност и заклеването върху меч? Защо са шпионските сведения за устройството на нашата войска, жандармерия и т. н.... И тъкмо по заповед на враговете на тая страна?... После, господа, трябва да се има предвид, че младежката терористична организация вече съществува няколко години и че е невъзможно тя да брои всичко на всичко два члена — Гюзелов и Шопов. Невъзможно е, щото тези двама способни и дейни човеци да не са спечелили още няколко члена... Сантименталността е тук излишна и опасна. Моля съда да определи най-строгото наказание — смъртното — за обвиняемите, предвид на тяхната опасна за цялото общество разрушителна дейност, предвид на тяхната интелигентност...“[234]

В защитата си в оправдание на своята дейност подсъдимите са посочили жестокостта на целия сръбски насилнически режим в Македония, като дали примери и от патилата си в самия затвор. Ето цитати:

Димитър Нецев разказва пред съда:

„Бях отведен в жандармерийската казарма при капитан Посич... Начена да ме удря с пестници по корема... На следния ден в 2 и половина часа след обяд взеха някакво желязно оръдие в ръка и почнаха да ми стягат с него главата... След това бях отнесен на местността „Гази баба“. Хвърлиха ме в един гроб и ме затрупаха със земя... Един стражар рипна при мене и взе да ме удря с приклада на пушката...“[235]

Димитър Гюзелов е казал между другото:

„Енергично отхвърлям твърдението, че съм работил за пари. Живял съм бедно и в частния си живот... Властниците начертаха един план на култура, която народът тук не може да приеме ... Ясно е, че на властта не се удаде да проведе своята културна програма у един такъв народ ... Народът се отнесе отрицателно и отговори с пасивна съпротива ... Народът непрекъснато се бори срещу властта ...“[236]

Димитър Чкатров е говорил още по-смело:

„Винаги открито съм протестирал против всички представители на властта, които идваха тук, защото бяха по-лоши от турците ... При това често съм говорил, че тук са поставени за депутати люде, които народът не може да търпи. Един господин (министър Влайко Коцич — б. н.) каза в Щип, че в продължение на 25 години не ще се позволи на македонците да избират свои депутати ... Всички деяния на полицията преливат от ярост, омраза ... Властта тук живее в страх ... Но ... ние ще се защищаваме срещу насилието, безпощадно ще разкриваме всеки злодей и ще го представяме в истинска светлина. От това място отхвърлям, че съм шпионин. Нито съм шпионин, нито пък платен агент, защото никой не може да ме купи ... Ако ни осъдите, осъждате цяла Македония ...“

В този дух са говорили и останалите.[237]

Нека сега си спомним отражението от това събитие в света. Процесът привлече вниманието на цялата европейска общественост. Присъствуваха чуждестранни журналисти, като немския Брел, американския Маркъм и др. Световният печат отрази всички тези събития, като изнесе тежкото положение на македонските българи.

Македонската емиграция в България и Америка се надигна на повсеместни протести, подадоха се редица мемоари и петиции до ОН и правителствата на Великите сили. Протестираха и разни хуманитарни сдружения от Западна Европа и Америка. Самата поробена Македония бе обхваната от необикновено вълнение. Специално в Скопйе улиците около съда били задръствани от народ, който изразявал симпатиите си към подсъдимите и с възгласи срещу властта.

При такава обстановка съдът реши да осъди само 9 души: Гюзелов и Шопов по на 20 години, Чкатров — на 10, останалите по на 5 години (с изключение на Нецев, който получи 15 години). Между осъдените бяха Фукаров, Гичев, Андреев, Боздов и Светиев.

За отбелязване е, че Хаджипанзов, който бе тъй открит пред Лазич и Томич, като учител бе освободен, уж невинен. Също и Чучков, учител.

Властта остана недоволна. Какви ѝ бяха намеренията, които след това изпълни, личи в думите на полицейския шеф в Скопйе Будимирович пред адвокатите на подсъдимите студенти: „Вие успяхте да спасите повечето от затвора, но сега по-лесно ще ги стигне куршумът."[238]

Следващите страници ще илюстрират това красноречиво.

Събитията непосредствено след Студентския процес

Скопският студентски процес не бе край, а начало на неподозирани изпитания за македонската българска младеж, решила с голи ръце, без особен опит в конспирацията, да върви по пътя на борбата за българското име. Властта е чувствувала, че ММТРО продължава да живее не само чрез освободените от съдебно дирене членове, но още повече чрез неразкритите. Затова нейни органи са заявявали недвусмислено: „Вече няма да завеждаме съдебни процеси, а направо, без съд ще избиваме провинилите се". И тази закана бе изпълнена буквално, и то още веднага след свършването на процеса. Следните примери говорят красноречиво:

Два дена след произнасянето на присъдата в Скопйе на улицата в Струмица бива застрелян членът на ММТРО Тома Куюмджиев (12. XII. 1927). На 29 декември същата година в Неготино в ранни зори бива застрелян младежът Георги Ангюшев, също член на ММТРО. Един месец след това, на 31 януари 1928 г. в Тетово бива също на улицата убит с три изстрела местният млад адвокат Борис Стоянов Андрейчин, проявен и уважаван българин в града. През декември 1928 г. в затвора е направен опит да бъде убит осъденият на 10 години тежък затвор студент Димитър Чкатров. Затворник албанец бива натоварен от полицията да убие с нож този студент. Албанецът го наранил в гърдите, но бил възпрепятствуван от притеклите се на помощ другари на Чкатров да извърши докрай злодеянието пред очите на полицаите, наблюдаващи безстрастно произшествието. Властта обявила албанеца за невменяем и — толкоз.

През есента на същата 1928 година (20 октомври) е убит при гара Йесенице (Словения) студентът Кирил

Ципушев от Радовиш, член на ММТРО. Следващата година (13 август 1929 г.) в Щип бива заклан в мазето на полицейския участък освободеният студент Благой Монев, извикан нарочно от Белград уж за справка. Върху злодеянието разказва и самият скопски първенец Михайло Апостолски, чието интервю пред белградския в. „Политика“ от 30 март 1978 г. цитирахме в предходните страници. Там той добавя: „Дори и хората, които са изпълнявали присъдата, между които беше и Сане Смилянски (предател-контрачетник — б. а.), понякога се сепваха ... У него се беше събудила съвестта, та един ден лично ми каза да кажа на един мой съученик да се предпазва, защото била решена присъда за неговото ликвидиране (и бил ликвидиран — б. а.). Обаче след убийството на моя съученик — Благой Монев Кратовски, и Смилянски беше убит“.

Почти по същото време е бил дирен да бъде убит споменатият освободен студент Петър Хаджипанзов. Но, узнал за съдбата на Монев, той избягал чак в Черна гора и заличил следите си.

По-късно в Дойран бива застрелян през прозореца на спалнята си младежът Кольо Чакъров, също активен член на ММТРО; през декември 1931 година пък в Гевгели са убити пламенният активист на младежката организация Трайко Теохаров заедно с баща му Теохар Попов и верния другар на Трайко — Илия Иванов Димов, също член на ММТРО.

След атентата срещу генерал Ковачевич в Щип (октомври 1927) и атентата на Мара Бунева срещу Велимир Прелич (януари 1928) сръбските власти изгубват самообладание. Новоназначеният скопски жупан полковник (след това генерал) Наумович бе заявил на всеуслушание пред гражданството: „Ще взимаме за око — глава, за зъб — челюст“. И се отдават на избиване по градове и села безогледно по улиците, посред бял ден на отявлени, но в нищо непровинили се българи. Така например в Скопйе аптекарят Милан Генов е застрелян в аптеката му от орган на властта на 15. II. 1928 г.; в Прилеп е убит търговецът Иван Бояджиев на 31. II. същата 1928 г.; в Кичево — видният гражданин Георги Николов (на 3. IV. 1928), в Щип — Александър Шекеринов (22. V. 1928); сред Щип, край р. Отиня, са застреляни баща и син Мише и Христо Гаврилови (29. XII.

1927); в Марийово е убит кметът на с. Бач Мицко Ташков Солаков (21. II. 1928) и ред други българи, в различно време и в различни селища, като Йоше Гламбички от с. Глобочица, Преспанско, Тасе Ангелов, Иван Стоянов, Никола Христов, Гьоше Инчев — всички от с. Саса, Кочанско — всички жертви в изпълнение на заповедта на жупан Наумович, избивани по улиците като кучета. Страхът от ненадеен куршум от засада на сръбски терористи е карал хората да не смеят да излезнат от дома или да се озъртат на всички страни, готови да бягат при всеки съмнителен жест на непознат или съмнителен човек. След убийството на аптекаря Генов чаршията в Скопйе замира. В това отношение ценна е дописката от Скопйе на гръцкия в. „Елефтерон вима“ от неговия пратеник. Той пише:

„След убийството (на Генов — б. а.) по-видни българи напуснаха Скопйе и едни се установиха в Белград, а други в Солун . . . Народът е обхванат от страх и престана да се движи. Аз лично се уверих в това на скопския пазар, където не видях жива душа от околностите . . .“[239]

Тревогата се увеличава от едно изявление на владиката Варнава (по-сетне патриарх) на празника на сръбските четници „Сретение господне“: „Цяла Европа се е повдигнала за Македонския въпрос, но докато сърбите имат такива лъвове като тия четници пред мен, никой никога няма да успее в това.“[240]

Това уплашило и най-лоялните видни граждани и те отишли при жупана да молят да се сложи край на това беззаконие. Полковник Наумович се нахвърлил върху тях със следните думи: „Вие сте виновни за всичко, що става тук. Но трябва да знаете, че аз няма да простя никому.“[241]

Много важен документ във връзка с това ужасно положение представлява изявлението на известния от турско време сръбски войвода Василие Търбич, иначе сам голям злодей, но силен като народен представител в Скупщината. Той — според в. „Политика“ — казал:

„При настоящето правителство нямаме свобода, особено ние, които сме на юг (т. е. в Македония — б. а.). Всеки ден се убиват люде по заповед на бюрата на околийските началници и жандармеристките постове . . . Вместо . . . да наказва виновните, правителството казва:

„Българските комити убиват“. Не, приятели, нито българи, нито албанци ни убиват, защото как би могло да се дойде от София или Тирана и да се убиват людете пред очите на обществената безопасност? ...“[242] Това изявление Търбич е направил в град Крушево на публично събрание.

От всичко дотук изложено става несъмнено, че ехото от Скопския студентски процес е многостранно. Този процес открехва вратата на тайната за съществуването на революционно дело сред млада Македония и постави началото на открита борба между поробителите и поробените от най-младото поколение.

По-нататък ще видим, че тая масова проява на македонската младеж излъчи ония млади интелигентни и родолюбиви сили, които през Втората световна война застанаха начело на културно-обществения живот във Вардарска Македония, носейки високо знамето на българщината, за да платят по-сетне за всичко това с кръвта си. Но това ще видим накрая.

Гласът на Македония пред световната общественост

При гореописаната обстановка на пълно безправие борбата на поробените българи подири и нови форми. Една от тях бяха акциите пред свободната световна общественост във вид на апели, петиции и пр., излизащи от вътрешността на Македония. Разбира се, освен тях имаме и многобройните акции на многостотинхилядната македонска емиграция в България и Америка. Но тук ще се спрем не на тях, а на ония, които вътрешността подаде, тъй като те са героични актове, осъществени при изключително тежки условия.

Начело стои **Апелът до европейското обществено мнение и световната съвест,** изготвен съвместно от неоткритите членове на ММТРО и от Тайната женска организация. Апелът е подаден в Женева на 12 декември 1930 година от госпожица Гена Велева, една от споменатите ръководителки на женската организация, нелегално напуснала Скопйе и преминала югославските гранични планини с помощта на верни хора. Тук ще цитираме само малки откъси от документа, колкото да се види неговият дух: „... Избавила се от тормоза на югославските власти и стъпила на свободна европейска земя, ... аз излизам днес в изпълнение на един дълг и на едно обещание, дадено на моите другари и сестри, които със смъртна болка понасят гоненията и изтребленията на своите бащи, братя и съпрузи — да апелирам пред хуманното обществено мнение и специално пред женските организации, за морална подкрепа и за една благородна намеса с цел да се тури край на жестокия режим, въведен в моята родина от сърбите" . . . „Моята цел не е тук да излагам вековните страдания на моя народ под чуждо иго, нито да описвам картината на националното робство в цялата страна. Достатъчно е да изтъкна примера на моя роден град Скопйе, гдето днес няма нито едно българско училище, макар до идването на сърбите да имаше повече от десет основни български училища с няколко хиляди ученици, една педагогическа мъжка гимназия, духовна семинария, женско стопанско училище, няколко черкви, българска митрополия, търговски и промишлени дружества, юнашко дружество, библиотеки, читалища, печатници и пр. и пр. културни придобивки на български дух, от които днес не е останало нито помен — за да се разбере трагедията на македонския българин . . .")Следва изобилие примери на насилия)

„. . . Изнасяйки всичко това, аз отправям апел към всички хуманитарни организации в света, към всички женски и студентски организации и към всички свободолюбиви и благородни лица, молейки в името на правдата и човещината защита за всички ония мои братя, които остават в Македония подложени на най-изтънчени физически и душевни насилия. В името на македонската младеж под робство аз се обръщам и към младежта на всички нации, молейки нейното застъпничество . . ."

Апелът е публикуван изцяло или отчасти в много вестници и списания в Европа.[243]

* * *

Друг момент от съпротивата на македонските българи срещу денационализацията на Македония представят **двете петиции на най-видни български общественици от Вардарска Македония** — едната подадена от трима души начело с първия помощник-кмет на Скопската община **Димитър Шалев,** юрист, и втората — от **д-р Асен Татарчев** от Ресен, братов син на основателя на ВМОРО д-р Христо Татарчев.

Както е известно, Димитър Шалев бе един от най-влиятелните българи в Скопйе сред народните маси заедно със сратника си Спиро Китинчев, също първокласен българин. Шалев поддържаше тайно народната съпротива срещу властта и бе арестуван с голяма група местни родолюбци. След шумен процес в Скопйе той бе държан доста време в затвора и след освобождението си продължи ролята си на народен довереник. Заедно с видния адвокат от Кавадарци Григор Анастасов, бивш народен представител от републиканската партия, и с Димитър Илиев, съдия и адвокат от Прилеп, след дълги съвещания и договаряне с първите хора на местната българщина напуснаха Югославия и подадоха обща петиция до Обществото на народите (ОН), в която молеха върховната световна организация да поеме защитата на потиснатите българи в Македония. Резултат на колективно обсъждане, петицията има голям отзив в света. За да се види и нейният дух, ще дадем малки характерни откъси от нея:

„В преследване на своята политика за унищожение на българщината в Македония югославското правителство прибягна дори към мерки, които навсякъде се считат като пълно отрицание на съвременната цивилизация и елементарните понятия за свобода. Въпреки чл. 7 от Сенжерменския договор то ни забрани да си служим по улиците с нашия майчин български език . . . без да става дума за употребяването на българския език в публикации и в печата . . . Четенето на български книги и вестници е забранено под страх на най-тежко наказание . . . Пеенето на български народни песни се счита за престъпление . . .

Българското население в Македония има дълбока вяра във великата мисия на ОН и иска да вярва, че то бди над точното прилагане на международните договори . . . Затова . . . българското население в Македония, организирано в своите национални организации, реши да ни изпрати в Женева в качеството на негови законни представители, за да отправим до ОН тая петиция и да искаме неговата протекция в качеството ни на национално малцинство в Югославия . . . От името на българското население в Македония под сръбско иго . . .“ (Следват подписите.)[244]

В този дух е и петицията на съпрузите д-р Асен и

Марта Татарчеви. След четиригодишен строг тъмничен затвор с голяма група български патриоти д-р Асен Татарчев в договор с най-будните и верни свои съграждани напусна Югославия заедно със съпругата си Марта (швейцарка) и с двете си невръстни деца. През есента на 1932 година двамата съпрузи подадоха петицията си в Женева и развиха успешна агитационна дейност в полза на поробена Македония. Забележителни са думите на Марта д-р Татарчева, казани пред Македонския събор в Горна Джумая (днес Благоевград) на 12 февруари 1933 година:

„Швейцарка по рождение, моята съдба се свърза с македонски българин. Седем години живях в Ресен и там, както и при другите си обиколки в Македония, се убедих, че там живеят българи. Това могат да отричат само хора, които не желаят да видят истината. Моят мъж и аз отидохме в Женева, за да защитим Македония ... Моят мъж лежа 4 години в затвора, но аз като майка на две деца заявявам с гордост, че съм готова винаги да възпитавам своите деца в любов към Македония и към нейната борба за освобождение ...“[245]

* * *

При така изрисуваните събития в Македония Скопският студентски процес стои като висок жалон по пътя на борбата на Македония за свобода и като мощна изява на българския дух на най-младото поколение. Мощна изява, защото то бе възпитавано само в сръбските училища, без благодатта на българската книга, но силно в народностния си инстинкт. Тая изява дори може да се прецени и като по-мощна от истилямите за Българска екзархия, защото народното допитване при тях бе легално, открито пред властта, докато в случая младежката дейност бе съпроводена със смъртна опасност, която застигна не малко свидни млади сили. И в това лежи може би най-голямото значение на Скопския студентски процес — изявата на едно обагрено с кърви самоопределение за българското име. В следващите редове ще видим как то се превръща в открита действуваща сила през време на Втората световна война.

ГЛАВА ОСМА

ВЪРХОВНИ МОМЕНТИ НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕТО НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

1. Поведението на македонските войници при разгрома на Югославия през април 1941 година

Какво е могло да бъде поведението на мобилизираните войници от Македония при нападението на хитлеристите върху Югославия на 6 април 1941 година, може да се предскаже дори само от дотук изнесеното за жестокия режим в Македония под сръбско иго. Въпреки това ще се възползуваме и от сбитата, но много силна и правдива характеристика за Югославия, която дава не кой да е, а членът на Главния щаб на македонските партизани Цветко Узуновски:

„Стара Югославия беше омразна на всички народи и народности ... **А в Македония тая омраза беше изразена извънредно силно. Македонският народ в това време не искаше дори да се спомене името на стара Югославия, а за нейното повторно връщане никой нормален нито помисляше.**“[246]

При това положение общ е бил възгласът: „Никаква отбрана на Югославия!“ Под този инстинктивен зов на всяко българско сърце в Македония дори майките на мобилизираните, изпращайки децата си в армията, упорито им повтаряли: „Носиш ли си бяла кърпичка?“, имайки предвид момента, когато ще се предават на настъпващите срещу тях войски. И наистина така и станало: македончетата се предавали, махайки отдалеч с белите си кърпички, а отблизо, провиквайки се: „Булгар-македон, булгар-македон!“, т. е. ние сме македонски българи и не желаем да браним държавата, която насила ни е пратила срещу вас. И бивали пощадени. Някои сръбски офицери правели всичко възможно, за да ги накарат да се бият, но в отговор са получавали куршум. Особено щипяни са се проявили в това отношение много смело. Известни са и имената им.

За освобождаването на тия предали се македончета са образувани акционни комитети от местното население под името „Български акционен комитет“. Пръв почин за такъв комитет е направен в Тетово, където били съсредоточени хиляди пленници от Македония. Начело на акцията застанал местният адвокат, бивш член на ММТРО и водач на местните българи Никола Павлов Бутика. Организиран е първият български акционен комитет със задача да събира всенародна помощ за македонските пленници в храна и дрехи и да съдействува пред германците или италианците за освобождаването им от плен като българи. С това бива направена първата стъпка за издигане на българското население като свободен от сръбско робство фактор, който законно иска да поеме в ръцете си гражданската власт (общинско управление, полиция, жп администрация, снабдяване и пр.) до създаване на редовна власт.

2. Българските акционни комитети във Вардарска Македония

По примера на Тетово започва образуването на български акционни комитети в останалите градове на Вардарска Македония с център в Скопйе. Там още на 13 април 1941 година се оформя „Български централен акционен комитет за Македония“.[247]

Първата задача на Централния акционен комитет в Скопйе е отнемането на властта от ръцете на запазената от германците сръбска администрация начело със сърбина кмет Йованович и неговия помощник-кмет — турчина Кемал Рустем бег. Българите се надигат и искат да вземат общината в свои ръце. Населението протестира пред германските военни власти, че начело на гражданското управление все още стоят сръбски органи, които реагират срещу българските изяви на населението. Как са вървели събитията тогава узнаваме от съдебните протоколи на Скопския македонистки съд четири години след това. В тях намираме показанията на един от подсъдимите български патриоти Блажо Гавазов, от които извличаме следния разказ:

„След капитулацията на Югославия тук трябваше да дойде българска власт. Ние, които се чувствувахме

българи, пеехме песента: **„Гордей се, майко Българийо“**, а когато дойдоха германците, някои от нас изтъкнаха **български знамена** на къщите. Кемал Рустем бег, който беше помощник-кмет на общината, ни забрани да изтъкваме български знамена, но ние неколцина организирахме манифестация начело със Спиро Китинчев и германците ни позволиха...“[248]

Още по-ценни са показанията на самия Спиро Китинчев. Но преди да ги изложим накратко, от значение е да се спрем на неговата личност. Китинчев е най-известният и най-популярният българин в Скопйе. Издънка е на родолюбиво българско семейство, играло роля в националния живот на Скопйе в турско време. Спиро Китинчев е завършил висшето си образование в Лозана през време на Първата световна война. Още като студент се включва в движението на македонските студенти в Швейцария, организирано в родолюбиви дружества в Лозана, Женева, Цюрих, Берн и др. На 16 декември 1918 година дружествата се обединяват в съюз с главен съвет в Лозана. Главната цел на съюза (както четем в учредителния му протокол) е била: „Да настоява да се приложат принципите на президента Уйлсън, т. е. да се даде възможност на македонското население да разполага свободно със своята съдба.“ Главната дейност на съвета била през 1919 година, когато заседавала Мирната конференция в Париж. Издавал е свой печатен орган „Л'ендепенданс маседониен“, чрез който се защищавала каузата на Македония с мемоари, апели, осведомяване на световната общественост, отбиване на клеветите на враговете на Македония и пр., плендирайки за създаване на независима Македония с кантонално управление по подобие на демократична Швейцария и под протектората на една от заинтересованите сили. В един дукомент на съвета четем: „Щом веднъж се отстранят сегашните потисници, **македонските българи**, гърците, мюсюлманите, евреите и куцовласите ще могат да се разберат и от нашата земя да направят една Швейцария на Балканите.“

Съставен от български патриоти, съветът проявявал специални грижи за спасяване на българското население в Македония. В протокола на заседанието от 15 май 1919 година четем, че „Сърбите... имат за цел **да**

унищожат българското население в Македония“, над което се върши „най-брутален терор“ и пр.[249]

Във всички тези акции Спиро Китинчев участвува най-активно като член на съвета, съставител на документите, агитатор сред обществеността и касиер на органа „Л'ендепанданс маседониен“.

След подписването на Ньойския договор той се връща при своите в Скопйе. Условията налагат прикрита дейност. Насоката ѝ е: да се активизират народните маси чрез все по-подчертано искане да се поеме управлението в Македония от местни сили, да се махнат сърбите, да се мобилизира и местната интелигенция за запазване на народните ценности. Сърбите го следят, арестуват го временно, обискират дома му и пр. Но той намира опора в широк кръг родолюбци и в широките народни маси от града и селата. Тъй той е мълчаливо признат за водач на голяма част от будното гражданство. И ето го и сега начело на народното вълнение, за което разказва сам той пред македонския съд:

„Отидохме в общината да видим какво става... Гражданите, които бяха с мене, изказаха недоволството си от оставането на сръбската власт и дори ми казваха: „Хайде, седни на това място!“ Но аз възразих, че това не е начинът за превземане на властта в общината... Решихме да образуваме една делегация и да отидем да протестираме пред германския военен комендант. Делегацията се състоеше от мен, д-р Божидар Христов, д-р Никола Андонов, д-р Димитър Железаров, д-р Благой Панчев и други около 12—13 души... Отидохме повторно... защото общината все още се намираше в сръбски ръце. Искахме властта да се даде на скопяни. Прие ни един офицер... адютант на коменданта, който запита кого мислим да предложим за кмет. Всички присъствуващи тогава единодушно предложиха мене... Няколко дена след това... комендантът ми съобщи, че ме назначава за **представител на българския елемент в Скопйе** в кметството на града...“[250]

Втората задача на българските акционни комитети след временното заемане на властта е била да подготвят посрещането на българските войски. И това се върши във всички градове с ентусиазъм. От запазените протоколи на някои от тези учредителни събрания на комитетите, изпъстрени със стотици подписи, особено внимание заслужава протоколът на събранието в малкия градец Струга, родното място на братя Миладинови, което остана докрай под итало-албанска окупация и не видя български войски:

„Протокол №1 на учредителното събрание на местния български акционен комитет за град Струга и околията.

При стечение на много **българи от град Струга** на 21 април т. г. (1941) след разисквания, станали с небивал ентусиазъм и възторг, в град Струга се основа МЕСТЕН БЪЛГАРСКИ АКЦИОНЕН КОМИТЕТ за град Струга и околията . . .“

След това се предава накратко речта на инициаторите за свикването на събранието, но техните имена няма да споменем, защото са още живи, макар и тежко пострадали след четири години. Споменаваме само един — покойния Филип Каваев, учител и писател. В заключението на протокола се казва:

„Речта на . . . бе посрещната с ръкопляскания и „ура“ за Свободна Македония, **за Велика България, обединена . . .**“[251]

Що се отнася до другите градове, навсякъде срещаме спонтанно активизиране на дотогава потайваните национални сили. Това са почти винаги бивши членове на ММТРО, дейци от ВМРО, или пък на потомци на възрожденски семейства. Достатъчно е да споменем, че начело на битолския акционен комитет са двама такива дейци — д-р Борис Светиев, един от осъдените студенти от Скопския процес, и д-р Константин Робев, потомък на възрожденците Робеви, сратници на Димитър Миладинов. Списъкът с имената на членовете на тия комитети е предълъг.[252] По другите градове виждаме такива дейци в лицето на Лазар Кръстев във Велес, стария войвода Кръсте Трайков в Ресен; в Кочани — поп Глигор, в Щип — Димитър Хаджиглигоров, в Прилеп — Милан Небреклиев и пр.[253]

Списък на дейци, проявили се в най-решителния момент в навечерието на влизането на германските войски във Скопйе, срещаме в едно възвание към македонските българи и по-конкретно към мобилизираните македонски войници. Съществeното в него гласи:

„Македонци! За вас няма нищо по-свято от свободата. За нея вие сте пролели вече реки от кръв. Удари часът, за който мечтаехме от десетилетия. Освободете се от омразното сръбско иго. Скъсайте веригите... Затова ние ви поканваме да се без колебание веднага предадете на освободителите... така, както сте във **войнишките** си дрехи... Да живее свободна Македония.

Вашите сънародници: Спиро Китинчев, Благой Поппанков, адвокат, Михаил Михайлов, търговец, Томе Драгнов, търговец, д-р Кирил Кавадарков, лекар от Куманово, Доротей Стойнов, Маноил Джиков, Зафир Джиков, търговец (всички от Скопйе, с изключение на Кавадарков), инженер Томе Кленков от Струга, работещ в Св. Николе, Славе Андреев, адвокат от Тетово, Ицо Ризов, индустриалец от Битоля, инженер Константин Ванов от Велес, Борис Попев, търговец от Прилеп, Васил Карчев, книжар от Струмица, Христо Гроздев от Щип.[254]

Както се вижда, от всички градове на Македония.

Цялата тая Македония е копнеела по-скоро да види български войски и българска власт в своя край. И акционните комитети давали израз на тоя копнеж. Документ за това е пак откъс от съдебния протокол на македонския съд в Скопйе при съдението на един от членовете на тоя комитет в главния град на Македония — свещеник Стоилко Давидов, родом от Кратово. Ето съответния пасаж:

„Членът на комитета поп Стоилко Давидов, който **още от 1929 година** водеше пропаганда за приключването на Македония към България (т. е. във времето на най-силната диктатура на крал Александър — б. а.), веднага след капитулацията на стара Югославия като член на БЦАК (Български централен акционен комитет — б. а.) отиде в София от името на македонския народ **да моли българите да дойдат в Македония.**“[255]

Смятаме дори само от дотук цитираното е достатъчно да заключим, че всъщност обединението на Вардарска Македония към България е обявявано преди идването на българските войски и българската държавна администрация, без знанието на тогавашното правителство и дори против волята на германците. Че това е така, видяхме вече от изказването на Китинчев. Но това не е усамотено явление. Членът на Централния комитет в Скопйе Стоилко Давидов разказва, че подобни пречки са правели германците и в другите селища. От неговия разказ и от разказа на големия родолюбец от Щип Васил Хаджикимов, направен пред автора на тези редове, узнаваме следното:

„Германците настояваха за една „автономна Македония“ под техен протекторат ... Германските комендатури правеха всички възможни пречки за създаването на местните акционни комитети като български. Искаха доказателства за българския характер на местното население, и то с изразено болшинство по отношение на другите националности, за да ги признаят. И такива, що се отнася до Вардарския край, ги получиха навсякъде с акции за окачване на български знамена по къщите, с изгонване на сръбските служители от общините и другите държавни учреждения, със заменянето им с наши местни българи ...“

Това бе началото на внушителния плебисцит за българщината в Македония, който получи най-големия си размах при посрещането на българските войски.*

3. Посрещането на българските войски — най-върховният момент на българската изява в Македония

Пристигането на българските войски е свързано с поредица от триумфални събития. Всеки македонски българин зад паравана на събитията вижда България и именно към нея изразява обичта си с пеенето на старата войнишка песен, посветена на Борис Дрангов: „Гордей се, майко Българийо, със свойте синове герои!“

Документите говорят за един захлас от радост в Македония при тия посрещания, и то на самия Великден. Всички се поздравяват с „Христос възкресе!“ и се прегръщат с всеки свой близък. Тук ще цитираме част от тия документи, които представят доклади, дописки, спомени и пр. на очевидци. Ще почнем с най-лаконичните, но твърде убедителни — официалните доклади на партийни югославски функционери начело е Светозар Вукманович-Темпо.

---

* Обширна документация за този единствен по рода си плебисцит е дадена в статията на подполковник Димитър Минчев „Формиране и дейност на българските акционни комитети в Македония през 1941“. — Известия — Притурка към сп „Военноисторически сборник“. Том 50. С. 1990.

В доклада си до ЦК на ЮКП от 8 август 1943 година той пише:

„Българските окупатори... народът посрещна с цветя.“[256]

А Мирче Ацев, член на ЦК на МКП, както и неговият колега Бане Андреев, признават в писмата си още на 9 август 1942 г.:

„Македонският народ вярва в освободителната роля на България... **Масите са българофилски...**“[257] „... **Българофилските елементи са многобройни**“ и пр.[258]

Но докато тези лаконични признания са слабо известни, бидейки строго поверителни, свободните описания в печата от очевидци са изобилни, с вълнуващи картини от цяла Македония. Тук ще цитираме по малко от тях за всенародното ликуване в Скопйе, Прилеп, Щип, Струмица, Тетово, Кавадарци, Неготино, Гевгели, Битоля, Крушево, Смилево, Ресен и накрая Охрид, който последен бе освободен.

Посрещането в Скопйе според Спиро Китинчев:

„Самият час на пристигането на българските войски ми беше съобщен много късно, почти половин час преди тяхното пристигане. Веднага наредих да бие барабан и когато заминах да посрещам българските войски при Военната болница, там вече се бе събрал народ. Първите части от войската дойдоха с камиони. Беше то някаква войска за охрана на жп линии. Народът поиска те да слязат в Скопйе пеша. Аз ги посрещнах на площада и ги поздравих.“ (с хляб и сол — според очевидци — б. а.).

Според очевидеца Блажо Гавазов: „Тичахме всички ние, които се чувствувахме българи, около организирането на посрещането. Така всички събрани отидохме с български ленти и цветя, за да посрещнем българските войски, които смятахме за освободители...“[259]

Според други очевидци картината е била внушителна: войниците били окичени с цветя; мъже, жени са ги прегръщали и целували и непрекъснато „ура“ огласявало улиците, по които минавало шествието от войски и народ. Хората се поздравявали с „Христос възкресе“ и „Вечна да ни е свободата!“, като се целували и помежду си.

Веднага след това Скопският акционен комитет в разширения си състав решава да издава вестник с директор бившият защитник на студентите от споменатия Скопски процес Стефан Яникиев Стефанов и редактори — бившият член на ММТРО Васил Хаджикимов от Щип и д-р Борислав Благоев от Скопйе, юрист. Още в първия брой на вестника била поместена следната ДЕКЛАРАЦИЯ, от която даваме съществената част:

„Българи! Македония е свободна! Свободна е Македония на вечни времена! Настъпи краят на робството, под което Македония изнемогваше до преди няколко дни само. Вековното македонско робство — гръцко, турско и сръбско, духовно и политическо, а в XX век и икономическо и социално, изчезна завинаги. Един велик идеал, свободата, за която Македония водеше вековни борби с безпримерен стоицизъм и безбройни саможертви, е вече действителност . . . Македония е вече свободна и вече общобългарска собственост! . . .“[260]

Следват 32 подписа на разширения състав на комитета.

Нека сега видим нещо от триумфалните посрещания на българските войски по Македония, носещи характер на неописуем плебисцит.

В Прилеп. Според описанието на в. „Македония“, бр. 2, стр. 3:

„По улиците се движат безброй камиони, танкове, бръмчат машини. Препълнени с войски, те преминават през града и отиват надолу към Битоля . . . По всички улици стоят прилепчани, зарадвани, сякаш сънуват . . . Следобед, около 4 часа, изведнъж заби камбаната — знак, че гостите идват. Като да очакваха само този миг, по всички улици затече една голяма река хора — хиляди хора тичат към железопътната станция. Половината още не бяха стигнали до нея, когато влакът пристигна и гръмогласно „ура“ от хиляди гърла отбеляза пристигането на българските железничари. Моментът е сюблимен. Някои плачат от радост, други се хвърлят във вагоните и целуват и прегръщат войниците. Цветя хвърчат отвсякъде . . .“

Описанието във в. „Зора“ от 2 май 1941 попълва картината:

„Посрещането трябваше да се види, то не може да се предаде с думи . . . Никъде няма по-здрави, по-пламенни българи от прилепчани и битолчани . . . Прилепчани, както и битолчани, с плач се хвърляха върху нашите офицери и войници, прегръщаха ги и целуваха . . .“

Авторът на този труд е чул още по-подробни описания от този род от устата на свои близки. Наистина с думи събитието е неизразимо.

В Щип. Посрещането било изключително. В. „Зора“ от 3. V. 1941 пише:

„Цялото население на Щип се юрна към Каменик мост да посрещат войската. Щипяни наново изпаднаха в делириум (първия път посрещали висши лица — б. а.). Приветствието на кмета, речта на командира на дивизията се посрещат, прекъсват и изпращат с такова „ура“, което ние тук нито сме чували, нито можем да извикаме. Многохилядното шествие начело с офицерите и духовенството потегли за града. „Ура“-то не стихва, военната музика гърми, на офицерите и войниците се нахвърлят щипяни и щипянки. Върху ръцете на командира на дивизията се трупат дарове . . .“

Същото става в **Струмица:** „Мъже, жени, деца изпълниха улиците и с нестихващо „ура“ и възторг посрещаха . . .“ (пише „Зора“ от 27 април).

Невъзможно е всичко да се изреди. Само още няколко извадки:

В Гевгели. Дописникът Васил Сеизов, кавадарчанец, пише: „В Гевгели е пристигнала войска, на която населението е устроило небивало посрещане. На Великден всички български войници са били скъпи гости на гевгелийските граждани. Много от гражданите останали огорчени, че за тях не е имало български войници, които да поканят на обед. В Гевгели българската войска е намерила организирана българска местна власт и организирана полиция, която се поставила всецяло на разположение на българските железопътни власти . . .“ („Зора“, бр. 6560 от 29 април).

В Тетово: Вчера (28 април — б. а.) в Тетово са пристигнали четирима телеграфисти от жп войски. Когато се явили към края на града, между населението се пръснала новината за пристигането на български войници. За няколко минути се събрало почти цялото гражданство, което посрещало българските войници с прегръдки и целувки и ги помолили да отидат заедно с тях в града. На българските войници е било устроено небивало сърдечно посрещане . . .“ („Зора“ от 30 април).

„Зора“ от 13 май 1941 г. публикува дописка от

В. Сеизов за посрещането на група български журналисти в Тетово. „Градът бе украсен с български знамена. Спряхме пред хотел „Македония“. Фирмата вече беше българска. Изобщо повечето фирми в Тетово веднага след бягството на сърбите са били сменени. В хотела в отделна стая седяха членовете на българския местен акционен комитет . . . Пред хотела за миг се натрупа голяма маса народ, която викаше: „Да живее България“ и пр.“

А Тетово бе град, който остана под итало-албанска власт.

В Кавадарци („Зора“ от 2 май). В дописка от споменатия Сеизов, който посещава родния си град след дълги години изгнание, четем:

„Влизаме в **Неготино . . .** Веднага след нашето пристигане площадът се напълни с народ . . . Неготинци ни поздравяват сърдечно . . . и ни питат „Иде ли българска войска?“ (посещението е преди идването на български войски — б. а.) . . . Един от нас (всъщност Сеизов — б. а.), познат на населението, се качи на една пейка и каза няколко думи по случай освобождението . . . Площадът кънтеше от викове: „Да живее обединена България!“

Смрачаваше се, когато пристигнахме в Кавадарци. Милото ми скъпо родно място! . . . Младите не познавам, не познах и по-малкия си брат . . . Целувам немощната десница на побелелия ми татко . . . Отиваме право на площада. Там ни посрещат кавадарчани, радват ни се . . . Искат да им кажем нещо . . . Качва се един от нас . . . Говори за свободата, за обединението на българския народ. Слушателите ръкопляскат, викат „Ура“ . . . Вкъщи ме прегръща преждевременно остарялата майка . . . До късно кавадарчани се изреждат с „добре дошли“. И за тях всичко е като сън.

На следния ден в Кавадарци се състоя голямо събрание, на което гражданите избраха акционен комитет: заедно с акционните комитети в другите места да работи за по-скорошното включване на цяла Македония в границите на България . . .“

А как изглеждало същото събитие в очите на съпътствуващите Сеизов другари, които за пръв път виждат Кавадарци? „Зора“ от 3 май разказва с повече подробности:

„Кавадарци е опиянено от радост и възторг. Още в началото на града нас ни обгражда хилядно множество и се образува невиждано дотогава шествие...“

Освен тези описания в печата има и записани спомени на очевидци. Особено са ценни ония, които разказват за националния ентусиазъм в селищата, където още не са дошли български войски — градеца Крушево, с. Смилево, Ресен и Охрид. Ето няколко откъса:

„Ние бяхме малка групичка, само четирима, които се бяхме понесли към ония места на Македония, в които още не бяха се настанили български войски. Само един от нас беше военен — поручик от запаса Сотир Нанев от Прилеп...

След като напуснахме родния му град, пътят ни беше за Битоля. Но ние копнеехме преди това да видим две свещени места за българския народ — Крушево и с. Смилево, където пламнаха и се развиха едни от най-героичните борби на Илинден...

След като изминахме всички завои на стръмния път за Крушево, спряхме при самия му вход, тъй като автомобил не можеше да се движи в града, амфитеатрално нареден в полите на планинския гребен... Като ни видяха гражданите, особено като видяха офицерската униформа на Нанев, възкликнаха: „Български офицер! Наши българи от София!“ В миг след това всички се разпръснаха с радостни викове. Сякаш камбана удари над Крушево! За няколко мига започнаха да се стичат хора от стръмните улици и бързо изпълниха простора, гдето бяхме се спрели. Временният кмет на града Георги Карев, брат на легендарния водач на въстанието в Крушево Никола Карев, ни поведе навътре. След него и нас се повлече огромна маса народ, която нарастваше и се превърна в бурно манифестиращо шествие. Гръмко „ура“ отекваше над града. Поручик Нанев козируваше в отговор на приветствията, минавайки между безкраен шпалир от младо и старо. От балкона на една двуетажна къща той произнесе реч във възхвала на крушевските въстаници от 1903 година, изтъкна героизма на Карев и Питу Гули и изрази дълбокото преклонение на целия български народ пред тяхното велико дело, което сега получава щастлив завършек в единната свободна българска земя. Бурни възгласи съпровождаха словото му. На края целият град ни изпрово-

ди до изхода на града с мн
живее България! Ура! Чакаме
В Битоля пристигнахме къ
ни. От тях узнахме за една въ
български учител и многозасл
Ангел Генчев, който заболял т
дат първите български желез
ния. Но заявил, че не иска да у
гарски войник, понеже чул, че
лезничари са пристигнали на
от тях. Генчев едвам отворил
рила бледото му лице. Полек
си ръка и попипал дрехите на
мига издъхнал, но с блажена
цяла Битоля с незапомнена
щастливия борец за свободата
За него цяла Битоля знаела, ч
си легне, вместо молитва изви
живее България!“ Затова бито
ляма почит...
Сутринта тръгнахме за Сми
джии с бързи коне бяха ни из
ват съселяните си... Спряхме
турското село Обедник. Няма
можеше да продължи по-нат
предвидили това и ни чакаха
вите завои по нагорнището за
камбана. Току стигнахме на в
вата улица се зададе огромна
разтегнат български трибагрени
несе от всички страни и запо
Селяните, облечени великденск
го начело на групата бавно се п
водач на въстанието Гьорги Ч
другар Козма Георгиев. Прегрт
друга се изреждат братята и
Възгласи „Да ни е вечна своб
вред... А камбаните бият ли,
На другия ден поехме за
малко на площада в центъра на
ме заобиколени от група гражд
багреника на колата ни, както
шия другар. „Български офице

ди до изхода на града с многократни възгласи: „Да живее България! Ура! Чакаме ви!“

В Битоля пристигнахме късно. Нощувахме у роднини. От тях узнахме за една вълнуваща проява. Старият български учител и многозаслужил патриот от Битоля Ангел Генчев, който заболял тежко още преди да дойдат първите български железничари, вече бил в агония. Но заявил, че не иска да умре, докато не види български войник, понеже чул, че малка група военни железничари са пристигнали на гарата. Довели му един от тях. Генчев едвам отворил очи, светла усмивка озарила бледото му лице. Полека протегнал изсъхналата си ръка и попипал дрехите на войника. След няколко мига издъхнал, но с блажена усмивка. На другия ден цяла Битоля с незапомнена тържественост изпратила щастливия борец за свободата до вечното му жилище. За него цяла Битоля знаела, че всяка вечер, преди да си легне, вместо молитва извиквал три пъти: „Ура! Да живее България!“ Затова битолчани му отдали най-голяма почит . . .

Сутринта тръгнахме за Смилево. Смилевчани-пазарджии с бързи коне бяха ни изпреварили, за да зарадват съселяните си . . . Спряхме пред бурната река на турското село Обедник. Нямаше мост и колата ни не можеше да продължи по-нататък. Смилевчани бяха предвидили това и ни чакаха с коне . . . Още при първите завои по нагорнището за селото чухме да отеква камбана. Току стигнахме на височината, и откъм първата улица се зададе огромна маса народ с широко разтегнат български трибагреник. Гръмко „ура!“ се разнесе от всички страни и започнаха братски целувки. Селяните, облечени великденски, се стичаха отвред. Ей го начело на групата бавно се приближава престарелият водач на въстанието Гьорги Чуранов, баща на нашия другар Козма Георгиев. Прегръдки, плач . . . Една след друга се изреждат братята и сестрите на Козмата . . . Възгласи „Да ни е вечна свободата!“ се разнасят отвред . . . А камбаните бият ли, бият! И тъй до късно . . .

На другия ден поехме за Ресен . . . Спряхме се за малко на площада в центъра на градеца. Изведнъж бяхме заобиколени от група граждани, привлечени от трибагреника на колата ни, както и от униформата на нашия другар. „Български офицер! Българите идват!“ —

се разнесе вик сред тълпата и от всички страни заприижда народ. „Къде са нашите?“ — питаха от всички страни... Градът копнееше за българска войска. Малко преди пристигането ни италианците опразнили града... Площадът се напълни с народ. И изведнъж гръмна песента „Гордей се, майко Българио, със своите синове герои, герои, герои!“ Тълпата ни понесе към общината. Нанев се качи на балкона и отново държа пламенна реч, в която заяви, че не Санстефанска, а Екзархийска България ще се осъществи. Нестихващо „ура“ съпроводи думите му. И гръмна духова музика, незнайно как организирана и пристигнала с нова маса народ...

Изпратиха ни надалеч по охридския път... При с. Лева река видяхме група селяни, които издигаха триумфална арка, накитена с цветя. Като видяха колата ни с трибагреника и човек с българска военна униформа, изтичаха към нас и развълнувано запитаха идват ли нашите войски. Натъжиха се, като чуха, че още ги няма в Битоля, но ще дойдат скоро... Околните села Лева река (Льорека), Крушйе, Кривени, Златари и др. са се договорили да приготвят именно тази арка за посрещането...

По пътя за Охрид настигнахме отделение италианска войска, която бе напуснала Ресен... Стигнахме до Охрид, но там ни спря италиански караул и не ни позволи да влезем в града. Отведе ни в комендатурата. От кого и как узнали за идването ни, млади охридчани започнаха да ни заобикалят и да разпитват кога ще дойдат „нашите“, българските войски. „По-скоро идвайте — възкликна млад мъж, — защото тук се върши терор. Искат да ни поалбанчат!“

В тоз момент на балкона на комендатурата (всъщност зданието на гимназията, при входа за града — б. а.). се показа някакъв генерал и започна да кряска срещу събралия се народ... Принудиха ни да се върнем назад. Но ние успяхме да кажем на населението да не се отчайва, защото близък е денят и за тяхното спасение. И това наистина стана, но след много месеци.“[261]

За посрещането в Охрид ще използваме спомените на друг очевидец — млад офицер, който е влязъл пръв в Охрид с поделението си:

„Аз бях първият български офицер, който влезе в

Охрид, и последният, който го напусна през 1944 година — пише той. — Сега започвах службата на млад офицер и от многото гарнизони, където можех да отида, сам избрах Охрид, в новосформирания 55-и пехотен Охридски полк . . .

„Поспряхме пред града, за да се пооправим от дългия път . . . Тръгнахме през шпалир от тополи по калдъръмената улица на вечния град. Започна много дългото и трудно придвижване. Дали улицата беше много тясна или морето от хора, които я изпълваха, ни възпираха, не знам. Ние с мъка се провирахме през тях. Възгласи и поздрави откликваха отвсякъде и някакъв тътнеж от непрекъснато „ура“ като лавина заливаше града. Нямаше войнишка колона и посрещачи. Всичко се беше сляло в огромна, жива река, която бавно течеше покрай Чинара, свидетел във вековната история на града от хиляда години. Потокът се изля на градския площад пред пристанището и чак тогава видяхме езерото . . . Но ние нямахме възможност да го огледаме, защото бяхме грабнати, в буквалния смисъл „грабнати“. Протягаха се ръце, обхващаха ни прегръдки и без да ни пускат, предаваха ни на друг. Колко бяха хората, за да прегърнат всички войници на полка, не мога да кажа. Това беше целият град . . . С бохчи, кошници се носеха хлябове, баници, тави — най-често с рибник, с пържена пъстърва, бъклици с вино, ракия. Всичко това стана една грамадна, непринудена, спонтанно уредена народна софра на самия бряг на езерото, под канадските тополи, до лехите с розови храсти, по стълбите и на каменната стена на пристанището — от ресторант „Санстефано“, пред рибната борса, чак до механата на Миле Пирузе. В тихата, топла пролетна вечер с ясно небе и огромна луна, край светлините на града, отразени във вълните на езерото, беше събрано едно огромно семейство, за да отпразнува отдавна очакваната среща . . . Тогава чух песента . . . „Охрид, Охрид, красив, мил, ти за мен си край любим . . .“ и т. н.[262]

* * *

Всичко дотук описано представя картината на небивал, чутовен по размерите си плебисцит в Македония, придружен при това от вълнуващо умиление пред образа на България, към българския народ и българското име. Мигновения на максимално щастие ... И това щастие се очертава особено ярко върху черния фон, който се изправи след четири години. Него най-първо ще видим пак в свещения и до максимум героичен Охрид.

4. Делото на местните български национални сили през Втората световна война

След стихването на буйната радост от освобождението започва засилено да пулсира националният живот на българското население. Във всеки, дори най-затънтен кът в планинските гънки на Марийово, Бабуна, Поречията, Козяк и пр., се откриват училища — на много места за пръв път. Селяните отвсякъде молят за училище и с радост посрещат българските учители като най-мили хора. За удивление на селското население, в по-големите селища се откриват и селски прогимназии, в които често на пансионни начала се прибират завършилите начално училище в малките селца. В градовете се откриват гимназии; в малките градове, като Неготино, Ресен, отначало се създават непълни гимназии, които постепенно прерастват в пълни. Броят на учениците неимоверно расте — за разлика от довоенното време, когато сърбите дори са закривали съществуващите гимназии, за да няма местна интелигенция в страната, а ония, които искат да учат, да вървят в интернатите в Крагуевац и в други градове на Шумадия. Местните учителски сили се оказват далеч недостатъчни и затова пристигат хиляди учители от всички краища на България и служат по 2—3 години в Македония, оставяйки добри спомени сред радушно приелото ги население.

Всички местни национални сили минават в действие с възрожденски възторг. Старите екзархийски учители и учителки, доколкото не са престарели, излизат от забвението и заемат старите си места с небивала радост; други техни колеги и сратници, изпъдени от сърбите, пристигат след дълги години емигрантски живот. Всички те, ветерани на българската просвета и нейни фанатични носители, застават покрай младите си наследници. Тия млади сили пък още в първите дни на възстановяването на учебното дело молят по-скоро да бъдат изпратени в старите предели на България, за да усъвършенствуват познанието си на българския книжовен език. След това всички заемат места — предимно в градовете.

Закипява културно-общественият живот в освободения край. Акционните български комитети постепенно предават функциите си на редовните власти и се включват в общото национално дело, всеки според подготовката си. На повърхнината изплават всички ония борци срещу сръбската насилническа власт, минали по пътя на мъченичеството. Това са на първо място членовете на ММТРО и на ВМРО с плеядата техни сподвижници. Те представят широка мрежа по цяла Вардарска Македония. Сега тия дейци от ММТРО са завършили образованието си и заели съответни постове в обществения живот като инженери, лекари, училищни инспектори, директори на гимназии, ветеринарни лекари, агрономи, лесовъди, юристи, кметове на общини, стопански дейци, журналисти, адвокати, висши държавни служители (помощник-директори на областта, областни директори — Скопйе, Битоля), общественици и т. н. Това са все бивши мъченици за българското име, лежали с години по затворите на Ниш, Скопйе, Лепоглава, Сремска Митровица, Белградската Главняча, Пожаревац и къде ли не, или са пращани в концентрационни лагери в Баина Баща, Палисад, Иваница, Меджумурие и др., или пък са били забягнали в чужбина.

В националния живот, всеки според силите си, се включват и старите дейци на ВМРО — предимно илинденци. Сред народа са отново Антон Кецкаров, един от водачите на Илинденското въстание в Охридско, изключителен служител на народното дело; край него в Битоля е Георги Попхристов, водач на Илинденското въстание в Леринско, секретар на Смилевски конгрес; в Куманово се подвизава прославеният войвода Кръстьо Кумановски, в Битоля и Преспата — старият войвода от тоя район Спиро Олчев, край него — прославеният войвода Кръстьо Трайков, в Прилеп — Даме Попов . . . Тъй в Щип, Кавадарци, Струмица, Радовиш и къде ли не. В Скопйе е особено активен Коце Ципушев — народен мъченик, лежал 19 години в сръбските затвори; до него е големият герой Трайчо Чундев, сега вече пионер на трудовото дело, и тъй нататък. Около тях са плеядата още живи илинденци, четници, ятаци на ВМРО.

Най-много са обаче ония, които дават дух на народните маси и които остават безименни в народната борба. Това са ония десетки хиляди затворници, за които видяхме да говорят дори скопските партийни първенци, като Кирил Миньовски, Лазар Колишевски и др. — оня безименен брой, представящ народните низини, към който прииждат и десетките хиляди техни жени, деца, братя, сестри... незнайни за историята мълчаливи герои, носещи в себе си безсмъртния национален инстинкт. Всички те изведнъж проговорили при народните тържества, събори, манифестации, с усет за съдбоносните за нацията ни моменти.

Какъв е бил главният двигател на всички тези хиляди българи в националната им изява? Отговор ни дават съдиите от по-сетнешните съдебни процеси за найвидните български деятели. Тоя отговор гласи:

„Запазването на българското национално чувство в македонския народ беше и остана мото на тяхната целокупна активност.“[263]

Каква похвала за проявата на тази добродетел, която скопските съдии посочват като смъртен грях!

Но да видим в какво на практика се е изразила тази „целокупна активност“. Това са преди всичко гражданските национални клубове, организирани от елита на македонската интелигенция по всички градове на Вардарска Македония. Имената на много от тях са известни на нашата общественост от по-рано, както и от нашето изложение във връзка с ММТРО и Скопския студентски процес. Нека споменем известен брой от тях: инж. Димитър Чкатров от Прилеп, лежал цели 10 години затвор; д-р по философия Димитър Гюзелов от Дойран, главен обвиняем при Студентския процес; инж. Харалампи Фукаров от Прилеп, също осъден в процеса; д-р Тодор Гичев от Щип, също осъден в процеса; д-р Борис Светиев от Битоля — също; д-р Никола Андонов от Скопйе; д-р Тома Петров от Скопйе, съден в процеса с Димитър Шалев; Никола Павлов Бутика от Тетово, адвокат; и техни съратници. От по-възрастните дейци трябва да споменем Димитър Шалев и съратника му Григор Анастасов — адвокати и известни с петицията си пред ОН; д-р Александър Георгиев от Кратово, лекар; Стефан Яникиев Стефанов от Кратово — защитника на подсъдимите скопски студенти и пострадал поради това; Апостол Апостолов от Крива Паланка и т. н.

Още през юни 1941 година те изработват статута на гражданските национални клубове. Същественото в него личи в следните пасажи:

Чл. „Целта на Клуба е да работи за създаване в широките народни маси едно дълбоко съзнание за държавата и татковината.

Чл. 3 — Да развива българското национално съзнание сред младежите и да се бори против всички елементи, неприятелски на българщината.

Чл. 4 — Да работи за бързото приобщаване на Македония към майката отечество и обединяване с нея във всяко отношение, без сътресения и с любов.

Чл. 5 — Да се бори за освобождението и обединението на всички поробени българи, за да се създаде една голяма България в нейните етнически, исторически и органически граници.“[264]

От скопските автори узнаваме и кой къде е застанал начело на местния граждански национален клуб: в Куманово — Кръстьо Лазаров Кумановски (споменатия окръжен войвода на Скопския окръг); в Щип — д-р Тодор Гичев; в Битоля — д-р Борис Светиев; в Ресен — Димитър Попевтимов; в Охрид — Христо Паунчев; в Крушево — д-р Стерьо Боздов (също един от осъдените студенти); в Неготино, Гевгели, Струмица, Радовиш начело застават другари на Чкатров и Гюзелов, които участвували в основаването на местния клуб.[265]

Изоставяме дългия списък на деятели в областта на обществено-културната дейност на тия клубове, за да се спрем на конкретните им задачи, които изпълнявали с ревност. Главните теми на техните беседи, речи и масови събрания по Македония били върху историята на българския народ, неговите борби за свобода от чуждо иго, възкресяване на спомена за националните дейци в дадено място или на дейци със значение за целокупния български народ. Изобщо: събуждане на националната гордост на македонския българин чрез съзнанието за неговия принос в българската национална съкровищница.

Масовата им акция започва още на 15 ноември 1941 година. Върху това четем следния откъс от протоколите на Скопския противобългарски съд:

„...Кой къде да организира събрание? Китинчев и Шалев казаха — в Скопйе, д-р Тома Петров и д-р Страхил Хаджипанзов — във Велес, Михаил Домазетов — в Щип, Страхил Развигоров — в Свети Николе, д-р Александър Георгиев — в Кратово, Григор Анастасов — в Кавадарци, Иван Петров — в Гевгели, Димитър Гюзелов — в Струмица, д-р Панчо Хаджитрайков — в Радовиш, Трайчо Чундев — в Градско, Велко Спанчев и Коце Ципушев — в Куманово, Йордан Икономов — в Крива Паланка, Борис Паликрушев — в Злетово, д-р Тодор Гичев и д-р Богдан Попгеорчев — в Неготино, Тома Кленков — в Кочани, д-р Константин Тренчев — в Царево Село, Димитър Голчев — в Пехчево, д-р Тодор Апостолов — във Виница, Иван Шопов — в Дойран, Михаил Евтимов — във Валандово и др.“[266]

Както се вижда — цяла една плеяда местни интелигентни сили само в Скопската област. Отделна дейност развиват местните сили в Битолската област, където се проявяват заслужилите в борбата срещу сърбите братя Светиеви — д-р Борис Светиев, лекар, Христо Светиев, инж. химик, и Стефан Светиев, млад аквокат; Сотир Тренчев, адвокат от Ресен; Коста Църнушанов, училищен инспектор, от Прилеп; д-р Стерьо Боздов от Крушево, инж. Методий Ночев от Прилеп, кмет на града, д-р Константин (Кочо) Робев и Дочо Робев — икономист, от Битоля, от възрожденското семейство Робеви: Кръстьо Велянов, журналист, от Крушево; Илия Коцарев, адвокат и кмет на Охрид; Антон Кецкаров (когото вече споменахме) от Охрид и редица други — млади и стари дейци, чиито имена след това ще срещнем между подсъдимите за родолюбивата им дейност.

За Битолската област трябва да кажем и това, че като център на Илинденското въстание тя е богата с традиции и при наличността на още живи илинденци по всички нейни въстанишки селища представяше средище на голяма родолюбива дейност от националните сили. Особено важно за отбелязване е, че въстаналото по това време в Егейска Македония българско население постоянно минавало нелегално границата, пренасяло български книги, а децата в огромен брой идвали да се учат в българските училища. Създадени били и пансиони за тях. Това били деца с висок български дух, който удивлявал всички и вливал пламък и у местната младеж.

И едно друго явление трябва да се отбележи, особено в Битолската област. Там идвали учителите от окупираната от италианците и албанците част на Македония, за да получават книги и учебници и да поддържат нелегално българските училища, надявайки се, че един ден и тия селища да станат част от българската държава. Между тях имало истински апостоли на българщината, действуващи с риск, но и с преданост.

Както в Скопйе, така и в Битоля местните интелигентни сили образуват „Народен университет“, в който всяка седмица се изнасяли беседи върху народностни теми, придружени с концертни програми или филмови прожекции, и то винаги при препълнен салон. Местното население чествува и своите ветерани-борци. В Скопйе това става на прославения войвода Кръстьо Кумановски и Величко Велянов, а в Прилеп са чествувани всички живи просветни дейци, на брой около 40, заедно със старите им директори Йордан Бомболов и Христо Шалдев. Това става при прославата на 100-годишнината на прилепското училище „Св. Кирил и Методий“ на 24 май 1943 година. По този повод е издадена и специална книга-сборник от спомени на живите учители и директори и от специални изследвания за учебното дело в Прилеп през столетията под заглавие „Сто години новобългарско училище в град Прилеп“. На тоя празник Прилеп показва отново българския си дух: хилядно множество народ изпълва големия черковно-училищен двор и пред големия плакат на старото училище, поставен на мястото, където то се е намирало, цялата учаща се младеж пее възхвала на българските просветители и след това в дълги редици минава в церемониален марш пред трибуната, където стоят старите просветни прилепски дейци, разплакани от умиление. Това Прилеп никога няма да забрави.

За да допълним характеристиката на дейността на споменатите местни народностни сили, ще споменем лаконичната характеристика, която ни дават скопските автори за тях: „Българската кауза приеха като свое учение, а влизането на българските окупаторски войски в Македония — като „велик час на освобождението“.[267]

Особено забележително е изказването на Димитър

Гюзелов пред скопския македонистки противобългарски съд през 1945 година:

„Едно от нашите най-забележителни стремления по това време беше: в рамките на Велика България да влязат и западните краища на Македония с Тетово, Гостивар, Дебър, Кичево и Струга.“[268]

Във връзка с това са организирани големи митинги на централния площад в Скопйе, на който е говорил пред хилядно множество граждани един от деятелите на гражданския национален клуб — Велко Спанчев. Запазени са много снимки за тия прояви.[269]

На края на изложението ни за дейността на местните национални сили е необходимо да споменем и за отношението им към делата на тогавашното правителство. Всеизвестна истина е, че неговите органи извършили много грешки. Националните местни сили критикували упорито властта за тесногръдото ѝ отношение към положението в Македония. Но тая критика е била градивна, родолюбива. В това отношение красноречив документ за високо родолюбие може да ни бъде един откъс от приятелско писмо на д-р Димитър Гюзелов, което е разглеждано пред македонисткия съд:

„Досега ние често сме били измамвани (от правителството — б. а.) — пише Гюзелов на 14 март 1944 година до приятеля си в Струмица. — На нас остава да чакаме делата и след това да кажем, че сме изоставили критическото си отношение към правителството. А дотогава ние високо ще държим знамето на нашето славно минало и няма да капитулираме все докато не видим, че свободата е получила такова съдържание, за каквото се борихме, за каквото давахме жертви и с което можем да се явим пред народа и пред нашите паднали великани тъкмо за тая българска свобода!“[270]

За този кристален идеализъм една година след написването на писмото си д-р Димитър Гюзелов е обесен по решение на македонисткия съд в Скопйе; неговият неразделен другар инж. Димитър Чкатров — застрелян; техният по-възрастен сратник Спиро Китинчев — уморен в затвора от изтезания; бившият защитник на скопските студенти Стефан Яникиев Стефанов — застрелян в полето „при опит за бягство“; Роза Койзеклиева — една от основателките на споменатата Тайна женска организация — уморена в затвора от изтезания... и т., и т. н. — предълъг именник, който тук съзнателно изоставяме.

Онова, което джелатите Жика Лазич, Добрица Маткович, генерал Наумович пропуснали или не пожелали да извършат, извършват го техните приемници. Така че всички ония плеяда национални дейци, които споменахме по-горе като апостоли на българщината, до един — ама до един — са или избити, или уморени в затвора, или онеспособени за живот, бидейки излезли от затвора слепи, сакати, онемощени от страдания, а останалите след излежаване на дълги години строг тъмничен затвор — запокитени в периферията на живота със съкратени жизнени сили.

Но далеч по-голям е броят на ония пламенни българи, чиито имена не се споменаха, защото са хиляди и представят ония многохилядни народни маси, които с ликуване посрещали идващите български войски. И те в най-голямата си част минали през затворите, обвинени в „соработка со окупаторот“. Това са ония „бугарофилски маси..., които посрещнаха българските войски с цветя“ и които вярват „в освободителната роля на България... вярват на българските власти... имат неизживяна илюзия по отношение на българите...“ Хранят „голяма омраза към Югославия...“, т. е. представят „многобройността на българофилските елементи“ — както намираме текстуално казано в документите на ЮКП.[271] Следователно броят на арестуваните в тия страшни дни многократно надхвърля броя на затворниците в стара Югославия, който — както цитирахме на съответно място — ни посочиха Мильовски и Колишевски.

Тъй македонският българин изкачваше най-високото стъпало на своята голгота. Най-черната страница в историята на македонските българи бе изписана с кърви и страдания. Толкоз по-черна е тя върху светлия фон на небивалата радост на тия българи при посрещането на българските войски през майските дни на 1941 година.

И толкоз по-светли, дори безкрайно вълнуващи са няколкото припламвания на българския дух, които се явиха в настъпилата национална нощ над Македония. На тях са посветени последните ни страници.

ГЛАВА ДЕВЕТА

ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ ПРЕД ОЛТАРА НА БЪЛГАРСКОТО ИМЕ В МАКЕДОНИЯ

1. Българският дух на Охрид в най-усилните дни. Раздялата с българските войски

В първите дни на септември 1944 година Македония се озова всъщност пред най-усилните си дни. Там народната мъка започна с изтеглянето на нашите войски. Най-силен израз тя намери и този път (както през Възраждането и Междусъюзническата война) в древния Охрид, и то с две вълнуващи прояви, които ще останат изключително светли в българската история. Това са: раздялата с последните изтеглящи се български военни части и спасяването на българските военнопленници от германски плен. Използваме автентични данни от очевидци, събрани от автора на тези редове.

В описанията на посрещането на българските войски в Охрид видяхме с какъв ентусиазъм са извършили това охридските българи. Върху тоя фон може да се разбере пък и неизразимата им мъка при изтеглянето на българските войски през септември 1944 г.

Най-автентичен разказ за това събитие ни дава същият офицер от 55-и полк, който ни описа посрещането, тъй като той е останал на служба в Охрид през всичкото време.

Въпреки официалната заповед да бъдат унищожени складовете и други военни обекти, полковник Дренски позволил всичко да бъде предоставено на населението, включително и оръжието, което не могло да бъде понесено. Всичко било поверено на кмета на общината — големия български патриот Илия Коцарев. След това войската потеглила на път. Предаваме най-вълнуващата част от описанието на напускането на града.

„На другия ден, 6 септември, трябваше да тръгнем, но не тръгнахме, защото трябваше да изчакаме да се организира защитата на града, сформирана от местни граждани от страна на кмета Коцарев и въоръжена с наше оръжие... На другия ден, 6 часа сутринта, тръгнахме от флотските казарми. По правило трябваше да минем от Студенчища през югоизточните покрайнини на Охрид ... и да стигнем до казармите край пътя за Ресен... Но на мен ми се видя срамно да мина по този път и да изоставя този народ, без да му кажа нито дума. Затова, противно на всякакви военни правила... аз реших и заповядах колоната да се движи по посока на центъра на града... Колоната достигна кръчмата на Пирузев, ресторанта на Радичев и площада пред пристанището без никакви пречки. Часът беше около 7.30. Пристанището беше пусто... Отделни хора имаше само пред агенцията за междуградски рейсове. На дюкяните от градската чаршия сега отваряха кепенците... Тук за малко поспряхме. Не можехме сега да запеем, не можехме да минем и с маршировка. Тръгнахме със спокойна, смесена, твърда крачка и така навлязохме по калдъръмената улица. Очевидно не ни очакваха... Но... стана нещо странно и необяснимо за нас. В миг бързешката и неспокойно започнаха да притварят кепенците и затварят дюкяните. Отделни хора не се насочиха и насъбраха около нас, както друг път при преминаване на войници. За няколко минути всички се прибраха и улицата опустя. Известно смущение ни обхвана и така несигурно колоната продължи. Когато се изравнихме някъде пред аптеката преди площадчето при Чинара, заблъскаха се големите дървени порти на къщите... и от всички домове заприиждаха хора, цели семейства. Притокът беше неудържим. Някаква стихия постепенно се развихряше. Изненадани в първия момент, ние спряхме, но след това и да искахме, не можехме да продължим. Бяхме блокирани. От всички страни прииждаха хора и напираха, особено от тесните, стръмни улички при Чинара и откъм стружкия път, откъм гимназията, по насрещната посока край пощата... Всички тичаха запъхтени и в надпревара, неспокойни, развълнувани... цели семейства със старите и болни хора, с малките деца на ръце, жени, младежи... Но... нямаше възторжения вик, както при среща, а сподавени стонове и възгласи: „Златните... Милите... Ох, нашите момчета, отиват си!“ И пак страшните непускащи прегръдки на болката от раздялата и рукнали сълзи на неизмерима мъка ... Никой не можеше да въздържа ни плач, ни сълзи. Ние бяхме вцепенени, смазани от безсилие ... Сега виждахме истинската трагедия на целия народ ... „На кого ни оставяте?“ — това беше запитването на всички. Нямаше и не можеше да има за нас по-страшен от този въпрос ... И всички се чувствувахме неизмеримо виновни. С тези хора ние бяхме изживели опиянението на щастието и радостта от свободата. Сега трябваше да бъдем смазани от раздялата и — по-страшното — от онова неизвестното, което щеше да дойде след това ... Някои от жените и момичетата бяха пребрадени с черни кърпи. Много от тях носеха стиски от здравец и стръкове от чимшир и ни кичеха с тях. Отделни старици се вайкаха и нареждаха думи след думи, монотонно, напевно. Покрусата беше масова ... Но в този момент охридчани пак намериха сили да покажат, че няма за тях безнадеждност ... Целуваха ни през сълзи, старите благославяха, а някои раздаваха подаръци: тъкани, домашни кърпи, ръчно плетени чорапи с цветни шарки и сърма, пешкири от тънко платно, груби кошули — всичко измъкнато набързо от старите домашни сандъци ...

Опитахме се да успокоим охридчани, като казвахме, че в града сме оставили много оръжие и храни за тях; че не се знае точно какво ще стане в бъдеще; че не е изключено пак да се върнем ... Но народът знаеше от горчивия си многовековен опит, че му предстоят тежки изпитания.

... Беше минало повече от час. С мъка възстановихме колоната. Последни неудържими избухвания. Дълго следени от двете страни от неспокойно втурнали се тичащи хора, ние продължихме пътя си ... Така стигнахме с. Косел, където се даде първата почивка ...

По това време откъм Охрид с голяма бързина се зададе немски мотоциклет. Той внезапно спря в средата на нашата колона; войникът поздрави и потърси офицерите. Представи се и повдигна платнището, което закриваше коша. Тогава с изненада видяхме, че в него има няколко десетки вещи, каквито бяхме получили при раздялата като подаръци: кърпи, чорапи, пешкири, скътани в пакетчета, накичени със здравец и чимшир. Това било от охридчани ... Поставихме всичко на едно платнище ... Всички се струпахме около подаръците. Започнах да ги раздавам както се случи на околните, защото всеки не можеше да получи, нямаше за всички . . . Тогава се обадиха, че, за да вземат повече хора, по-добре е да ги разделим. Нали важното е всеки, ако може, да има спомен! И така раздадох всичко (по един чорап, по една кърпичка . . .).

Тогава всички бяхме млади, нямахме и 25 години. Но в този ден . . . за няколко часа възмъжахме . . . И вече за цял живот не може да бъде изтръгнат от сърцата ни копнежът за Охрид . . ."[272]

Нима след всичко това е нужно да подчертаваме, че този трагичен плебисцит за българското име е по-силен и от оня при истилямите?

Но месец след това последва още един, още по-вълнуващ. Тогава Охрид бе готов да изгори. Това ще видим в следващите редове.

Спасяване на българските военнопленници от германски плен

Както е известно, при самото изтегляне на нашите войски от Македония България обявява война на Германия. Започват военни действия между организираните германски военни части и разпокъсаните оттеглящи се български части . . .

По същото време самите германци се изтеглят по две посоки — по долината на Вардар и по големия друм Солун—Лерин—Битоля—Охрид—Дебър—Тетово—Качаник. Докато германското управление все още стои в Охрид, през първите дни на октомври 1944 година в града пристига нова германска част, която води със себе си голяма група български пленници. Около 25 души от тях успяват да се укрият в града благодарение на недостатъчно строгата охрана. И тогава започва истинското изпитание за Охрид. Данни за това черпим направо от най-важния очевидец — фотографа Петър Савинов и неговата съпруга Грете Савинова, австрийка, която играла и ролята на преводач . . .

След като германците открили, че са им избягали пленниците, комендантът на града, капитан от морските войски Баумгартен, поискал от гражданите да му предадат пленниците, които са укрили, иначе ще накаже целия град. Специално от кмета на града Илия Коцарев поискал да му предаде 25 души комунисти като заложници срещу избягалите и укрили се в града 25 български войници. Но Коцарев — стар български патриот, отказал да стори това с думите: „Аз мога да умра, но не мога да предам 25 души граждани и да затворя 25 къщи!“

Тогава под формата на образуване на стопански комитет Баумгартен поискал от гражданите да представят 20 видни охридчани. Между представените били и Манев, Каваев, Филипчев, Кецкаров — директор на гимназията, и други първенци на града. Немецът обявил, че всички тия 20 души ще задържи за заложници срещу укритите войници. Дал срок пленниците да бъдат предадени до 9 часа вечерта, иначе ще изгори града. При хотела на Радичев и при Чинара били поставени противосамолетни оръдия за обстрелване на града, който бил обсаден от всички страни. Наредбите на коменданта били съобщавани чрез общинското барабанче. Барабанчикът, придружен от двама заложници (между тях самият директор на гимназията Методий Кецкаров), викал по улиците: „Всеки, който е укрил български войник или знае кой е укрил, да го предаде, иначе градът ще бъде изгорен.“ Същевременно обаче със знаци и алегорични думи давали да се разбере, че не бива да правят това.

При това положение настанала неимоверна тревога по целия град, която се превърнала в паника . . . Изумените граждани търтили да бягат, като облекли найновите си дрехи, та поне нещо да имат спасено от ценностите си. Но никой не предал нито един войник. Колкото могли, прехвърлили войниците вън от града с помощта на местни партизани, докато обръчът не бил напълно затворен. Останалите войници се криели ту в нужниците, ту в сламеници по таваните и пр.

В най-критичния момент, когато жени и деца се насъбрали да плачат пред Баумгартен, той се смилил и отменил заповедта за изгаряне на града, но наложил откуп: за всеки невърнат пленник искал половин килограм злато. Но откъде толкова злато? След много молби намалил сумата на общо 10 килограма . . .

Започнал най-вълнуващият момент: жените донасяли нанизи жълтици, останали от сватбите им; други давали златните си венчални пръстени, обици, гривни... Веригата от дарители непрекъснато се точела пред германския капитан и давала последното скътано злато. Един бил общият възглас: „Сѐ ке дайме, бугарски войник не даваме!“

По тоя начин били събрани 840 наполеона освен от накитите. Но суровият немец още чакал. Най-после пристигнал свещеник Тома Каваев и сложил върху златния куп позлатения кръст на черквата „Св. Климент“ с думите: „Свети Климент не вардел и пак ке не вардит!“ Това накарало да трепне сърцето на немеца. Той се трогнал и наредил да бъдат върнати на всичките накинакитите, а наполеоните да се използуват за зимната помощ. Кметът предложил на Баумгартен по един наполеон за всеки войник, но оня отказал. Тогава Коцарев му подарил своя пръстен и германецът приел единствено него — за спомен. След това немското отделение си заминало, изпратено от цялото население с радостни възгласи и подаръци — хубави ябълки в пълни кошове.

Това велико събитие, което няма равно на себе си по цялата българска земя, е станало на 13 и 14 октомври 1944 година.

— Охрид се бил обединил около своя кмет-герой Илия Коцарев, който проявил величието на духа на древен българин. Това не попречило след изтеглянето на германците да бъде арестуван, съден и осъден на 20 години затвор, където ослепял и бил пуснат, за да умре наскоро след това у дома си. На погребението му обаче цял Охрид до един човек отдал почит на тоя ветеран на българщината и с това още веднъж, за излишен път, извършил плебисцит за изява на българското си съзнание.[273]

2. Началният кървав данък заради българската изява

При самото изтегляне на българските войски и непосредственото влизане на партизаните в опразнените градове започват най-тъжните страници за българщината в Македония. Под върховното ръководство и запобеди на Светозар Вукманович Темпо, който заявяваше, че не може дори да гледа български войник, та бил той и отечественофронтовски,[274] започна изпълнението на заветната мечта на Маткович и Лазич — унищожението на българските патриотични сили, които през време на българското управление в периода на Втората световна война продължиха делото на старите поколения, като постепенно възстановяваха българските национални ценности, потъпкани от сърбите: училища, черкви, читалища, културни сдружения и участие в народното управление.

Пръв Прилеп изпитва тяхната ярост. По заповед на Темпо и Цветко Узуновски там започва избиването на другарите на Методий Шаторов.

Както е известно, Методий Шаторов (с псевдоним Шарло) беше главен секретар на Покраинския (областния) комитет на ЮКП за Македония през време на разглежданите събития. Всеизвестен пролетарски интернационалист и професионален партиен деятел, Шаторов не беше национален нихилист, а български патриот, родом от Прилеп. И като такъв той посрещна с радост пристигането на българските войски след разгрома на Югославия, заедно с другарите си погледна със симпатия на образуването на български акционни комитети и отказа да се подчини на заповедта на ЦК на ЮКП — да брани Югославия и да се бори за нейното възстановяване. Нещо повече, той отстрани от ръководството сръбските инструктори Драган Павлович и Добривое Видич, обяви се срещу присъствието на сръбските колонисти, бидейки оръдия за национален гнет в Македония и за нейното посърбяване и побърза заедно с другарите си да присъедини македонската комунистическа партия към БКП, действувайки в унисон с нейното ръководство. Върху това говорят преди всичко партийните документи на ЮКП. Тук ще цитираме за удобство само едно публично изказване на Цветко Узуновски—Абаз, бивш член на Главния щаб на македонските партизани, а в случая министър на вътрешните работи на СР Македония. В своята реч пред учредителния конгрес на борците против фашизма той дава следната вярна, макар и със злост направена характеристика на родолюбивата дейност на Шаторов:

„Теорията на Шарло, че българската войска не била окупаторска, ...открито отрича националния въпрос на Македония и в **неговата великобългарска душа**

Македония значеше само една **българска** покрайнина, **където живеят българи, а не македонци** със свои отделни национални отлики и чувства . . ."[275]

Но за отбелязване е и още едно признание на Узуновски, че и години, след като Шаторов е напуснал Македония не по своя воля, идеите му продължават да живеят сред македонските комунисти. Узуновски казва: „Тези теории, както и подобни други, бяха възобновени и през 1942 година, та дори и до края на освобождението на нашия народ (т. е. до 9 септември 1944 — б. н.) . . . **И днес** ние сме принудени да се борим против схващанията на някои хора, които поради все още неразчистени **великобългарски илюзии** измислят и разпространяват разни теории **против нашия език, против нашата националност**, фалшифицират нашата национална история и подбуждат против Народна република Македония."[276]

С други думи, и най-прогресивните сили в Македония са стоели по националния въпрос на единни български позиции. А това за Темпо, Узуновски, Колишевски е смъртен грях. И тъкмо те трябвало да бъдат най-първо затрити. Избити са първите сътрудници на Шаторов: Димче Топличанец — Клайнето, Ордан Дебеломесо, неговият син Христо Йорданов Дебеломесо, Трайче Електротехникът (от с. Селце), Коце Кюркчиев (самоубил се) и др. А Кюркчиев е един от основателите на комунистическата група в Прилеп още в началото на партийния живот.

Същевременно още с влизането на партизаните в Прилеп са застреляни по улиците на Прилеп проявени българи, като Александър Хаджиздравев, потомък на възрожденско семейство, юрист, Ицко Сърчар, търговец, Илия Ристески, шивач, Дончо Северски, стар четник, Никола Стоянов (Мамин Кольо), шивач, много активен българин, Миро Симоноски, роднина на Димитър Талев, Илия Оровчанец—Никодинец и ред други, избивани пред собствените им домове като кучета, без съд, без милост.

Същевременно започва поголовно арестуване на всички, които са се радвали на освобождението, т. е. на елита на Прилеп, който минава през съд, завършил с 10 смъртни присъди и няколко десетки други на строг дългогодишен затвор.

Успоредно с тази прилепска касапница във Велес се извършва ужасно по размерите си престъпление: изклани са без всякакво разследване и съдене около 60 души проявени българи начело с любимеца на града д-р Богдан Попгеорчев, бивш член на ММТРО и културен деятел. Останал на поста си лекар, той денонощно превързвал ранените партизани при борбата с изтеглящите се немски войски и бил арестуван по бяла престилка и окървавени от превързаните рани ръце, с готови бинтове да превръзва други. Цял Велес се вдига на крак, събират се стотици подписи под молбата да бъде пощаден заедно с останалите видни граждани. Напразно. Избити били след изтезания. От дългия списък имена на жертвите ще спомenem няколко по-известни: д-р Богдан Попгеорчев, Димко Крепиев, 60-годишен, бивш български учител; Лазар Крепиев, братовчед на Димко (двамата братовчеди били жестоко изтезавани, защото продължавали да твърдят, че са българи); Благой Гьорчев; баща и син Пере и Раде Торопан; Асен Варналиев, Петре Дръндаров и пр. и пр.

По същия начин клане е извършено и в Куманово над 48 души проявени българи начело с д-р Йосиф Андонов, лекар, „голям привърженик на великобългарската кауза“ (според в. „Нова Македония“), Кръстьо Лазаров Кумановски — споменатия вече стар войвода на Скопския революционен окръг, и десетки други, чийто списък притежаваме.

Тези кланета, които взеха наведнъж повече от 140 невинни жертви, потресват Македония. Дори самият председател на АСНОМ и на правителството на Македония Методий Андонов Ченто протестира публично на един митинг. Но неговият глас на честен българин остава глас в пустиня, защото и той след не много време бива свален от власт, арестуван, осъден на 12 години затвор и почива след 9 години.

И зареждат се съдебни процеси буквално по всички градове на Македония, завършващи с десетки хиляди смъртни присъди или присъди за тежък тъмничен затвор, в който хиляди българи оставят костите си.

Тук обаче нямаме задача да даваме списъци на тия жертви, защото те са предълги и пак непълни. Техният брой може да бъде почувстван дори само като цитираме един от законите, по който са осъждани хилядите родолюбци. Той гласи: „Закон за съдене на престъпленията против македонската национална чест“. Неговата цел е да накаже всички проявени българи, като ги обхване с формулата „... за по севозможни начини на соработуваньe со окупаторот...“, та по тоя начин „го извалкаа македонското национално име и македонската чест“, т. е. сътрудничели на окупатори и по тоя начин чест“, т. е. сътрудничели на окупатора и по тоя начин

Изразът „по всевъзможни начини на сътрудничество с окупатора“ обхваща всяка проява на българско съзнание, като например: неописуема радост при пристигането и посрещането на българските войски през май 1941 г.; устройване на народностни тържества по случай разни годишнини на заслужили за българската кауза дейци — възрожденци, революционери и др.; изнасяне на беседи за важни исторически събития за българския народ изобщо или за местните българи; изгонване на гръцките владици, изграждане на черкви и училища; чествуване на заслужили живи дейци и т. н. С други думи — всичко, което обхваща проявите на национален живот на българщината в Македония. Това става още по-ясно, като се има предвид член 2 от закона, който подчертава, че по този закон ще бъдат съдени лица, чиито дела „не могат да бъдат квалифицирани като предателство или като помагане на окупатора при вършенето на военни злодеяния“. Тогава кои са тия дела на „сътрудничество с окупатора“? Само националните. За такива дела се осъждат хората до 10 години затвор, принудителна работа и конфискация на имотите.

Ето под крилото на тоя закон и на закона за национално предателство (т. е. за твърдението, че македонските славяни са българи) се провеждат огромен брой процеси по цяла Македония. Те обхващат дотук споменати и неспоменати дейци по организирането на българските акционни комитети, всички организатори на посрещането на българските войски, всички членове на българските културни клубове, всички беседчици, оратори, автори на статии — изобщо всички национални и културни деятели при чествуването на българското минало на Македония и изтъкването на нейните настоящи национални достойнства: българския елит.

Но с арестуването, избиването или осъждането на десетките хиляди проявени българи по буквално всички селища на Македония се признава както в стара Югославия съществуването в огромен размер на активна българщина, която със страданията си и дори със смъртта на най-добрите си синове дава гласа си в изумителния плебисцит за българското име.

Подробно изложение на всички тия съдебни процеси, които разплакали Македония, представя отделна задача. Тук ще се спрем само на ония от тях, които се отнасят до спонтанния бунт на Македония в защита на българското име след поемането на властта от титовизма в Македония.

3. Нелегални организации за спасяване на българското име

Колкото и ревностно да било гоненето на проявените българи, немалко били мълчаливите патриоти, които останали в сянка, невидими за гонителите. Защото много голям е бил броят на ония огнени български сърца, които са съзерцавали с радост възстановяването на българските ценности и участвували в масите, без да стоят във фокуса на наблюдателите и преследвачите. При това между тях имало и много прогресивни хора, които отначало искрено повярвали на лозунгите на Манифеста на Главния щаб на НОВ и ПОМ (народоосвободителна войска и партизански отряди на Македония), издаден през октомври 1943 година, които говорели благосклонно за България и българския народ. Ето най-важните:

„Ние ще направим **братство и единство с българския народ . . .**“

„Ние ще работим върху това заедно с всичките народи на Югославия, за да създадем братски съюз на балканските народи, като вземем в нашите братски прегръдки и **братския български народ . . .**“

„. . . създаване на един братски федеративен съюз на балканските народи **върху основата на пълна национална равноправност и признаване правата на самоопределение на народите . . .**“

„Да живее единството и братството на народите на Югославия с **братския български народ!**“[278]

Братство и единство с българския народ! Значи Македония ще бъде под един държавен покрив с България! Няма да има граници между тях... Нима това не желаеха нашите големи възрожденски революционери начело с Каравелов?

Уви, единствено двама членове на Главния щаб вярвали в тези лозунги — Методий Андонов Ченто от Прилеп и Венко Марковски. С тях Ченто неволно подмамил много хора да тръгнат в помощ на новото дело. Мнозина от искрено повярвалите на тези съблазни веднага се записали доброволци в Македонската бригада и тръгнали заедно с отечественофронтовските български войски срещу германците в Македония. Но още в първите дни разбрали, че горчиво са се измамили, защото видели, че е поставено ужасното условие за „свободата“ на Македония — да няма там българи. Тогава помислили за старите пътища на ВМОРО. Така възникнали няколко нелегални организации, и то напълно спонтанно, без каквото и да е влияние отвън, най-малко от България, тъй като тя била вече вън от строя. Дори, напротив, временно била и против това начинание.

Три от тези организации, независими една от друга, обхванали почти цяла Вардарска Македония, всяка в свой периметър — както ще видим по-долу.

Организация „Демократичен фронт „Илинден 1903“. Първият меморандум до Великите сили

През октомври 1945 година скопските власти арестуват цяла група българи от Вардарска Македония с обвинение, че са образували начало на „терористична организация с чети“. След жестоки разследвания обществеността узнава, че наистина такава нелегална организация съществува и дори извършила важен акт — изработила меморандум до Великите сили с молба да се реши Македонският въпрос в духа на идеите на старата ВМРО, осветени чрез Илинденското въстание.

Начело на тая организация, която имала за център Битоля, са били трима смели българи от различни краища на Македония: д-р Илия Чулев от Кавадарци, един свободоумен мъж, който бил избран за народен представител в Скупщината на земеделската листа на Мечек през 1938 г.; Константин Хрисимов—Смилец, учител, от с. Старчища (Драмско), и д-р Димитър Златарев, юрист, от Охрид, братов син на героя от Илинден Наум Златарев. Преследван в стара Югославия като македонски патриот, Чулев бил особено обичан в цяла Тиквешия и се ползувал с почит сред македонската интелигенция. По занятие лекар, той се записва доброволец в Македонската бригада и става лекар след това на VI македонска бригада с началник Константин Хрисимов.

Самият Хрисимов е потомък на прочутия войвода от Кресненското въстание Стоян Карастоилов от с. Старчища. Той също тръгва доброволец в Македонската бригада, организирана в София, и се бие срещу германците в Македония редом с партизаните. Когато бригадата става корпус, той става началник-щаб на отделна, 6-та бригада, тъй като притежавал военна подготовка.

Д-р Димитър Златарев е притежавал високо европейско образование, владеел няколко езика, от които отлично френски. Доктор по правото, той се ползувал с авторитет сред народа като отличен българин.

Тримата патриоти стигат до единство в разбиранията си за борба да се спасява българщината от сръбското настъпление, което виждали как се проявява още в самата бригада и в първите дни на общата борба. И създават тайна организация под името „Демократически фронт на Македония „Илинден“ 1903“. Изработват си и печат със същия надпис и започват организирането на предани на българското дело хора от разни градове, но с главен център Битоля. Организационната мрежа расте и се стреми да обхване двете страни на Вардара. Исторически акт на тая организация е изготвянето и предаването на един меморандум до Великите сили от името на Македония. В него се иска обособяване на Македония в отделна държава с еднакви права за всички населяващи я народности, най-многобройната от които е българската. Според една запазена черновка на една от редакциите на тоя меморандум, доставена ни от преживелия събитията Хрисимов, най-съществената му част гласи:

„До заседаващите в Лондон министри на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания.

Ваши Превъзходителства,

Заглъхна зловещият вой на войната, която повече от четири години разтърсваше света ... Борбата за свобода и национална независимост, която водиха много народи, се увенча или ще се увенчае с успех за тях. Но остават още много нерешени въпроси от социален, икономически и национален характер, които чакат своето разрешение. Един от тях е известният на всички МАКЕДОНСКИ ВЪПРОС ... **Населена главно с българи, Македония е страдала заедно с целокупния български народ ...** Всеки поробител се е старael да унищожи всичко онова, което е свързано и напомня за **българския характер на** македонското население ... Възраждането на българския народ през тежкото петвековно турско робство започна пак оттук, от Македония. Всеки камък, всяко дърво, поляна, изворче **напомня за българщина ...** Македонският народ пред очите на културна Европа е разделен на три части, в двете от които (в Гърция и Югославия) се провежда с пълна пара **денационализация на българите ...** Белград измисли нова форма на владичество: създаде някаква си „народна" република Македония, като **провъзгласи българите за „македонци"** по националност. Смени се само формата, а целта си остана същата — бавно, но сигурно сърбизиране на македонския народ. Затворите са пълни с българи. Няма населено място да не е извършено убийство, а във Велес и Куманово и много други места и масови убийства, извършени по най-зверски начин. Мъченията в затворите са средновековни ... **Ако македонецът се чувства българин, е престъпник ...**

Единственото разрешение на Македонския въпрос е: Независима Македония в своите географски граници.

Ваши Превъзходителства,

От името на македонския народ, в интерес на мира на Балканите ние, група членове от ръководството на партията „Демократически фронт на Македония „Илинден" 1903 г.", молим да осведомите Вашите правителства за желанието на македонския народ, който има право на свобода и независимост. Ние сме съгласни и на международна анкета, която ще се увери, че Македония може да бъде Швейцария на Балканите и обединително звено на балканските народи. В противен случай нашият народ ще продължи да се бори дотогава, докато осъществи своя идеал.“

Скопйе, октомври 1945 г.

Подписали:
Константин Хрисимов—Смилец,
д-р Илия Чулев,
д-р Димитър Златарев,
Стефан Ан. Кузманов,
Коста П. Динев“

Главен съставител на меморандума е Коста Хрисимов,[279] но окончателният текст е оформен от тримата. Д-р Златарев го превел на френски език и го предал по уговорен път на един от чуждестранните дипломати, а той от своя страна го отправил по предназначение чрез своето правителство. Връчването на меморандума е наблюдавано от Хрисимов.

Поради показана слабост от страна на един от членовете на организацията, чийто син бил партизанин, властта надушила нещо и започнала арестите на 20 октомври 1945 г. Заловен бил и един списък на членове у едного от съзаклятниците, който имал манията да записва — за отчетност на делото. Благодарение на твърдостта на значителна част от членовете провалът обхванал само известен брой, включително и водачите, и на съд биват изправени 11 души, предимно битолчани, но между тях има и от Неготино, Охрид, Кавадарци.

Процесът започнал на 21 февруари 1946 г. пред Върховния съд в Скопйе. Според обвинителния акт на прокурора било наистина установено, че целта на организацията е била „ДА ОБЕДИНЯТ ВСИЧКИ ЧАСТИ НА МАКЕДОНИЯ В ЕДНО“. Тъй като властта не успяла да залови копието на меморандума, нито узнала за успешното му предаване на Западните сили, прокурорът построил обвинението си върху перифразата на съдържанието му чрез разказа на подсъдимите. Той установил голяма прилика между тоя меморандум и оня, подаден от видни илинденци начело с Анастас Лозанчев, бивш член на Щаба на Илинденското въстание, до Лондонската конференция през октомври 1945 година. Също правил сравнение и с меморандума на македонската емиграция в САЩ и Канада и открил голяма прилика изобщо между трите меморандума, вадейки заключение, че те са дело на реакцията.[280] От името на всички Хрисимов заявил, че акцията е напълно самородна, но приликата лежи в единството на истината за Македония чрез едни и същи исторически факти. „Нищо ново не сме измислили — завършил Хрисимов, — Ние вървим по пътя на ония, които се бориха и мряха за правото дело на Македония.“

При защитата се случило нещо удивително: адвокатът, макар и сърбин, дал правдива обосновка, като подчертал, че подсъдимите са българи, действуват като българи, българи са самите македонци и затова нещо не може да бъде някой преследван . . .

В момента, когато съдът трябвало да прочете смъртна присъда, дошло нареждане за изменението ѝ и подсъдимите били осъдени на максимален брой години затвор. В тоя затвор д-р Чулев се поминал от изтезания, а Хрисимов при тежък труд изгубил единия си крак и след 11 години затвор бил освободен, но вече инвалид.

Организацията на тримата доктори. Вторият меморандум

Тежката съдба на безброя арестувани по цяла Македония и особено страшният ефект от кланетата в Прилеп, Велес, Куманово и в скопската обществена безопасност (където вечерно време са избити над 50 души с картечница), не е възпряла много родолюбиви сили да продължат борбата срещу новото робство на българщината. Създава се друга спонтанна организация, успоредна с битолската на Чулев—Хрисимов—Златарев. Това е организацията на „тримата доктори“ — както е наречена тя, понеже водачите ѝ са: д-р Константин Терзиев от Кукуш, юрист, д-р Васил Иванов, от Струмица, медик, и д-р Коста Тренчев от с. Владимирово, Беровско, също медик.

Данни за дейността на организацията намираме както във в. „Нова Македония“ от 26, 27, 28, 29 и 30 март 1947 година, така и в писаните спомени на някои оцелели от тежкия затвор подсъдими и избягали в чужбина заедно със семействата си. От тия извори узнаваме, че още през пролетта на 1945 година е бил образуван един организационен център в Скопйе от тримата доктори. Как се развила тяхната дейност ще проследим първо според официалните данни, изнесени на процеса в Скопйе през март 1947 година, а след това и според частните източници. Въпреки значителната разлика между тях относно истинските цели на организацията общото остава в тях, а именно: основната цел, средствата и главните форми на дейност.

Според обвинителния акт срещу 13-те главни членове на организацията целта била:

„НР Македония да сѐ откъсне от ФНРЮ, да се създаде самостойна македонска държава, която да обхваща още и Егейска и Пиринска Македония и като самостоятелна държава да получи покровителството на англо-американците."

Средствата за постигане на тая цел били:

„Пропаганда, че тяхната дейност се поддържа от англо-американците, които са приели покровителството над самостойната Македония и обещали, че ще дадат всякаква помощ за отцепването от Югославия.[281]

Провеждането на пропагандата и всички инициативи за постигане на основната цел се извършвало чрез цяла организационна мрежа, която обхванала с течение на времето следните градове: Скопйе, Тетово, Струмица, Пехчево, Царево село (днес Делчево) и околията, Берово и околията. От Малешевията влизали много села, между които Митрашинци, Панчарево, Владимирово, Робово, Тработивище, Будинарци, Русиново, Чифлик, Карбинци, Раданя и пр. и пр.

Системата на организиране била тройки в селата, четворки в околийските и петорки в окръжните центрове.[282]

Разпределението на задачите било следното: д-р Терзиев остава постоянно в Скопйе, д-р Иванов поема Тетово, Скопйе и Струмица, а д-р Тренчев ръководи Малешевско-Царевоселско (Пиянец), където изгражда организации в Берово, Радовиш, Пехчево и разширява мрежата в Кочанско (Виница) и Щипско с помощта на местни хора. Един от тях е Георги Гоцев от с. Панчарево, който поддържа връзките между Царево село и Щип, други действуват в Берово и Беровско (Димитър Пеев от Струмица); в Пехчево и Пехчевско са на пост Методий Попов от с. Будинарци, Беровско, и Кирил

Сивески от с. Робово, Беровско, учител; в Щипско е Асен Темов, бръснар от Щип, и пр. Организацията дири контакт и с албанската организация „Национал шиптаре демократик" за съгласувана дейност. За целта бил натоварен Борис Чаракчиев, прогимназиален учител от Радовиш. Никола Попов от с. Русиново, Беровско, свещеник в с. Митрашинци, Малешевско, поддържа връзка с нелегални членове, които въоръжава и снабдява с храна. Същата задача поема и Благой Гащеев от с. Владимирово, който на въпроса, защо им е било необходимо оръжие, отговаря: „Ще дойде ден, когато ще направим преврат за нова държава, самостоятелна."[283]

Най-забележителната акция обаче е била подготовката за подаване на меморандум до Великите сили, в който точно е изразена идеологията на организацията. Меморандумът е съставен от д-р Терзиев и преписан на машина от учителя Димитър Пеев. За това в обвинителния акт се казва: „Д-р Терзиев . . . през февруари 1946 г. пише меморандум до министрите на големите съюзнически държави, в който . . . иска откъсването на НР Македония от общността на югославските народи."

Според показанията на самия Терзиев (дадени във вестника) в меморандума се казвало: „Македония не е свободна и трябва да се обедини в самостоятелна държава под протектората на Америка . . . Да се извърши плебисцит, който да се проведе в трите части на Македония под контрола на Великите сили."[284]

Според показанията на Димитър Пеев в меморандума имало и исторически преглед на борбите на македонския народ от 1885 г. насам. „На края — заключава Пеев — се отправяше молба: при решаването на световните политически въпроси да се погледне и на македонския въпрос, за да може и той да се реши."[285]

Заглавието на меморандума било: „До Съвета на министрите на външните работи на Англия, САЩ, СССР и Франция." А връзка с чуждестранните мисии щяла да се създаде чрез някоя французойка, с която д-р Терзиев добре се познавал.[286]

Друга особено смела акция е решението на централното ръководство да се опита да поведе легална борба чрез образуване на една политическа партия вън от Народния фронт. Срещите са ставали в дома на д-р

Иванов. „Аз взех върху себе си задачата да изработя програмата на партията — разказва д-р Терзиев пред съда, — а останалите да намерят подписници.“ И вестникът заключава: „Подсъдимите решили във връзка с изборите (за учредителното народно събрание — б. а.) да издирват недоволни елементи и да агитират между тях за поставяне на кандидати — също така недоволници.“

Във връзка с тази акция се пристъпило и към издаване на хвърчащ лист със съдържание: „Апел до народа да продължи борбата за обединение на трите части на Македония.“[287]

Това са данните според официалния източник. Пълната истина обаче намираме в спомените на забягналите страдалци. Главният замисъл на организаторите е бил свързан с борбата за признаване на българската народност в Македония. На учредителните събрания била критикувана властта, чиято политика е насочена срещу българщината. Между другото се настоявало да не се въвежда сръбската азбука, а да си остане като основа българската при изрично застъпване на Ъ като знак за съответния звук. Критикувано било и фалшифицирането на историята. Правени са събрания за отпразнуване на Св. Кирил и Методий и Св. Климент, които тогава не ги зачитали, смятайки ги за български прояви. Събранията се провеждали в провинциалните градове. Направен бил и списък на кандидатите за народни представители от името на организацията.

Организираната група издала и позив до народа, в който се иска признаването правата на българската народност в Македония върху основата на Конституцията и на социалистическия морал.

Меморандумът е действителен, и то изрично от името на българското население на Македония. Но предаването му не успяло поради предателството на един от членовете — Милан Трайков. Меморандумът е написан и преписан в дома на Димитър Пеев и съдържал следните тезиси:

1) Македония е била винаги българска и иска да остане българска.

2) Новосъздаденото положение е такова, че тя е подложена на денационализация, преследва се всяка българска проява. Затова ООН трябва да се намеси и

да се създаде македонска държава под покровителството на Великите сили.

3) Направен е исторически преглед на борбите на македонския народ за свобода, като е подчертан българският характер на борбата и пр.

Преди да бъде арестуван, Пеев унищожил мемоара.

Успоредно върви и организирането на тайната мрежа. Акцията взема масов характер. Селските тройки разпространяват позиви със приблизително следното съдържание:

„Всяко честно македонско сърце трябва да се вдигне на борба срещу повторното поробване на Македония."

„Българите в Македония са най-многобройните и трябва да имат права, равни съ ония на другите народности: албанци, турци, аромъни . . ."

„Долу наследената от великосърбите практика да се отрича съществуването на българи в Македония" и т. н.

За всичко това са осъдени на смърт чрез разстрел: тримата доктори, Методий Попов, Благой Гащеев, свещеник Никола Иванов Попов, Асен Донев Темов. Останалите са осъдени на строг тъмничен затвор от 10 до 20 години. Но Тома Давидков и Димитър Пеев умират в затвора от изтезания.

Обаче с това не се свършва борбата срещу тая организация. Защото срещу останалите нейни членове (доколкото били разкрити при провала) са организирани процеси в Кочани, Делчево, Берово, Гевгели, Радовиш, Струмица, Щип и др. Но тук не му е мястото да се занимаем и с тях. Ще завършим с това, че всички подсъдими са обвинени в активна съпротива срещу новия режим в Македония в духа на главните два процеса: **права за българите, отделяне от Югославия**.

Организацията на Ангел Мишев

Съдебният процес, който започва в Скопйе на 11 май 1948 година срещу група смели българи начело с героя Ангел Мишев от с. Скачинци, Велешко, разкрива съществуването на нова, самостоятелна организация в защита на българското име. Тя се явява като резултат от разочарованието на будните българи от опита за легална борба, направен от страна на движението на тримата доктори Терзиев—Иванов—Тренчев. Тежката присъда над главните членове на тяхното движение показва на родолюбците, че не само не се позволява изявата на българско народностно съзнание, но се и наказва, като се погазват дори елементарните права, формално предвидени от конституцията: правото на всяка народност да се организира и представи в парламента.

От съдебното дирене, за което данни намираме във в. „Борба" от 12 май 1948 г. и в. „Нова Македония" от 14 май същата година, узнаваме, че начело на организацията е бил АНГЕЛ Д. МИШЕВ от с. Скачинци, Велешко — човек с военна подготовка, която получил в редовете на Българската армия, а след това влязъл в Македонската бригада и се борил в редовете на Югославската армия[288] с надежда, че Македония ще получи истинска свобода с права преди всичко за българите като най-многобройни в сравнение с другите македонски народности. Многото процеси и кланетата във Прилеп, Велес и Куманово са го убедили, че се е лъгал жестоко, и намерил сили да мине към въоръжена борба. За целта се свързал с няколко енергични мъже от разни места на Македония: Сарафко К. Гелев — земеделец от с. Брушани, Кавадарско, Пандо Кочов Атанасов от с. Скачинци, Велешко, Живко Й. Илиев — електротехник от с. Манастирец, Кавадарско, Темелко Мешков от с. Бело поле, Прилепско, Дончо Попандонов от с. Ваташа, Кавадарско, и др. и образувал главен щаб на революционната организация с основна цел: свободна Македония в духа на идеите на старата ВМРО. Главното седалище на Щаба била Брушанската планина, на запад от Кавадарци.[289] Това ставало към средата на 1947 година — 2—3 месеца след процеса на тримата доктори. Тогава Мишев и неколцина другари стават нелегални. Отначало пристъпват към разширяване на организацията си към Велешко, Прилепско и околията, Крушево и околията и оттам към Битоля, за които места те имат представители. Както съобщава в. „Борба", макар и с недостоен език, „Ангел Мишев . . . се свързал с разни „отнародени" (!) елементи във Велешката и Кавадарската околия . . . Дончо Попандонов заедно със Слободко Соколов и Фердо

Иванов са се свързали с такива „елементи“ в Прилеп и Крушево. Печатали в голям брой хвърчащи листове, събирали пари и материални средства за ... организацията ... Ванчо Арсов Божинов (-ски), свещеник от с. Доленци, Крушовско, **голям българин,** започнал да формира ... групи в Крушево и Крушевско и да събира парични средства и други материали за ... организацията.“

Организацията имала свой печат, свои куриери, един от които бил Дончо Попандонов, който свързал Щаба с Прилеп и Битоля, пренасял дрехи и други материали за нелегалните и пр.

Началната форма на дейността им се изразявала в пропаганда на идеите на организацията за свободна Македония и критика срещу властта, която е измамила народа и служи на противомакедонски и противобългарски цели. За целта са издавани и съответни позиви. Както узнаваме от показанията на Слободко Соколов от с. Манастирец, само в неговото село са доставени около 300 екземпляра позиви във вид на хвърчащи листове за разпространение сред населението.[290]

Освен позиви използуван е и печатът на македонобългарските организации в САЩ и Канада, до който се добрал свещеник Ванчо Арсов и го разпространявал в Крушевско.

За планиране на организационната дейност са свиквани нелегални конференции в Кавадарци, на които са присъствували граждани и селяни от околията. Изпращани са и писмени покани до лицата, за които се смятало, че ще приемат да участвуват в организацията.[291]

Същевременно е организиран канал през Марийовските планини за минаване в Гърция и създаване на връзка с местното българско население във Воденско, Мегленията и др. — било за снабдяване с оръжие, било за приютяване при евентуален провал, било пък за създаване на връзка със света. Интересно е изказването на Живко Илиев, който, създавайки канала с Гърция, е целял да се добере до връзки с органи на ВМРО или други някои, които биха им помогнали за въоръжаването.[292]

За снабдяването с оръжие и пари особени заслуги имал Сарафко Гелев, който се свързал и с нелегалната група на Ване Рибаречки (загинал трагично по-късно) и я снабдил с автоматично оръжие, бойни припаси и средства.

Най-после организацията пристъпила и към трета форма на дейност — наказателни акции срещу насилнически държавни органи: извършва нападение срещу милиционерски пост в с. Ращани (Велешко), ранява двама офицери от Югославската армия, екзекутира активиста на Народния фронт в с. Брушани Любен Несторов и след това прехвърля атентатора Борис Колев в Гърция.[293]

В това отношение твърде важно е признанието на Милан Мишев Хаджиатанасов от Неготино: „Ние дойдохме във Велес с Раде Стойковски и трябваше заедно с Живко и неговата група да тръгнем за планината и да се присъединим към щаба. По пътя се договорихме, че ще се намерим на сборното място с парола при игрището във Велес. Оттам трябваше да нападнем един милиционерски пост, да избием милиционерите, да им вземем оръжието и, преоблечени в милиционерски дрехи, да продължим към щаба. При започналото сражение край Велес Раде Стойковски рани или уби двама офицери от Югославската армия.“[294]

По тоя начин организацията се стремяла да обхване всички будни български сили и да ги обедини за голяма акция. Но властта излязла по-силна, изловила ръководителите и ги осъдила на смърт или на строг дългогодишен затвор — от 10 до 20 години.

С това не се изчерпва броят на съзаклятниците. В съдебното дирене се споменават и други лица: Димо Соколов, Борис Колев, Ване Рибаречки, Раде Стойковски, Ристо Златев (от Демиркапия), Нучо, Джоджа (от Крушево) и други безименни групи нападатели...

* * *

Както се вижда от дотук изложеното за трите организации, движението на потиснатите българи в Македония в защита на националното име при най-страшните условия, в каквито изобщо се е озовала българщината в тоя край, е обхванало целия Вардарски предел. При отчайващото положение да се разчита само на себе си при най-оскъдни средства, почти с голи ръце в борбата срещу една до зъби въоръжена власт, това движение представя най-трагичното усилие на македонския българин да не се предаде мърцина. Прави впечатление големият замах на акцията. Въпреки непреодолимите препятствия будните българи от града и селото, били те учени или прости, се впускат с устрем да разбиват с глава канарата на народното нещастие. И все пак в случая вълнува не толкова размерът му, колкото готовността за жертвоприношение на тия дейци, макар и напълно изоставени от другите българи. И тъкмо в тая изоставеност проличава величието на българския дух в Македония; проличава великата истина, че корените на вековния български дъб са дълбоки и живеят и тогава, когато тайфунът на чуждото насилие и на измяната е обрулил и дори изпочупил неговите клони. Един негласен лозунг е господствувал в душите: АКО НЯМА СВОБОДА, ИМА ГОЛГОТА!

Следващите описания на локални опити да се продължи съпротивата в този дух потвърждават верността на последните ни думи.

4. Локални нелегални организации за съпротива. Нелегалната организация начело с Йордан Малчев през 1945—1948 год.

По същото време, когато се зараждат посочените по-горе нелегални организации, в отделни селища възникват спонтанни огнища на родолюбива съпротива срещу новото нещастие. Едно такова огнище е малката паланка Виница (Кочанско) — едно историческо селище с български революционни традиции, станало прочуто още през 1897 година със страшната Винишка афера.

Забележителното в случая е, че за национална съпротива като български патриоти се изправят млади хора с комунистически убеждения начело с металоработника-стругар ЙОРДАН МАЛЧЕВ от Виница. Малчев е бил човек с бистър ум и нравствен характер. Още през време на стара Югославия се прочул с борбата си срещу сърбизаторската политика на разни сръбски общественици около родния му край. Особено се отличил с изобличаването на двуличните сръбски опозиционери от рода на Люба Давидович, уж демократ, или на лъжерепубликанците и пр., проповядвайки сцепление на народните сили в очакване на новите събития.

През Втората световна война той се свързал с БКП и разпространявал българска марксическа литература по кочанските села. От тогава неговата група се стълкновила с отделни проводници на антибългарска агитация. За борба срещу тях през 1944 година Малчев излязъл в планината Плачковица с голяма група другари и направил събрание пред около 200 души граждани и селяни, на които държал реч, същественото от която гласи: „Аз съм комунист по убеждение, но както и вие що сте, аз съм българин по народност. Нашата борба ще бъде на два фронта: против германския окупатор и против повторната великосръбска завоевателна политика в Македония.“[295]

През пролетта на 1945 г., когато завършват военните събития на Балканите, цялата група на Малчев — все комунисти — биват арестувани и заведени на баира „Бел камен“ над Виница. Там заварват и друга група българи от Кочанско. На всички завързват ръцете отзад и така един по един ги карат на разпит при органа на УДБА[296] Благой Попов от Прилеп — по-сетне известен като „прокуророт Поповски“, прочут по цяла Македония с жестокото си отношение към подсъдимите. Към завързаните виничани той отправя един и същ въпрос: „Значи ти си оня български бандит, който погазва нашето македонско име. Ти си приказвал, че Македония принадлежи на България. Такива великобългари ние награждаваме с куршум в главата!“

На възражението, че да си българин не е грях и че нали се говори, че ще правим федерация и с България, Поповски скача със стиснат юмрук: „Ние не сме българи! Българите са неприятели на македонския народ! Те са турско племе и наши неприятели. Всички вас, които се казвате българи и сте докарани при мене, нашият пряк съд ви осъжда на смърт. Днес слънцето за последен път ще ви огрее!“ — „Но ние сме комунисти! Нима ще убивате и комунисти, защото са българи?“ — отвръщат му младежите. — „Всички българи без разлика!“ — изкрясква им той.

В очакване на разстрела пристига Вера Ацева, видна партизанка от Прилепско. След повторен разпит тя ги освобождава с предупреждение: „Досега какви сте били, били сте. Сега дойде ново време... Ще живеем в нова Югославия като македонци. Ако продължите да работите против тази политика, ще бъдете строго наказани!“[297]

След излизането от затвора Малчев пада тежко болен и временно излиза от строя. Но после отново се включва в борбата. През 1948 година въпреки многото процеси срещу толкова български деятели той образува „Комитет за освобождение на Македония“, състоящ се от 7 души. От своя страна този централен комитет образува мрежа от тайни комитети по цялата Щипска околия с основна задача — по примера на ВМРО — НР Македония да се откъсне от Югославия и да се превърне в независима република при пълно равноправие на всички македонски народности. Съставен е и устав. Комитетът разполага и със значително количество оръжие и бойни припаси, останали от войната. Най-силна опора намира в сектора на Винишката община, в с. Каменица, в значителен брой села и Малешевията и Овче поле, както и сред младежта на педагогическото училище в Щип. Но тъкмо в това училище става провалът по предателство на ученика Ранко Стояновски. Започват арести на ученици. Четирима от тях — Илия Попов от с. Панчарево, Стоан Алваджиов от с. Църник (Беровско) и още двама от Охрид избягват в България. Но някои от заловените от Овче поле предават Малчев и той попада в затвора. На съд биват изправени седем души. Прокурорът ги кани да се разкаят. От името на всички Малчев заявява:

„Делото, за което сме подсъдими, готвехме съзнателно. Като зная, че думите ми ще излязат и вън от съдебната зала, искам от всички присъствуващи тук да се узнае истината, че оставаме последователи на идеята на Гоце Делчев за борба в отбрана на българщината от всички потисници... Вашите присъди няма да угасят народния дух; напротив...“[298]

Тъй като извори за този процес са ни само спомените на забягнали в чужбина дейци, не са ни известни всички подробности за този процес. Но е известно, че всички са осъдени на дългогодишен тежък затвор: Малчев — на 17 години, Стоян Сарафов, бръснар, от Виница, — на 15 години, Йордан Синадинов, земеделец, също от Виница, — на 15 години. На останалите подсъдими, също осъдени по на 15 години, засега имената не са ни известни.

* * *

С изчезването на Малчев от сцената съпротивата на другарите му не спира. Тя се изразява в четене на българска литература, слушане на българското радио и устна пропаганда за укрепване на българския дух. Властта ги дебне и през 1950 година арестува голяма част от тях — все комунисти, но обвинени в коминформска дейност. Подложени на жестоки изтезания, те биват най-после осъдени на затвор — от 5 до 7 години. Известни са ни имената на част от тях, всички от Виница: Моне Спасов, Йорданчо Крумов Коцанов, Блажо Грижовски, свещеник Йован Иванов, Чиме Ангелов Иванов, Малчо Гачев и др.

Тайни младежки организации

Докато по-възрастните български патриоти създават спонтанно тайни организации по градовете и селата, младежта в гимназиите и извън тях също не остава безучастна. Забележителни са организираните групи в Щипската и Струмишката гимназия, както и бунтовете в Охридската и Кавадарската гимназия. Те носят явно български национален характер и развиват дейност в духа на ММТРО. Ще се спрем накратко на всяка от тях.

Щипската тайна организационна група. Нейното ядро е създадено в Щипската гимназия между учениците от горните класове, сред които имало и току-що служили в армията войници. Благодарение на тях се създала връзка и с казармата, откъдето било получено и малко оръжие. Към тях имало и съзаклятници от извънучилищната младеж. Главен организатор на групата бил Панче Хаджисмилев, един изключително буден младеж и голям родолюбец.

Младежите прегърнали идеите на ВМРО за цялостна, независима македонска държава при ръководна роля на българската народност. Доказателство за това е бил намереният у арестуваните Устав на ММТРО от преди 1927 година (виж Студентския процес в Скопйе). Организацията разполагала с известно количество оръжие, българска патриотична литература и пишещи машини за разпространение на хвърчащи листове с лозунги. Хаджимишев се стремял да разшири организацията и сред учениците в Струмица и влязъл във връзка с тях, но се намерил предател, който издал съзаклятниците и всички били арестувани, главно на 7 март 1946 година. Пред съда в Щип били изправени 12 души. Младежите се държали достойно и били осъдени след петдневен процес на строг тъмничен затвор от 4 до 7 години.

Струмишката тайна организационна група. Нейното съществуване било почувствувано от властта на 1 май 1946 година, когато тя организирала масова антиправителствена демонстрация във връзка с деня на труда в Струмица. Разлепени били позиви по улиците, по стените на сградите, по каросериите на автомобилите, по дънерите на дърветата и пр. със съдържание: „Долу предателите! Долу продажниците! Долу експонентите на сърбизма Димитър Влахов, Лазар Колишевски, Михайло Апостолски и другарите им! Да живее духът на Даме Груев и Гоце Делчев! Слава на падналите Гюзелов и Чкатров!“ и пр. Най-много позиви били разлепени по улиците, където щяла да мине манифестацията на трудещите се. На много места личели инициалите на ВМРО. Данните за всичко това се потвърждават от разказите на очевидци, напуснали Македония.

Органите на ОЗНА (службата за държавна сигурност в Македония) изпоарестували група ученици и младежи — около 25 души. Като главни организатори били разкрити над двадесетина ученици от горните класове начело с Методий Калкашлиев — един изключително смел младеж, Коста Хаджимишев — равен на него по дух, Георги Ярьмов и т. н., известни ни по име общо към 24 души. Властта останала смутена, понеже найголямата част от арестуваните били членове на комсомола („скоевци“ — членове на „Савез комунистичке омладине Югославийе“), следователно би трябвало да са послушни на партийната политика. Но младежите още рано видели измамата и решително минали към идеите на старата ВМРО за независима, свободна за всички народности македонска държава, на първо място за българската като най-многобройна. За целта образували тайна организационна мрежа от тройки по всички горни класове. Следствието установило, че към организацията са привлечени младежи и от Гевгели, Богданци и други близки селища.

Властта изправила пред съда в Щип по-голямата част от арестуваните. На 31 август 1946 година започнал и самият процес. Съдът установил категорично, че съществува организация с идеология на ВМРО. В програмата ѝ влизала и въоръжена дейност, за която цел вече било доставено и някакво оръжие. В помощ на организаторите е бил и младият офицер Никола Караянев от Гевгели, от когото също било получено оръжие.

Пред съда младежите не отказвали, че са създали организацията, но се оправдавали с това, че към такава дейност били тласнати от режима, който погазил всички права на българите и предал Македония на сърбите.

Осъдени били на строг тъмничен затвор от 10 до 3 години, а офицерът Караянев получил 20 години затвор.

За ефекта от тоя процес сред гражданството говори фактът, че при вдигането на осъдените, за да бъдат изпратени в централния затвор в Скопйе, хиляди граждани са излезли на улицата с възгласи на симпатия по целия път за гарата. Това е бил истински митинг срещу властта и същевременно плебисцит за българското име, което младежите смело бранели. За тази им смелост последвало страшно възмездие: трима от осъдените след излежаването на наказанието били убити, уж поради опит нелегално да напуснат страната. Това са Яръмов, Пецев и Белев заедно с още двама техни другари — Топчев и Костуранов. Други от осъдените са забягнали в Америка, а техният съидейник Кирил Абрашев бил заклан. Избиването на петимата младежи, вече студенти, станало на 14 август 1951 година.

Всички данни за двете младежки организации — в

Щип и Струмица — вземаме от разказите и писаните спомени на някои от пострадалите, избягали в Америка.[299]

Съзаклятието в с. Велюса (Струмишко) през 1948—1949 година

Две и половина години след процеса със струмишките ученици, на 8, 9 и 10 март 1949 година в Щип започва съдебен процес с група млади хора от с. Велюса, Струмишко, начело с енергичния гимназист Алекси Стоименов и смелия боец срещу сръбската власт Алекси Котев Митев.

Според обвинителния акт срещу арестуваните 9 млади бунтовници вината им била, че „от началото на 1948 година са организирали нелегална терористична група и като такава са се свързали с други нелегални терористични групи с цел да водят въоръжена борба против днешната народна власт (македонистката — б. а.), за да се създаде така наречената „автономна Македония“ ...“ и пр.[300]

Според писмените данни на Алекси Стоименов подбудите за създаването на тази организация са следните: „Като ученик в Струмица бях в средата на учениците — противници на новосръбския режим. Живеехме с духа на българския ученик и не можехме да се приспособим към промяната, която ни наложи Сърбославия. Спасението от това ново зло потърсихме в организиране и възобновяване на нашата народна организация ВМРО — такава, каквато нашият народ я знаеше от проповедите на по-старите и от народните песни ... И ние се обявихме за такива ... Нашето беше една спонтанна реакция срещу заменяването на БЪЛГАРСКОТО със СРЪБСКОТО. Учениците, с които бях интимен, бяха арестувани на две групи и осъдени на многогодишни изтезания в Идризово. За голямо чудо аз и още едно значително число бунтовници останахме неарестувани.“[301]

Според разкритията, групата изработила програма за работа, започнала събиране на скрито от населението оръжие за нуждите на организацията. Групата се преорганизирала в четири ръководни тройки с определен район на действие. Набелязани били и конкретни задачи за наказване на насилници. Главен организатор бил опитният в конспирацията Алекси Котев Митев, а Алекси Стоименов като най-образован играел ролята на идеен ръководител. В стремежа си групата да се свърже с по-горно организационно ръководство в Скопйе попаднала на агент-провокатор и била арестувана в ръководната ѝ част.

Съдът — според самата присъда — установил, че подсъдимите не са били нито подведени, нито съзнателно повлияни от реакционни фактори, а са **„съзнателно пристъпили и станали членове на организацията, бидейки крайно неприятелски настроени срещу днешния строй, поемайки пътя на въоръжената борба.“** Същевременно съдът установил, че всички са били „предани на тази организация“. При такава обстановка той ги осъдил на тежък затвор от 20 до 6 години и конфискуване на имуществото.

От писмените спомени на Алекси Стоименов узнаваме и други подробности, от които от значение се следните:

1) Освен централната група съществували и други — резервни, в другите села, които останали неразкрити.

2) Пред съда — пише Стоименов — „всички се декларирахме като българи, както се и чувствувахме, но също така всички се изяснихме като борци за свободна и независима Македония.“

Без да се впускаме в други, макар и твърде важни подробности, ще завършим с това, че осъдените се опитали да избягат от затвора, като изкопали канал под стените. Обаче след някой ден едни били изловени, други убити и само двама успели да избягат в Гърция и оттам — в Южна Америка. Загиналите са Динката Грамбозов и Геро от с. Конче.

Други младежки бунтове и съзаклятия

Успоредно с дотук описаните нелегални групировки сред младежта се явяват и стихийни прояви във вид на единични бунтове или локални конспирации като знак на протест срещу потъпкването на българското име. Данните притежаваме от спомени и разкази на очевидци или съвременници на събитията, неотбелязани в печата съзнателно. Затова прегледът ни ще бъде бегъл.

Бунтове в Скопската и Велешката гимназия. По данни от покойния стар революционер и другар на солунските атентатори Павел Шатев, още преди да бъде свален от поста си министър на правосъдието в НР Македония, е разказал на своя приятел Христо Ампов, известен у нас патриот и революционер от лявото крило на ВМРО, че във Велешката и в една от скопските гимназии са станали демонстрации на учениците с устни и хвърчащи писмени лозунги: „Да живее България!", „Долу Колишевски!"и пр. Милицията нахлула в училищната сграда и започнала борба с тях, но се оказала безсилна да се справи с ученическото множество и трябвало да превзема етаж по етаж. Най-после притиснатите на най-горния етаж били арестувани, а останалите избягали през прозорците на първия етаж. Арестуваните били наказани с бой, някои били изключени от училище. Ще споменем само имената на ония бунтовници, които са публикувани в американския български печат, а останалите премълчаваме, защото са вече зрели хора и зависими икономически.

От скопските ученици ще споменем само двама — Благой Панчев Велков, водач на скопската група, осъден на 13 години затвор и починал в затвора от туберкулоза, и Йонче Траянов, осъден на 4 години.

От велешките ученици са известни имената на следните активисти: Благой Джайков, осъден на 7 години затвор; Кирил Кирков — избягал в Гърция; Александър Ванев — също избягал в Гърция; П. Велев — пребит от бой поради заловено у него оръжие; Кирил Б. Чушков — също; 6) Саздо Трайков — също; Т. Лукаров — също; Милчо . . . (презимето неизвестно засега) — също.[302]

И в Битоля имало смутове. Зле е пострадал ученикът Петър Динев, който бил осъден на 9 години затвор.

Бунтът в гимназията в Кавадарци. Той е станал по същото време, като горните бунтове — 1946 или 1947 година. За това събитие се знае засега само това, че цял един клас в гимназията бил арестуван заедно с класния си наставник Митков, учител по химия.

Обвинението било: че в класа се развива ВМРО-вска дейност. Учениците били държани в затвора цели три седмици, а учителят — няколко месеца. Подробности около това събитие още не са събрани, но се знае, че между арестуваните е бил и днешният скопски антибългарин д-р Блаже Ристовски, за когото се разказва, че е извършил главното предателство за разкриване на ученическата конспирация.

Конспирацията в Охридската гимназия. През юни 1953 година, в момент, когато се провежда матурата, органи на УДБА влизат в изпитната зала и арестуват 7—8 души абитуриенти. Причина? Обвинение за участие във ВМРО-вска организация. Сред гражданството владее убеждение, че учениците действително са образували някаква организация на съпротива срещу македонизма, като са чели съответни книги и сочели истината, че Охрид е древен български град, че македонските славяни са българи и пр. Организацията била спонтанна, което значи — дело на българския дух на Охрид и Македония. Душата на тая младежка групировка бил абитуриентът от Ресен Ташко (Атанас) — момък изключително интелигентен, смел и корав българин. Умрял в затвора поради големите изтезания. Другите 6—7 души били осъдени на по няколко години затвор. Имената им? Знае се засега, че трима са били от Струга, 3—4 от Охрид. Някои от тях са потомци на братя Миладинови, други — на видното семейство Коцареви, Еврови... В американския български печат се цитират имената на Сава Коцарев, Кирил Мойсов, Крум Младенов, Белев, Мостров, Любчо Коцарев... Всички са прекарали по 8 години затвор. [303]

В Кичевската гимназия също е разкрита подобна конспирация по това време, но засега повече данни липсват.

5. Трагичният край на Методий Ченто

Като завършек на изложението ни за последните жертвоприношения в Македония пред олтара на българското име ще посочим вълнуващия случай с най-популярния народен деец във Вардарска Македония — Методий Андонов Ченто. В неговата дейност в най-трагичните дни за македонския българин са почти напълно отразени последните отчаяни усилия на родолюбивите народни сили, които — както видяхме — се стремяха да осъществят чрез нелегалните си организации поне в главни линии заветните идеали на македонското освободително движение. Трагичният завършек на тия усилия напълно съответствува на трагичния край на Ченто.

Кой е Методий Ченто, какви са неговите идеи и какво означава неговата трагедия? Ще се постараем да отговорим, макар и накратко.

Без да притежава високо образование, но надарен с бистър ум, упорита воля, смелост и висок нравствен характер, Ченто е имал широки връзки с народните низини и си спечелил голяма популярност както сред тях, така и сред народната интелигенция. Затова бил следван в борбата срещу сръбския режим — особено в годините на кралската диктатура. Въодушевен от идеите на старата ВМРО, той мечтаел, както всички нейни дейци, да види Македония свободна и обединена. Затова в политическата си дейност дирел опора в прогресивните и демократичните обществени сили. Благодарение на тях той спечелил на два пъти изборите за народен представител в листата на обединената опозиция, предвождана от д-р Владимир Мачек, през 1935 и 1938 година. При все това Ченто не бил допуснат в Скупщината, а, напротив — проследван, арестуван и изпращан в концентрационни лагери в Сърбия.

Макар и патриот българин, Методий Ченто не е вярвал в добрия изход за България от Втората световна война, така че смятал каузата ѝ в Македония предварително изгубена. Затова застанал на страната на левите елементи, за да се спаси чрез тях каквото може да бъде спасено. Главно бил във връзка с комунистическата партия и лично с водача ѝ Методий Шаторов, с когото били в единомислие. През 1943 година Ченто минал в нелегалност, приет бил за член на главния щаб и като такъв подписал Манифеста на главния щаб през октомври същата година. На него и на съратника му Венко Марковски се дължат ония пасажи от Манифеста, в които се говори за единство с братския български народ.

Ползувайки се с почит и като деец в нелегалност, Ченто бил избран още при първото оформяне на АСНОМ (прототип на македонското народно събрание) за негов председател, а при свикването на Първото македонско събрание на 2 август 1944 година в манастира „Прохор Пчински“ 125-те делегати единодушно го избрали повторно за председател на неговия президиум и като такъв става един вид държавен глава на НР Македония. След оттеглянето на германските войски от Македония АСНОМ влязъл в действие като върховен политически орган на Македония и с това Ченто става най-високопоставената личност в страната. В качеството си на председател на президиума той поставя на македонската автономна държава следните основни цели и принципи:

1. Пълно единство на народните сили, работили за Македония, без разлика на убеждения и минала дейност, т. е. пълно помирение на различията в името на Македония.

2. Освобождаване от затвора на всички дейци, които, макар и вървели по различни политически пътища, са се ръководели от обич към Македония и са готови да ѝ служат занапред.

3. Пълно зачитане на македонската емиграция в България, наброяваща над половин милион, като четвърта част на Македония и със заслуги в борбата за свобода покрай другите части — Вардарска, Егейска и Пиринска. Според спомените на Христо Ампов, за което бе вече дума, Ченто е казал в Народното събрание следните думи за македонската емиграция: „Четвъртата Македония — най-многобройната, най-голямата, най-културната, умът на целокупна Македония — това е македонската емиграция в България“.

4. Най-приятелски отношения с НР България, с която Македония има кръвни връзки. „Ние се борим за братство и съгласие с всички народи около нас, на първо място с братския български народ“ — това бил лозунгът, който той издигнал още на Първата национална конференция на Народоосвободителния фронт на Македония, състояла се на 26 ноември 1944 година. Както отбелязва в. „Нова Македония“ в бр. 5 от 30 ноември същата година, тези думи на Ченто, отбелязани във вестника, били посрещнати с овации, което

значи, че в огромното мнозинство от участниците е говорела кръвта, братската кръв, която не става вода... Но...

5. Македонските войници да служат само в Македония, за да я бранят от всички врагове.

6. Никакво връщане на сръбските колонисти в Македония. „Тия „мухаджири“ — провикнал се той в отговор на протеста на един сърбин — не са жители на НР Македония. Те са докарани от сръбския кралски режим да потискат нашия народ. За тях няма място в нашата земя.“

7. Ако обединението на Македония наложи нуждата от отцепване от Югославия, това да бъде смятано за законно, съгласно с решенията на АВНОЮ в Яйце.

Срещу всички тези принципи на Ченто се нахвърли с всичката си злоба Колишевски във в. „Нова Македония“, бр. 30 от 11 януари 1945 г., в договор с Темпо, който не можал да прости на Ченто, че не му позволявал да се меси в македонските работи.

Окончателното стълкновение с двамата сърби по дух и потекло става след кланетата във Велес и Куманово, извършени напук на Ченто и въпреки неговите протести. Постоянно провокиран и незачитан, най-после бил свален от всякакъв пост и депутатски мандат и погнат по най-унизителен начин.

Ченто бил горд човек и не е паднал на колене. Но пред него е стоял открит само пътят на нелегалната борба. И той го поел.

В началото на 1946 година той започнал да се готви да напусне страната и в чужбина да брани каузата на Македония. За целта приготвил меморандум до Мирната конференция в Париж, скрепен с подписите на видни македонски дейци, негови сподвижници, с искане: Македония да се обособи в отделна държава след обединение на трите ѝ части и да се постави под протектората на ООН при равноправие на всички народности в нея. Към Великден същата година се свързал и с хора, които ще тръгнат с него или ще осигурят прехвърлянето му през границата. Обаче бил проследен и на 14 юли 1946 заловен при опит за преминаване на гръцката граница през Марийово заедно с трима другари. След 4-месечно следствие четиримата биват предадени на съда. На 19 ноември същата година прокурорът Благой Поповски (познатият ни жесток българомразец, макар и син на български учител-патриот) прочита обвинителния акт, същественото от който за нашето изложение е следното:

„Обвиняемият Методий Андонов Ченто, не съгласявайки се с вътрешната и външната политика на ФНРЮ, която по негово мнение била противна на интересите на македонския народ, понеже неговото обединение не могло да стане в рамките на ФНРЮ, а само под протектората на чужда държава, решил да предприеме от своя страна акция за провеждане на дело на своя противодържавен и противонароден замисъл... Обвиняемият Ченто искал да предприеме акция в самата Гърция по пътя на насилие за отцепване на НР Македония от ФНРЮ... Чрез своето бягство Ченто искал да заангажира в разрешаването на Македонския въпрос чужди външни сили и чрез тях да работи за отцепването на НР Македония от ФНРЮ...

Ченто... още един път искаше да се яви в защита на тия, които са отречени от своя народ и над чиито глави тежи справедливата народна присъда. Не трябвало да се издават присъди срещу тези и подобни на тях предатели и злодеи, ами да се постигнело помирение и с всички тях... И тъй той се оформи като противник на генералната държавна политика на ФНРЮ... Първото и основното, което кара обвиняемия Ченто да го запланува и да тръгне към осъществяването на своя престъпен план, е да отцепи НР Македония от състава на ФНРЮ и да се постави под протектората на Великите сили...“[304]

Като махнем оскърбителните за Ченто епитети и твърдението, че защищавал „предатели и злодеи“, обвинителният акт подчертава недвусмислено изтъкнатите от нас по-горе принципи на политиката на Ченто — родолюбиво стремление да обедини всички национални сили на Македония срещу настъплението на сърбизма под маската на македонизъм. И макар и обвинителни по форма, всъщност стават похвални думите на прокурора, който неволно признава, че около Ченто стоят здрави национални сили, които трябва да бъдат сразени. Тъкмо от прокурора узнаваме голямата истина, че Ченто е бил представител на цяло движение сред партизаните, което имало за цел „да се отклони освободителната борба на македонския народ от правилния път... Тоя колеблив свят — подчертава прокурорът — се яви като спирачка... Представител на тези хора беше и обвиняемият Методий Андонов Ченто. Чрез функцията, която изпълняваше в държавното управление, той се опитваше да спре реализирането на народните тежнения." А като се има предвид, че за тази си държавна функция той бе избиран единодушно за председател на президиума на АСНОМ и навред бе аплодиран от народните представители, може да се разбере колко многоброен е бил тоя „колеблив свят" и колко голяма е била съпротивата срещу сърбизма, на която стоял начело Ченто.

В затвора Ченто проявил голямо самообладание и смелост. Той осведомявал хилядите свои събратя, осъдени за българското име, върху същността на своите възгледи, а именно: че по история македонските славяни са си българи и само създадените условия са наложили да се дири спасение под формулата на старата ВМРО — за отделна държава. „Ние със сърбите не можем да бъдем заедно!" — заявявал категорично.

Осъден на 12 години строг тъмничен затвор, Ченто излежал 9 и бил пуснат по болест, за да умре у дома си в тежки страдания.

Този трагичен край на обществената кариера на Ченто говори всъщност колко голяма е била трагедията на българщината в Македония, която е дирела отдушник под разни форми в дните при възстановяването на Югославия.[305]

*

* *

Изводът е един: всички дотук описани жертвоприношения на българщината в Македония, изоставена на произвола на съдбата, са най-високият връх на националното самоопределение, извършено под най-тежкия кръст на самата Голгота.

ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ

И тъй, разпалил в недрата на своя дух първия пламък на Българското възраждане, на което вдъхновен изразител стана банскалията Отец Паисий Хилендарски, македонският българин се видя в наше време повален в краката на своите врагове. След дългата верига на своите все по-мощни народностни изяви, които от XVIII до средата на нашия век блестят като жалони на едно многократно повтаряно самоопределение, македонският българин се озова пред смъртна опасност да издъхне под непоносимата тежест на забраната да си „българин в най-българския край“ — казано с думите на Вазов. Днес да си българин в Македония значи да вършиш истински подвиг. Защото — както подчертава пак Вазов, — „тоз грях смъртен прошка там не знай, влече позор, побой, затвор, изгнанье — невидени при прежните тирани ...“

Истина ли е това, или са поетични фигури? Нека чуем дописката на белградския вестник „Политика“ от 31 октомври 1972 година, озаглавена: „Гимназиален учител, обвинен в неприятелска пропаганда. Петър Захаров оспорва съществуването на македонска нация, култура и език“. А ето и най-същественото в дописката:

„Окръжният прокурор в Гнилане, днес (30 октомври — б. а.) представи обвинителен акт против Петър Захаров в тукашното икономическо училище ... Професор Захаров ... е вършел неприятелска пропаганда още през 1969 г. в Гнилане, Лесковац, Ниш, Димитровград (бивш Цариброд — б. н.) ... Той оспорил съществуването на македонската нация, култура и език, твърдейки, че македонците са всъщност българи и че Македония в състава на СФРЮ е чиста фикция и привременно и изкуствено решение ...“ и пр.

Затова Захаров е осъден на 8 годиhи строг тъмничен затвор.

За същата проява две години преди това, през юни 1970 година, отиват в затвора баща и дъщеря Манасиеви — адвокатът Тодор и студентката по славянска филология Плиска — от Кочани. Тях Щипският съд осъдил — бащата на 3 и половина години, а дъщерята — на година и половина затвор.

През 1977 година — пак по подобен повод и четене на българска историческа литература са осъдени в Скопйе по на 5 години затвор престарелият българин Лазар Крайничанец, печатар от Велес, и Ангел Митрев-Героят от Скопйе.

Без да изреждаме подобни случаи в Щип, Кавадарци, Битоля и пр., ще отбележим, че всички тези жертвоприношения в Македония са затрогващи конвулсии на един повален гигант, отчаяно пъшкащ под тежестта на грамадна канара от неумолим национален гнет.

Но идва въпросът: дали поваленият е напълно победен? Ще умре ли онова, което от векове е живо, и то тъкмо по тия исторически места на жертвоприношение?

Отговор ще подирим първо у самия партиен скопски първенец Лазар Колишевски.

В едно свое темпераментно изказване пред 27-то заседание на ЦК на Съюза на македонските комунисти, станало през декември 1971 г., той засяга твърде парливия въпрос за сепаратизма, който все повече се чувствал в Македония. Припомняйки с порицание за делото на Методий Шаторов като проява на македонския сепаратизъм по отношение на Югославия, той неволно е принуден да признае, че с изчезването на Шаторов от Македония и от света съвсем не е изчезнала неговата антисръбска и антиюгославска идеология. Тя е продължила да живее до днес въпреки борбата с нея вече три десетилетия. Това Колишевски ни казва изрично в следните свои констатации, обнародвани във в. „Нова Македония“ от 30 декември 1971 година.

„В последно време нерядко се говори за определени прояви на македонски национализъм и сепаратизъм. Има ли място да се каже това открито? . . . Смятам, че има, защото с тези прояви сме се срещали и решително сме се борили **пълни три десетилетия.**“

Пълни три десетилетия! Та това е периодът от 1941 до 1971, т. е. цялата Втора световна война и цялото владичество на Колишевски!

„На антиюгославска основа — продължава Колишевски — той (сепаратизмът — б. н.) се яви веднага след обявяването на решенията на АВНОЮ при второто му заседание през 1943 година. Искаше се **Македонският въпрос да не се третира в рамките на Югославия** (както го третираше АВНОЮ — б. а.), а в някои широки рамки на една балканска или някаква друга федерация."

„С този македонски сепаратизъм върху антиюгославска основа ние **се срещаме неведнъж и подир войната.** Сблъскването стана ... около първия член на конституцията. Отделни членове на нашата, македонската, делегация не се съгласяваха с предложената формулировка ... Настояваше се за правото на отцепване, а не за правото на доброволно обединяване на народите на Югославия ... Някои от нашата делегация напуснаха залата, за да не гласуват." (Имат се предвид Ченто и другарите му — б. а.).

„Не трябваше дълго да се чака и **тази съпротива около първия член на конституцията отново се яви с искането за „целокупна Македония". Такива тенденции се явиха тук у нас** ... за създаване на „обединена Македония" под покровителството на Великите сили."

„Днес — заключава Колишевски с тревожен глас — някои от нас като че ли избягват да чуят шепота, днес все още тих, че **„ние, македонците, не сме венчани за Югославия"**; че **„Югославия не е единствената алтернатива за Македония"** и т. н."

„Не се съмнявам, че достатъчно съзнаваме какво означават тези националистически шепотения днес, а и какво могат утре да значат, ако не сме решителни в борбата срещу носителите на такива лозунги. Нашата недостатъчна активност днес в борбата ... **утре може много скъпо да ни струва ..."**

„Така и в Хърватско в началото на 1969 г. се мислеше, че призракът на национализма няма такива размери ... Обаче към края на 1971 съвсем по-иначе се говори за тая националистическа подивялост. **Тя се организира в контрареволюция ..."**

Какво следва от това признание на Колишевски? Само едно: че подобно на Хърватско и в Македония тлее подземен огън, който не само не угасва в продължение на няколко десетилетия, но става дори застрашителен с възможностите си непременно да пламне.

Не е мъчно да се отгатне, че под македонския сепаратизъм, под тенденцията да се откъсне Македония от Югославия се крие живият български дух, който в речника на Ченто намери формулата: „Не можем да живеем със сърбите! Измамени сме!“

Но тогава? Какво ще стане по-нататък? Всеки е свободен да гадае. Защото въпреки посочените дотук безброй изяви на съзнание за своята народностна принадлежност македонският българин се вижда по-онеправдан отвсякога. Оставен сам на себе си, той неизбежно ще подири сили пак в себе си, за да получи своето право наравно с другите народности в земята си. Потиснатият от канарата гигант прави усилия със стон и пъшкане да се измъкне изпод страшната тежест. В какво се изразяват тези начални усилия ни загатна сам Колишевски: **в сепаратизма.** И наистина, от време на време отвътре долита по някоя оскъдна вест за спонтанни прояви от този род. В Прилеп, Битоля, Охрид са разлепвани по стените на сградите и на явни места лозунги: „Не искаме да живеем със сърбите!“; „Да живее самостойна и целокупна Македония!“ Поради това един от партийните големци в Скопие — Ксенте Богоев, е заминал по тия места да прави събрания с по-видните граждани и да ги укорява за тяхната небдителност, като ги плашел със сърбите, които щели да изгубят доверие в македонците с всичките последици от това. А в Кавадарци през 1975 г. са извършени и арести по такива поводи, завеждани са съдебни процеси, произнасяни са присъди, но за тях не се дава гласност в печата и затова не можем да посочим документи, освен разкази на местни хора за същността на обвинението — СЕПАРАТИЗЪМ.

Но че родолюбивите млади сили все повече мислят за родния си край, виждат все по-ясно нещата и търсят изход от тежкото положение, говорят много факти. От тях ще изберем два напълно документирани.

Единият е случаят с младия поет Димитър Яновски и неговата поема **„Без заглавие“**. В какво се състои той?

На 6 септември 1974 г. в. „Нова Македония“ помести сензационно съобщение: „Забранен „Современост“, бр. 3“. От съдържанието на съобщението разбираме, че окръжният прокурор Йован Търпеновски е заповядал на Секретариата на вътрешните работи в Скопие да конфискува всички екземпляри от въпросния брой 3 на списание за литература „Современост“ заедно с ръкописа на поемата „Без заглавие“ и другите материали във връзка с поемата. Мотивите за забраната били: 1) че поемата „със своето съдържание представя предизвикване на националистически страсти и политически памфлет, който същевременно означава и нападение срещу самоуправляващата се социалистическа Югославия“ и 2) че поемата „съдържа елементи от наказателно дело против народа и държавата“, защото „стихотворението „Без заглавие“ има неприятелско съдържание; авторът ѝ е искал възможно повече да очерни нашата (македонската — б. н.) действителност.“

С кои свои стихове Димитър Яновски е предизвикал тази мярка на прокурора вестникът не съобщава. Но от жлъчната статия на главния редактор на вестника Ванчо Апостолски, озаглавена „Бабаитлък върху страниците на „Современост“, все нещо се долавя. Апостолски наистина се мъчи да скрие пълното съдържание на поемата, но в желанието си да я критикува възможно по-жестоко, по неволя дава откъслечни цитати.

Младият поет за прикритие си е послужил с много символизъм, който критикът му дешифрира, и пред нас се рисува следната действителност в едри щрихи:

1. Яновски порицава целия изминат път на днешната македонска държава. „Всяка дума на поета — пише Апостолски — е пълна с омраза към тази и в този си вид самоуправляваща се и равноправна Социалистическа република Македония, към нейните трудности, проблеми, постижения, към всичко онова, което днес македонската нация означава в тези простори.“

2. Оплаквайки тежкото положение на македонците под гръцко иго, поетът взел повод, **„за да осъди цялата наша действителност и политика от освобождението до днес;** своята сивота и песимизъм представя като сивота и песимизъм на този народ; човърка той **„в аналите на пепелта“** и не намира **„нищо освен дим“.** За него **„е непоносима покръстената повърхнина“** (т. е. СР Македония)“ — заключава Апостолски.

3. Символичните изрази на Яновски поразяват със своята острота на загатване: **„В някои кътчета** (на Македония — б. а.) **са пораснали диви пера; в други —**

каквото вреснало, не треснало" (т. е. каквото се родило, не прокопсало — б. а.).

На въпроса, какво прави този народ, авторът отговаря: **„Дишаме с юзда в устата,** поставена от цветната телевизия" („дишаме уздосани со колор-телевизия"), (т. е. принудени сме да мълчим, залъгвани с разни шаренила — б. а.); „изпокачихме дългобради портрети" (Марк и Енгелс — според Апостолски); **„прославяме стогодишнини под ярем"** („ярмосани"), което Апостолски дешифрира в скоби по-разбираемо: **„Прославяме стогодишнината на Гоце Делчев като роби".**

От всичко това Апостолски вади заключение, че на Яновски **„най-често пречи социалистическа Югославия и нашата (македонската — б. а.) народноосвободителна борба."**

4. Но най-много е опарила нашия критик заключителната характеристика на положението във Вардарска Македония със следните символични загатвания: „Сега миналото разделяме на социално: кой колко е допринесъл за синилото **под чуждите знамена",** т. е. заслужили са само ония, които са служили на чуждата кауза. И Апостолски тълкува: **„Под чуждите знамена — това е и основното ръководно начало („поентата") на авторовия възглед върху нашата днешна действителност и неговото основно политическо определение за Македония и македонската действителност . . . Борба под чужди знамена."**

А знае се кои са тези чужди знамена и чужда кауза . . .

След всичко гореизложено можем да заключим, че поемата на Яновски е прекрасен документ за това, че македонската интелигенция все повече си отваря очите, за да види, че под чуждите знамена Македония е наистина под робство, и затова — според разкритията на Апостолски — нейната интелигенция **„се отнася с пълна омраза . . . към всичко онова, което днес македонската нация означава."**

Разбира се, за тази дързост Яновски получил 8 години затвор.

*
* *

Вторият документиран факт, който потвърждава напълно тревогата на Димитър Яновски, се отнася до развяването на „чуждите знамена“ в областта на културата и на първо място в езика. Има се предвид сръбското нашествие там, което е уплашило дори най-лоялни към днешния режим интелигентни хора. Какъв е конкретният случай?

През август 1980 година двама будни общественици надават тревожен вик чрез колоните на в, „Нова Македония“, че и след 36 години от създаването на НР Македония езикът, с който тя си служи, е занякъде. Ще цитираме само по-съществените пасажи от статиите им.

В броя си от 3 август 1980 г. вестникът помества статията на В. Механджийски под заглавие „Удивително безгрижие за езика“. Той пише:

„Практиката ни е толкова богата с примери, от които се вижда, че нашият човек не зачита ни най-елементарните норми на македонския литературен език, щото не знаем откъде да почнем най-първо ...“ — Незачитането било навред, например в надписите в автобусите на сръбски, както и в рекламите на разните фирми — домашни и чужди. — „В това отношение — пише авторът — владее истинско шаренило ... Но в категорията на ония, които най-много нанасят вреда, ... влиза и филмовият разпространител „Македония-филм“ от Скопйе ... Веднага, без прекаляване, можем да кажем, че македонският превод е **катастрофално лош — пълен със сърбизми ...**“ — Същото положение било и по телевизията: „Няма вечер без скопската телевизия да не даде ... **езиков коктейл.“**

Много по-открити признания прави вторият автор — д-р Йонче Йосифовски — в броя на в. „Македония“ от 10 август 1980 г., като взема повод от статията на Механджийски. Той пише:

„Работите с нашия език насъщен стоят до немайкъде лошо, от лошо по-лошо. Нашият литературен македонски език е доведен до онова дъно, хвърлен в калта на безгрижието, безчувствеността и на една фрапантна индиферентност, щото на човек му прилошава, когато чуе да се говори от хората, като се почне от ония с най-малко образование и се стигне до набедените, дипломирани в нашите все по-многобройни висши училища и факултети, и до все по-голямата дружина магистри и доктори . . ." — Между объркваните в езика авторът сочи на първо място „основните училища, средните учебни заведения, факултетите и дори Катедрата за македонски език и Института за македонски език, и, накрая, самата Македонска академия на науките и изкуствата." — „Всички те — продължава Йосифовски — като че ли се надпреварват в изоставянето всичко на стихията, в **примиряването с езиковата пустош** и, бих казал, **вандализъм, който се среща на всяка крачка . . .** Трябва да изградим съзнание, че в **„нашето всекидневие" с езика работите стоят толкова зле**, щото човек дори би трябвало да се пита какво е останало от нашия литературен език в разговорите, в предаванията при образователните институции, **по радиото и телевизията, където не се зачитат и най-елементарните езикови норми**, където **хората с редакторски титли, с най-високи академически познания, с връх на политически функции, та дори и членове на Академията на науките, като че ли са подивели**, така че . . . от устата им се изхвърлят **недодялани, нескопосни думи**, примитивна лексика, невкусна акцентна система, а за стил, за артикулация и интонация и да не говорим. Да не говорим за образен израз . . . **свойства, които задължително украсяваха езика на нашите необразовани родители и людето от народа, които още не са засегнати от нашето школско „просвещение и образование".** Няма страница на вестник, радио- или телевизионна емисия, без да не ври от „негрижа", от примитивизъм, от неотговорност и, рекъл бих, от **нямане срам да се говори македонски толкова нечисто, изкълчено, грозно. Това е дори нещо по-лошо: нямане срам от себе си и от людето, с които така самоуверено и дръзко се общува . . .** И това не само замърсява нашия всекидневен живот, но и . . . нашата причина за съществуване като нация . . . Нашият литературен език се намира в една особена ситуация, която трудно може да се срещне у другите народи. Именно **неговата всекидневна застрашеност от наплива на най-различен вид литература на сърбско-хърватски език, от радиото и телевизионните емисии от сърбско-**

хърватския обсег“ и т. н. **„Това е порой, който ни обсипва всекидневно и който навлиза в нашата езикова интимност, руши постигнатите норми, подяжда лексическия фонд, събаря, руши смисъла за особеното и неизразимо на други езици** — онова, което прави нашия език достоен да съществува... **Езикът ни е в опасност... Застрашено е нашето национално битие,** нашето съществуване...“

Развълнуван дълбоко от всичко това, авторът завършва с трогателен зов: „Време е, и то крайно време, **последните секунди до дванадесетия час,** да се яви някой от призваните...“ — (да спасява положението — б. а.).

По-силно подчертаване правотата на изнасяната от нас истина не може да се намери. Това е трагедията на откъсналата се от стадото овца: вълкът всеки момент може да я изяде. В трогателния зов на Механджийски и Йосифовски се чувствува тревогата тъкмо от това. И следва сам от себе си техният лозунг: НАЗАД КЪМ НАРОДНИТЕ ИЗВОРИ, ПО-ДАЛЕЧ ОТ СРЪБСКИЯ ЗАСТРАШИТЕЛЕН ЕЗИКОВ ПОРОЙ!

Спасителен лозунг, защото народните извори са древнобългарски!

Тогава? Остава последният, заключителен въпрос: как тези събуждащи се народни тревожни сили ще почувствуват присъствието край себе си на тия извори? Отговаряме: само с честен поглед към неподправеното минало. Вдъхновяваща база в това отношение се намира съвсем край тях, само че обвита с воала на македонското име.

Но в какво се изразява тая база? В безброя български вековни ценности, които днес са на най-голяма почит в Македония. Това са: всенародният култ към великото дело на солунските братя св. св. Кирил и Методий; към техния велик ученик и пряк творец на българската писменост и славянска култура Климент Охридски и неговия духовен брат Наум; към героичния цар Самуил и неговите наследници; към въстанишките водачи за възстановяване на българската държава Петър Делян и Георги Войтех. След тях върви плеядата възрожденци и борци за независима българска църква: Кърчовски, Пейчинович, Синаитски, Джинот, братя Миладинови, Шапкарев, семейство Държиловци, *Жинзифов,* Партений Зографски, Йосиф Ковачев, Димитър Македонски, Натанаил Охридски, братя Робеви, Мишайкови, Методий Кусев и кой ли още не! А подире им се носи фалангата от беззаветни революционери и герои: водачите на Малешевско-Пиянечкото въстание Димитър Беровски и поп Стоян Разловски, водачите на Охридско-Прилепско-Демирхисарското съзаклятие; веднага след тях творците на Илинденската епопея: Делчев, Груев, Тошев, Узунов, Чекаларов, Кляшев, Сугарев, Карев, Сандански, Гьорче Петров и кой ли още не — творци на най-величавия подвиг, пред чиито светилища се прекланя всеки син на Македония и целият български народ изобщо. И какво виждаме? Тук град Гоце Делчев, там град Делчево; тук паметник на Гоце Делчев, там — също заедно със свещените му кости. Както тук, така и там училища „Братя Миладинови", „Йоаким Кърчовски", „Райко Жинзифов" и пр.; както тук, така и там улица „Братя Миладинови", „Гоце Делчев", „Пере Тошев", „Даме Груев"; читалища, библиотеки и други културни институции на тяхно име... Свети имена, пред които се благоговее както отсам, така и оттатък Руен и Беласица. Нима това не говори много, не вещае чудни, вълнуващи прогнози?

Най-проникновената от тях ще бъде оная за воала, македонския воал, който обвива общите ни вековни ценности. Какво ще стане с него? Ако прогнозираме въз основа на дотук направения преглед на народностните изяви на Македония, него ще махнат синовете на ония, които го поставиха. Наистина ли ще стане това? Ние вярваме, защото сме убедени, че Македония съвсем не е лишена от честни, благородни млади сили, които, дирейки истината за своя народ, няма да си запушат ушите пред светите гласове на почитаните от тях светци. Те непременно ще вземат в ръце първо един от найстарите документи — пространното житие на Климент Охридски от Теофилакт, архиепископ Охридски (но в неподправения му вид, а не в скопското издание), и ще чуят гласа на древността:

„И така Климент станал пръв епископ на **български език...** Понеже на **български език** нямало слова за всички празници..., той съставил прости и ясни слова... понятни дори **за най-простия българин**. С тях хранил душите **на по-простите българи...** и станал нов

Павел за новите коринтняни — **българите...** Изобщо Климент е предал **на нас българите** всичко, което се отнася до църквата...“[306]

Съвсем близо край себе си младите блюстители на истината и правдата ще чуят гласа и от един древен каменен паметник — гласа на племенника на великия цар Самуил — на цар Иван (Йоан) Владислав, написал на Битолската плоча:

„Обнови се тая крепост... от Йоан **Самодържец български...** за убежище и за спасение и за живота на **българите... Беше българин родом...** син на Арон, който бе брат на Самуила — царя самодържавен...“[307]

Пренасяйки поглед към XIX век, лесно ще се доберат, макар и в скопско издание, до творбите на Кърчовски и Пейчинович и ще чуят още в заглавните страници на творбите им, че са написани „на простейши и некнижни **язик болгарски“**. А след това няма да закъснее да прогърми гласът на Йордан Джинот: **„Болгарин съм...** Поистине нема по-величество от Болгарин... Болгарин е срамота да се отрицува от своя род и язик!“

Вярваме, че при този възглас ще трепнат сърцата на младите... Това ще стане и когато вземат преписката на братя Миладинови и чуят гласа на Димитър: „Най-харното, най-хубавото, най-честното ни остана — **кърфта цела българска блага...“** След него ще прозвучи и гласът на брат му Константин. „Во огласите **Македония назвах Западна Болгария** — как и требит да се викат...“

Още по-силно ще ги сепне бунтовният глас на Григор Пърличев, когато прочетат пълното събрание на съчиненията му, издадени в Скопйе: „Докога, **братя мили българи,** докога гърци ще тъпчат чрез своето фенерско духовенство милото наше отечество?“ — Но ще четат оригинала, не коментарите, защото там не е гласът на Пърличев.

Тъй ще прозвучи гласът и на Жинзифов: „България Горна, Долна — от Вардара до Дунава... Македония, чудна страна... българе живеят в тая страна...“

Така ще възкликне и Шапкарев, и Георги Динката Държиловец...

А след тях ще се обадят най-обичаните в Македония герои на освободителното ни движение: Гоце Делчев, който в едно свое писмо от 5. I. 1899 година до Никола Малешевски пише категорично: „Отцепленията и разцепленията никак да не ни плашат... Що можем да правим, когато **си сме българи** и всички страдаме от една обща болест“[308], или Даме Груев, който в поздравителното си писмо до своя учител Анастас Башев изповядва: „Ти вля със своето мощно слово **в много българи** обич към родината, **а особено в нашите млади души** такава, която закрепна и нарасна заедно с нас. Напуснали училищната скамейка, **пак ние носим тая любов със себе си,** готови с нея да се освободим или умрем.“[309]

А че старите истини почват да оживяват в действения си вид, говорят и новите моменти след първите изяви на открита тревога за съдбините на действуващия „литературен“ език. Прелюдия към тях е разкриването през септември 1985 г. на тайна революционна организация в духа на идеите на ВМРО. Тя е започнала с терористична дейност на обществени места и обекти в Скопйе с поставяне на експлозивни устройства още през периода от 1970 до 1974 година. Извършени са шест атентата, главно срещу сръбския в. „Политика“ (в неговите помещения) и на поддръжници на сръбската политика. Арестувани са шест души (все хора на средна възраст) начело с Йован Котевски — поет, журналист в Скопската радио-телевизия, известен и като водещ Стружките вечери на поезията. Според съдебното следствие политическата платформа на движението е ОТЦЕПВАНЕ НА СР МАКЕДОНИЯ ОТ СФРЮ И СЪЗДАВАНЕ НА ОБЕДИНЕНА, НЕЗАВИСИМА И ЕТНОГРАФСКИ ЧИСТА МАКЕДОНИЯ[310]. Организаторите имали нелегално правителство — „ЦК на ВМРО“. Осъдени са всички на между 11 и 14 години затвор, с изключение на Котевски — на 5 години. Но данните на неофициална анкета говорят за арестувани около 300 души в Малешевско, Щипско, Струмишко и пр., т. е. пак в ония селища, където се проявиха нелегалните организации от 1946 и следващите години, за които говорихме.

Събитията след 1989 година сочат нови, много по-открити форми на масови антисръбски изяви, предизвикани от явното настъпление на великосърбизма начело със Сръбската православна църква и четническото движение на Воислав Шешель и събрата му Вук Дражкович. Основните моменти са три предизвикателства от страна на великосърбите: 1) Искането на Народното събрание на СР Сърбия през май 1989 година да се ревизира законът за сръбските колонисти от бившата кралска Югославия, като им се върнат дадените им от държавата права да владеят най-хубавите земи в Македония; 2) предложението в Съюзната скупщина денят 1 декември 1918 година (създаването на държавата на сърби, хървати и словенци — СХС) да бъде държавен празник за цялата страна и 3) заграбването на древния манастир „Св. Прохор Пчински" с околностите му от СР Сърбия чрез сръбската православна църква..

Срещу всички тези сръбски предизвикателства се надига масово цялата македонска общественост. Македонската интелигенция със завидна ревност разкрива пред младото поколение пълната истина за сръбската политика спрямо Македония още от края на XIX век като напълно вражеска, грабителска и асимилаторска. Никога по-рано македонските учени — историци, езиковеди, литератори и политици — не са изписвали такива безпощадни изобличения срещу сърбите. От своя страна и всички държавни институции в СР Македония — Народното събрание, правителството, висшите учебни заведения и пр. — най-категорично се противопоставят на сръбското нахалство.[311]

Срещу втората провокация — натрапването на 1 декември за държавен празник — се вдигат дори учащите се начело с учителите си. Огромни митинги по всички главни селища на Вардарска Македония бурно сочат коварните замисли на сърбите с единодушен възглас, че и под прикритието на задружност и югославянство в навечерието на XXI век се правят опити за прослава на дати, които всъщност на отделни народи са донесли само мъки и национално разпокъсване, какъвто е случаят с македонския народ... СХС е символ на насилие... Датата 1 декември 1918 година е дата на създаване на зандана за македонския народ... Черна дата не може да бъде народен празник" и пр.[312]

На младежките митинги, както и по всички стадиони и площади са разлепвани или изписвани по стените с цветни графити лозунги: „Да живее ВМРО“, „Да живеят комитите“, „Прохор Пчински е наш“, „Кой го уби Рацин“ и пр. Всички видни историци с многобройни статии подчертават лаконичната мисъл срещу сръбската натрапвана дата: „За македонските маси тя представлява замяна на едно азиатско феодално робство с друго, националистическо арогантно робство.“[313]

Обобщено казано, тия масови прояви минават под знака на единната изява на цяла Вардарска Македония, че „Македония не е била, не е и няма да бъде сръбска земя и че сърбите са чужденци за нея.“

Върхът на омразата срещу сърбите е стигнат на 2 август (Илинден) 1990 година, когато е разрушен мемориалът в манастира „Св. Прохор Пчински“, отбелязващ основаването на Македонската федерална република от АСНОМ (Антифашистко Собрание на Народното Ослободуванье на Македония) на 2 август 1944 година. Хилядите поклонници от Македония на 2 август 1990 година са подложени на бой от страна на държавните органи и четническите групи на войводата Воислав Шешель. Окървавеният по тоя начин събор окончателно убеждава македонските родолюбци, че със сърбите не може да се живее и че създаването на независима, суверенна македонска държава е единственото средство за освобождение на Македония от новото робство.[314]

На хилядния митинг в Охрид на 9 август 1990 г., свикан от новосъздадената ВМРО-ДПМНЕ (Демократична Партия на Македонското Национално Единство), водачът ѝ Любчо Георгиевски категорично заявява, че „За Вардарска Македония опасността не идва от България, Гърция, нито от Албания, а от Сърбия.“ Тези думи са нов момент в насоката на надигащата се за борба Вардарска Македония. Нейната форма се загатва и от самия оратор на митинга с думите: „Доколкото сръбската ламя се нахвърли върху Македония, ще я посрещне копието на Александър Македонски, сабята на цар Самуил, пушката на Гоце Делчев, шмайзерът на Методий Ченто и храбростта на ВМРО.“[315]

Тези прояви са нов пътепоказател на политическия живот в Македония. Противниците на тази вече наймощна партия в Македония с най-много места в парламента не случайно изтъкват, че „нейната политика, на сърбофобия по необходимост води до апология на една друга, съседна на Македония държава — България."[316]

За сърбите е напълно ясно какво се крие в новите раздвижвания сред македонските маси. Срещу всяка антисръбска проява те без колебание виждат интимна манифестация на българско съзнание.[317] Затова главното сръбско обвинение е „бугараши". При това положение в Македония и от тая гледна точка се прибягва към булото на македонизма. Но тоя македонизъм не е вече сръбското средство за посърбяване на Македония. В това отношение сръбският македонизъм е напълно провален. Македония никога няма да се посърби. Втората част на официалния македонизъм — антибългарската му насоченост — стои открита за прогнози. Развитието на демократизацията в страната насочва погледа ни към анализ на новите постепенни прояви. Те са особено подчертани в двете обществени организации МААҚ (Движение за Всемакедонска Акция, предвождано от поета Гане Тодоровски, и ВМРО-ДПМНЕ — споменатата партия на Любчо Георгиевски. Нека се вгледаме в техните документи.

В програмата-манифест на МААҚ надигането на Македония срещу сръбската агресия се изразява главно в следните тезиси:

I. Цел: свободна, самостойна и суверенна държава Македония — **идеал на предходните поколения.**

II. Основни подтици към тази цел:

— Македонският народ се изкоренява с напускането на хиляди способни и честни македонски работници, селяни и интелигенция;

— отрича се правото на автокефалност на Македонската православна църква от страна на Сръбската, която върви в авангарда на сръбския поход към Македония;

— Настанало е истинско нашествие на инородно население от другите краища на Югославия;

— проявяват се териториални претенции към Македония от страна на Сърбия.

III. Единствен изход — САМОСТОЙНА И СУВЕРЕННА ДЪРЖАВА МАҚЕДОНИЯ, съгласувано с решенията на Словения и Хърватско за конфедерация, за да не стане Македония плячка на ново чуждо господство при една асиметрична Югославия.

Още по-категорично и по-практически насочено е становището на ВМРО-ДПМНЕ. Още на многохилядния митинг на 9 август 1990 г. се издига лозунгът: „КОНФЕДЕРАТИВЕН СТАТУТ НА МАКЕДОНИЯ ЗНАЧИ СПАСЯВАНЕ НА МАКЕДОНИЯ ОТ СРЪБСКАТА ХЕГЕМОНИЯ И КОЛОНИАЛИЗЪМ“. В изборната си програма тази партия си поставя между другото следните големи цели: а) самостоятелна македонска външна политика при конфедеративен статут в рамките на СФРЮ; б) напълно ново отношение към македонската икономическа и политическа емиграция, които в миналото бяха представяни в македонската общественост като неприятели; в) национално помирение на всички македонци, които остават **верни на духа** на безсмъртния ИЛИНДЕНСКИ ИДЕАЛ; г) реформа на македонския литературен език и неговата защита; д) цялостно преразглеждане на по-старата и по-новата македонска история, преразглеждане и преоценка както на личностите, така и на събитията, **освободени от каквито и да е предразсъдъци и цензури.**[318].

Ако тази програма се проведе стриктно, следвало би да се очаква следното съдбоносно постижение на едно своего рода косвено самоопределение:

а) Братско отношение към македонската емиграция в България и САЩ, която е с подчертано българско съзнание;

б) помирението на всички македонци, които остават верни на **безсмъртния илинденски идеал,** означава приемането на основния демократичен принцип на ВМРО: СВОБОДА НА ВСИЧКИ НАСЕЛЯВАЩИ МАКЕДОНИЯ БЕЗ РАЗЛИКА НА НАРОДНОСТ, ВЯРА, ПОЛ И УБЕЖДЕНИЕ. А това означава свобода на изява преди всичко на основоположницата на ВМОРО народност — българската;

в) Цялостното преразглеждане на по-старата и по-новата македонска история, включително и личностите и събитията в нея, при това **без предразсъдъци и цензури**, ще означава отхвърляне на досегашните фалшификации и установяване на пълната историческа истина и правда. А това означава признаване на общите корени на борците за свободата на Македония от **предходните**

поколения — били те отсам или отвъд линията на Малешевските планини, Осогово и Беласица;

г) реформата на македонския литературен език и неговата защита е повеление, поставено отдавна от македонската родолюбива интелигенция в по-горе цитираните сигнали, а именно: очистване на езика от сръбската лексика и сръбските граматически форми и следователно връщане към чистия народен език, обединяващ духовно всички предходни поколения. Като начална задача в това направление се сочи вече връщане към старата кирило-методиевска азбука, на първо място към Ъ (ерголям) — звука, който е най-действуващ тъкмо в Македония, а го няма в сръбския език.

При това положение прогнозата би била следната:

Постигането на горната програма на обединените родолюбиви сили във Вардарска Македония ще представлява последна фаза на многократните изяви на национално самоопределение на македонските българи при изключителните обстоятелства на нашата съвременност. Срещу него се е мобилизирала сръбската реакция, изразена в най-драстична форма от водача на сърбското четническо движение Воислав Шешель: „Що се отнася до македонските предатели, те никога не ще могат да отцепят Македония! Никога! Дори ако за това се наложи да се леят реки от кръв!“[319]

При тази тежка закана на Македония остава да мобилизира силите си в духа на саможертвата на илинденци. Но несъмнено е, че прилагането в действие на тази закана само ще ускори обратния изход, защото омразата към сърбите ще достигне в Македония върха си. А това значи много при процеса на пълното демократизиране на обществата. При една бъдеща НОВА ЕВРОПА без граници и при само специфична териториална компетентност разделените териториално ще се видят духовно обединени върху основите на почитаната от всички синове на Македония **идеология на ВМРО: свобода за всички хора, без разлика на народност, вяра, пол и убеждение.** Натам сочи и успешният референдум от 1991 година за пълна независимост на Република Македония.

И пак ще тече там, гдето е текло, защото кръвта вода не става.

БЕЛЕЖКИ

1 Паисий Хилендарски. Славянобългарска история. Под редакцията на Петър Динеков. София, 1972. Всички цитати вземаме от това издание.

2 Македонски преглед, год. IX, кн. 3—4, 1935, стр. 148.

3 Из „Житие и страдание“ от Софроний Врачански. София, 1966, стр. 24.

4 Из „Чудеса пресвятия Богородици, преведени от книга Амартолон сотирия на Болгарски язик... В Будиме граде, 1817, чудо 11...“

5 „Книга сия зовомая ОГЛЕДАЛО описася... препростейшим и не книжним язиком болгарским долния Миссии, многогрешним во йеромонасех... Кирил Тетоец Пейчинович... в Будиме граде, 1816.“

6. „Книга глаголаемая УТЕШЕНИЕ ГРЕШНИМ приведена на простий язик от Кирила Йеромонаха... на тип Солунский при Хаджи Папа Теодосиа архимандрита Синаитскаго в лета 1840“.

7 Кирил Пејчиновиk. Собрани текстови. Скопје, 1974, стр. 88.

8 Пак там, стр. 92.

9 Пак там, стр. 12.

10 Пак там, 85: „Предговор на Пејчиновиk кон „УТЕШЕНИЕ ГРЕШНИМ“.

11 Пак там, стр. 52: Предисловие от Хаджи папа Теодосиа, архимандрита Синаитский.

12 Пак там, стр. 21.

13 Пак там, стр. 43.

14 В повечето македонски говори липсва звукът Х, а звукосъчетанието ЪЛ в централните говори се замества с ОЛ: **солзи, солнце, волк** или се изпуска Л: **съзи, сънце, вък**. Наставката НИЕ се среща само в черковни изрази: **рождение, покаяние, писание и др.** Следователно посочените особености Х, НИЕ, ЪЛ са насочени към източните говори заедно с думите от днешния ни книжовен език.

15 Пейчинович, Цит. съч., стр. 85—87.

16 Болгарска граматика — сега перво сочинена от Неофита П. П. сущаго из свещения обители Рилския, за употребление на Славено-болгарските училища... В Крагуевце, у Княжеско-сербской типография, 1835.

17 Вж. *Цариградски вестник*, бр. 44/1851.

18 Цитирано по Йордан Иванов. Българете в Македония, София, 1915, стр. 138.

19 Пак там, стр. 167.

20 Пак там, стр. 167—168.

21 Братя Миладинови. Преписка. Издирил, коментирал и редактирал Н. Трайков, София, 1964, стр. 15.

22 Пак там, стр. 94—95.

23 Пак там.

24 Пак там, стр. 104.

25 Пак там, стр. 126.

26 Пак там, стр. 49, 66 и сл.

27 Пак там, стр. 57—58.

28 Пак там, стр. 99.

29 Пак там, стр. 94.

30 Пак там, стр. 105—106.

31 Пак там, стр. 20 и 21.

32 Из дописката на Димитър Миладинов до в. *„Цариградски вестник“*, бр. 476. Вж. Братя Миладинови. Съчинения. София, 1965, стр. 52.

33 Вж. Братя Миладинови. Преписка, цит. съч. стр. 92.

34 Кузман Шапкарев за възраждането на българщината в Македония. София, 1984, стр. 380.

35 Юринич, С. Й. Ю. Щросмайер. СбНУ, кн. XXII—XXIII, София, 1906—1907, стр. 17—18.

36 Братя Миладинови, Преписка, стр. 136.

37 Братя Миладинови. Съчинения. Под редакцията на Никола Табаков, второ издание. Хемус, София (няма дата), стр. 60.

38 Братя Миладинови. Преписка, стр. 138.

39 Юринич, цит. съч., стр. 18.

40 Пак там.

41 Кузман Шапкарев, цит. съч., стр. 60.

42 Пак там, стр. 67.

43 Архив на Г. С. Раковски, том 2, 1957, стр. 794.

44 Български Букварь, чяст А или взаимоучителни таблици на наречие по-вразумително за македонските българи. Наредил Един Македонец... Цариград, 1868, стр. 45.

45 Голема българска читанка или втората чяст на Българскийт буквар на наречие по-вразумително на македонските българи. Наредил Един Македонец... Цариград, 1868, стр. 4.

46 Пак там, стр. 5.

47 Шапкарев, К. Наръчно св. благовествование или сбор от евангелските четива. Цариград, 1869: Предговорът.

48 Динеков, П. Писма на Кузман Шапкарев до проф. Марин Дринов. — Македонски преглед, год. IX, кн. 2, 1934, стр. 54—55.

49 Пак там, кн. 3—4, 1935, стр. 93.

50 Шапкарев, К. Сръбските великоидейни напряжения и нашите учени. — Периодическо списание, кн. 25—26, 1888, стр. 153—156.

51 Пак там, стр. 99—100.

52 Динеков, П. Делото на Кузман Шапкарев — Уводна статия към „Кузман А. Шапкарев. Сборник от български народни умотворения. Том първи, София, 1968, стр. 29.

53 Спространов, Е. По възраждането на гр. Охрид. — СбНУ, кн. XIII, София, 1891, стр. 621.

54 Григор Пърличев. Избрани произведения. София, 1980, стр. 267.

55 Пак там, стр. 273.

56 Пак там, стр. 279.

57 Пак там, стр. 282.

58 Арнаудов, М. Българското възраждане. София, 1944, стр. 141.

59 Григор Пърличев, цит. съч., стр. 244.

60 Пак там, стр. 243—245.

61 Пак там, стр. 285.
62 Пак там, стр. 295—296.
63 Пак там, стр. 179.
64 Пак там, стр. 319.
65 Пак там, стр. 216.
66 Пак там, стр. 277.
67 Пак там, стр. 238—239.
68 Григор Пърличев. Одбрани страници. Скопје, 1959,: Предговор — стр. 9.
69 Жинзифов, Р. Избрани съчинения. Второ издание, София, 1943, статията: „За превода на „Слово за пълкът Игорев", стр. 37—38.
70 Пак там, стр. 24.
71 Пак там, стр. 28.
72 Здравева, З. Съчинения на Райко Жинзифов. София, 1927. Стих. „Молитва".
73 Жинзифов, Цит. съч., стр. 49—50.
74 Пак там, стр., 48.
75 Благоев, Д. Съчинения, том първи, София, 1957, стр. 118 и сл.
76 Снегаров, Ив. Град Солун. София, 1937, стр. 204—205.
77 Документи за българското възраждане от архивата на Стефан Веркович 1860—1893. София, 1969, стр. 39.
78 В. *„Македония"*, бр. 17 от 1868.
79 Документи за българското възраждане, Цит. съч., стр. 372.
80 Благоев, Цит. съч., стр. 114—119.
81 Пак там.
82 Документи, Цит съч., стр. 32
83 Благоев, Цит. съч., стр. 119.
84 Документи . . ., Цит. съч., стр. 253.
85 В. *„България"*, бр. 25 от 1859.
86 Цитирано по Радев, С. Македония и българското възраждане в XIX век. Библиотека „Българска книга", кн. № 3, София, 1928, стр. 185.
87 Пърличев, Гр. Избрани произведения. София, 1970, стр. 251—253 и 282.
88 Иванов, Й. Българете в Македония. София, 1915, стр. 192.
89 Еничерев, Н. Г. Възспоминания и бележки. София, 1906, стр. 152—153. Дадено е цялото „Емирname" и в подробности са описани борбите на прилепчани за българска църква.
90 Пак там, стр. 149.
91 Кънчев, В. Избрани произведения. т. 2, София, 1970, стр. 257—262.
92 Пак там.
93 Цитирано по Иванов, Й. Цит. съч., стр. 99—100.
94 Бурмов, Т. Българо-гръцката църковна разпра. София, 1902, стр. 63—64; *в. „България"*, II, бр. 81, стр. 442.
95 Кънчев, В., Цит. съч., стр. 156—158.
96 *В. „Македония"*, бр. 50, 16 май 1869.
97 Документи за българското възраждане от архивата на Стефан Веркович 1860—1893. София, 1969, стр. 266.
98 *В. „Македония"*, бр. 48, 1869.
99 *В. „Право"*, бр. 7, 11 април 1870.

100 Пърличев, Гр. Цит. съч., стр. 215—216.

101 Благоев, Д. Цит. съч., стр. 123.

102 *В. „Јединство“* (Белград), бр. 102, 19 май 1971; Академик Кирил, патриарх български. Българското население в Македония в борбата за създаване на Екзархията. София, 1971, стр. 74.

103 Радев, С. Македония и българското възраждане в XIX век. Македонска библиотека, № 9, част III, издание на Македонския научен институт, 1928, стр. 464—465.

104 Протоколи на българския народен събор в Цариград през 1871. София, 1911, стр. V.

105 Баждаров, Г. Митрополит Методий Кусевич. — Сп. „Македония“, кн. IX, 1922, стр. 11—12.

106 *В. „Македония“*, бр. 7, 16 февруари 1871 (Притурка).

107 Протоколи на българския народен събор и пр. Цит. кн., стр. XIII—XVIII.

108 Протоколи на заседанијата на Прилепската општина. Подбор, редакция и коментар Лубен Лапе, Скопје, 1956, стр. 65.

109 *В. „Право“* — 7 юни 1874.

110 Радев, С. Цит. съч., стр. 484.

111 Академик Кирил, патриарх български. Българското население в Македония в борбата за създаване на Екзархията. София, 1971, стр. 78—79.

112 Пак там.

113 Кънчев, В. Цит. съч., стр. 168.

114 Македония. Сборник от документи и материали. София, 1978, стр. 290, документ 140. Вж. също Костурско в македонската революция. Официални документи из тайните турски архиви на Великото везирство и на Хилми паша. Събрани и преведени от Панчо Дорев. София, 1937, стр. 37—38.

115 Радев, С. Цит. съч., стр. 507—508.

116 Ацев, П. Баба Пара Матева Гърдановска. — Сп. *„Илюстрация Илинден“*, кн. 129.

117 Жизнеописание митрополита Охридско-Пловдивскаго Натанаила (Автобиографични бележки). — СбНУНК, кн. ХХУ, София, 1909, стр. 8.

118 Еничерев, Н. Цит. съч., стр. 392—393.

119 Македония . . ., стр. 61.

120 Жизнеописание митрополита . . . стр. 61

121 Спространов, Е. Цит. съчинение, стр. 622 и сл.

122 Кънчев, В. Цит. съч., стр. 266.

123 Протоколи на заседанията . . ., стр. 72.

124 Пак там, стр. 77—78.

125 Пак там, стр. 80.

126 Сто години новобългарско училище в град Прилеп. Скопје, 1943, стр. 197—198.

127 Овсяный, Н. Р. Болгарско ополчение и земское войско. СПб, 1904.

128 Македонците в културно-политическия живот на България. Анкета от изпълнителния комитет на македонските братства. София, 1918.

129 Кисьов, С. И. Българското опълчение в Освободителната руско-турска война 1877—1878. София, 1902.

130 Освобождение Болгарии от турецкого ига. Том трети. Моск-

ва, 1967, стр. 79—80.

131 Иванов, Й. Български старини из Македония, София, 1931, стр. 655—659.

132 Македония . . ., стр. 334.

133 Пловдивски Кирил. Натанаил Охридско-Пловдивски. София, 1952, стр. 223—226 и 259—266.

134 Български патриарх Кирил. Съпротивата срещу Берлинския договор. Кресненското въстание. София, 1955, стр. 121—122.

135 Пак там, стр. 182—183.

136 Пак там, стр. 211—212.

137 Македония . . ., стр. 356—357.

138 Български патриарх Кирил. Съпротивата . . ., стр. 231—234.

139 Пак там. стр. 235—237.

140 Сенкевич, И. Г. Из истории освободительной борбы в западной Македонии и Косово в 1878 и 1881. — Славянское источниковедение. Москва, 1965, стр. 270.

141 Цитираме според френския превод на обвинителния акт, направен от драгоманина на консулството Андон Лапе, поместен в цитираната статия на Сенкевич, И. Г., стр. 277—281.

142 Пак там.

143 Македонците в културно-политическия живот . . ., стр. 42—50.

144 Радев, С. Строители на съвременна България. Том първи, София, 1973, стр. 600—661.

145 Пак там, 666.

146 Материали за историята на Македонското освободително движение. Издава „Македонският научен институт“. Книга VIII: Спомени на Гьорчо Петров. Съобщава Л. Милетич. София, 1927, стр. 6—9.

147 Пандев, К. Националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1878—1903. София, 1979, стр. 130 и 133. За факсимиле на Устава вж. Гоце Делчев. Писма и други материали. София, 1967, стр. 22.

148 Основаването на ВМОРО (Из записките на Ив. х. Николов). Съобщава: Хр. Шалдев. — Илюстрация Илинден, кн. 71, стр. 3 и сл.

149 Пак там, кн. 79, стр. 7.

150 Материали за историята . . ., кн. IX; част II: Първият централен комитет на ВМРО — спомени на д-р Христо Татарчев. София, 1928, с. 102—103.

151 Македония . . ., стр. 489—495.

152 Пак там, стр. 463.

153 Пак там, стр. 495.

154 Автобиографията е издадена от „Дружество за македонски проучвания при Института за проучване на Балканския п-в“ под заглавие „Архив за македонските борби. Пинелопи Делта. I. Германос Каравангелис. Македонската борба (спомени). Второ издание. Съставител Василиос Лаурдас. Солун, 1950 г. Преводът, направен от Христо Дзавела, се намира в некоригиран езиково машинопис в архива на бившия Славянски комитет.

155 Силянов, Хр. Освободителните борби на Македония. Том втори. София, 1943, стр. 139.

156 Сборник „Илинден“, 1922. Издава Македонското студентско дружество „Вардар“, стр. 91.

157 Архив за македонската борба..., стр. 40—41.

158 Силянов, Хр. Цит. съч., стр. 209: (доклад на българския агент Андрей Тошев, № 447 от 30. III. 1905). Същото важи и за цитата от Сп. Раптис, пак там, стр. 208.

159 Извештаи од 1903 на српските консули, митрополити и училиштни инспектори во Македонија и коментар Лубен Лапе. Скопје, 1954, стр. 26—27.

160 Пак там, стр. 154.

161 Пак там, стр. 164.

162 Съюз на Българските Конституционни Клубове. Дневници на учредителния и Втория конгреси. Солун, 1910, стр. 83 ч 85.

163 Сп. *„Македонска мисъл“*, год. II, 1946—1947, стр. 138.

164 Дървингов, П. История на Македоно-одринското опълчение. Том I, София, 1919, стр. 2—3.

165 Пак там.

166 Балканската война 1912—1913 година. София, 1961, стр. 181.

167 Дървингов, П. Цит. съч., стр. 314.

168 Балканската война..., Цит. съч., стр. 400.

169 Цит. по Дървингов, П. Цит. съч., стр. 435.

170 Милетич, Л. Документи за противобългарските действия на сръбските и гръцките власти в Македония през 1912—1913 г. София, 1929, стр. 119, документ 26.

171 Цит. по Гоцев, Д. Националноосвободителната борба в Македония 1912—1915. София, 1981, стр. 49.

172 Милетич, Л. Цит. съч., стр. 231 и 235.

173 Цит. по *в. „Утро“*, бр. 890 от 29 юли 1913.

174 Цит. по *в. „Камбана“*, бр. 1702 от 16 октомври 1913.

175 Пърличев, К. Сръбският режим и революционната борба в Македония. София, 1917, стр. 28—29.

176 Стоянов, П. Македонија по време на Балканските и Първата световна војна. Скопје, 1969, стр. 139.

177 Григоров, К. Сръбските жестокости в Македония (1912—1913), София, 1917, стр. 34.

178 Карнегиевата анкета. Рапорт на международната комисия за анкетата по причините и последиците от Балканските войни. Вашингтон, 1914 година, стр. 161—162.

179 Пак там, стр. 162—163.

180 Пак там, стр. 148, 105 и 106.

181 Трайчев, Г. Град Прилеп. София, 1925, стр. 334—335.

182 Пърличев, К. Сръбският режим... стр. 64—66.

183 Цит. по Тошев, А. България и нейните съседи. София, 1943, стр. 58—59.

184 Македония..., стр. 594—595.

185 Цит. по Doklestic Kroz historij Makedonije, Zagreb, 1964, str. 212.

186 Македонците в културно-политическия живот..., стр. 24—25.

187 Иванов, Й. Българете в Македония..., Цит. съч., стр. LXII.

188 Рашайков, Т. Брацигово. София, 1973, стр. 22.

189 Пак там.

190 Бадев, Й. Македонската емиграция. — *Сп. „Македония“*,

1922, кн. VIII, стр. 2.

191 Михайлов, Ив. Спомени, т. II, стр. 43.

192 Пак там, стр. 39. Също *„Македония...“*, стр. 625.

193 Кулишев, Г. Ролята на македонската емиграция. — Сп. „Македония“, кн. 3, 1922, стр. 5. Също *„Македония...“*, стр. 682.

194 *„Македония...“*, стр. 682.

195 *Сп. „Векове“*, кн. I, 1980, стр. 47.

196 Пак там, стр. 49.

197 Пак там, стр 48.

198 Пак там, стр. 49.

199 Пак там, стр. 50.

200 Пак там.

201 Пак там.

202 Петров, Г. Изложение по законопроекта за трудовата поземлена собственост с оглед към закона за заселване на бежанците.

203 Мильовски, К. Македонското прашање во националната програма на КПМ (1919—1937). Скопје, 1962, стр. 18—19.

204 Doklestic, op. cit..., 231.

205 Пак там, стр. 221—222 (документа авторът намерил в Архива на военноисторическия институт в Белград).

206 Пак там, стр. 222.

207 Историја на македонскиот народ. Книга трета, Скопје, 1969, стр. 10.

208 Пак там, стр. 12.

209 Името на този човек засега не съобщаваме, понеже е жив и се намира в родния си град под робство.

210 Един от скопските комунистически първенци, Душан Цекич, открито заяви на скопския банкер Арие в присъствие на автора на тези редове, че партийното ръководство никога не е допускало да има такъв успех в Македония и разбрало, че той е получен не поради идейно убеждение, а по национални подбуди, и то в такъв размер, какъвто самите партийци не подозирали.

211 Мильовски. Цит. съч., стр. 12—13.

212 Историја на македонскиот народ... Тит. т. II, стр. 22.

213 Апостолов, А. Колонизацијата на Македонија во стара Југославија. Скопје, стр. 83; вж. и Доклестич. Цит. съч. стр. 227.

214 Апостолов, А. Цит. съч., стр. 83 (авторът сочи архивния номер и пр. на документа в подробности).

215 Пак там, стр. 97; стр. 222, заб. 148.

216 Пак там, приложение II.

217 Цит по Апостолов, А. Цит. съч., стр. 160.

218 Пак там, стр. 159.

219 Пак там, стр. 160—161.

220 Пак там, стр. 160—161.

221 Пак там, стр. 147.

222 Архив на СФРЈ, фонд „Пресбиро“, фасцикула 63.

223 Апостолов, А. Цит. съч., стр. 162.

224 Пак там.

225 Пак там.

226 Пак там, стр. 206.

227 Мильовски, К. Цит. съч., стр. 20.

228 Вж. Интервю на М. Апостолов във *в. „Политика“* от 30 март 1978.
229 Вж. Извештај од I конгрес на КПМ. Скопје, 1949, стр. 20.
230 Пълният текст на устава, окончателно редактиран през 1926 година, се намира в ЦПА, ф 226, оп 2, а. е. 214.
231 *Македония ...*, стр. 692—694.
232 Основните данни черпим от спомените на главната деятелка на организацията Гена Велева, както и от спомените на бивши членове на ММТРО. Оригиналите им са притежание на автора на тази книга.
233 Част от спомените на Петър Хаджипанзов са притежание на автора на тази книга.
234 Вж. *в. „Политика“*, бр. 7046 от 8 декември 1927.
235 Пак там, бр. 7047 от 9 декември 1927; в. „Време“, бр. 2145 от 9 декември 1927.
236 Пак там.
237 Пак там.
238 Revue de droit international, № 3 от 1929. Дописката е цитирана в този си вид от Veritas. Македония под иго 1919—1929, София, 1931, стр. 215.
239 *В. „Македония“*, 20 март 1928.
240 Пак там, 12 март 1928.
241 Пак там.
242 Цит. по La Macèdoine, Женева, бр. 46 от 27 април, 1928.
243 Пълният текст на Апела може да се види във в. „Македония“ от средата на декември 1930. Самият апел носи дата 12. XII. 1930. В същия вестник са поместени последователно и отзивите от световния печат, както и резолюциите на протестните събрания на македонската емиграция в България и Америка по повод апела и в негова подкрепа. След излизането му сръбската власт прибягва към репресии срещу домашните и другарите на Велева.
244 Пълният текст на петицията е обнародван в българския и чуждестранния печат и е от декември 1929. Вж. Veritas. Македония под иго ..., стр. CXCI.
245 Илюстрация *„Илинден“*, кн. 44, стр. 6.
246 Узуновски, Цв. Востанието 1941 во Македонија. — Гласник на Институтот за национална историја, бр. I, 1975, стр. 20.
247 Павловски, Ј. Судењата како последен пораз. Тетово, 1976, стр. 31.
248 Пак там, стр. 46.
249 Лапе Л. Активноста на главниот одбор на македонските друштва во Швејцарија 1918—1919 г. и документацията за тоа. Перифраза на същото авторът обстойно е дал в статията си „Македонско списание „L'independance macèdonienne“ во Швејцарија и неговата намена“. — Гласник, Скопје, 1971, бр. 3.
250 Павловски, Ј. Цит. съч., стр. 46—47.
251 Притежаваме фотокопие от документа, чийто оригинал се пази от македонския деятел Христо Ампов, софийски жител.
252 Вж. *в. „Зора“*, 6 май 1941 (с имената на 43 души).
253 Павловски, Ј. Цит. съч., стр. 37.
254 Оригиналният екземпляр се намира у споменатия Христо Ампов, а фотокопие — у автора на тези редове.
255 Павловски, Ј. Цит. съч., стр. 45—46.

256 Извори за ослободителната војна во Македонија 1941—1945, т. I, кн. 3, Скопје, 1970, док. 68. стр. 331—332.

257 Пак там, кн. 2, док. 75, стр. 356.

258 Пак там, док. 38, стр. 187; кн. I, док. 10, стр. 53.

259 Павловски, Ј. Цит. съч., стр. 48.

260 Пак там, стр. 32. В отдела „Прилози, фотографии и документи" е дадено и факсимиле на документа — Декларацията.

261 Спомените са притежание на автора на тази книга.

262 Спомените в препис също се съхраняват от автора на тази книга. Името на автора е Димитър Димов, сега юрист, пенсионер и жител на София.

263 Павловски, Ј. Цит. съч., стр. 345.

264 Пак там, стр. 350.

265 Пак там, стр. 351.

266 Пак там, стр. 102.

267 Пак там, 285.

268 Пак там, стр. 342.

269 Снимките са притежание на автора на тази книга.

270 Павловски, Ј. Цит. съч., стр. 319.

271 Извори за ослободителната војна..., кн. I, док. 10, стр. 53; кн. 2, док. 75, стр. 356; кн. I, док. 15, стр. 75.

272 Притежаваме копие от машинописа на този текст, предаден ни от автора му Димитър Димов, днес юрист, жител на София.

273 За това събитие още веднага Димо Казасов в качеството си на министър на пропагандата говори по Радио София. По телевизията семейство Савинови направо разказаха подробностите. Пишещият тези редове в лична среща с двамата съпрузи записа разказа им, предаден сега тук с големи съкращения. Някои допълнения са направени по разказа на Анастасия Атанасова Бахчеванова, говорителка по Радио София, която е правила списъка на даренията и на дарителите.

274 Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том VII, кн. I. Борбе у Македонији. Београд, 1952, стр. 13, 22 и сл.

275 Извори за ослободителната војна..., т. I, кн. 3, Скопје, 1968, док. II, стр. 74.

276 Пак там.

277 Пак там.

278 Манифест на Главниот щаб на НОВ и ПОМ. — Гласник на Институтот за националната историја, год. XII, бр. 3, Скопје, 1968, стр. 190—192.

279 Основните данни черпим от спомените на Константин Хрисимов—Смилец — единствен останал жив, но инвалид, с отрязан крак. Той ни представи собственоръчно копие от черновата на меморандума.

280 *В. „Македонско знаме"* (София), бр. 16 от 29 октомври 1947.

281 *В. „Нова Македонија"* от 26 март 1947, стр. 2 и сл.

282 Пак там, броя от 28 март 1947.

283 Пак там, стр. 4.

284 Пак там, броя от 27 март 1947.

285 Пак там, броя от 18 март 1947, стр. 4.

286 Пак там, броя от 27 март 1947, стр. 4.

287 Пак там.

288 Пак там, броя от 14 май 1948.

289 *В. „Борба“* (Београд) от 12 май 1948.

290 *В. „Нова Македонија“* от 14 май 1948.

291 Пак там.

292 *В. „Борба“* от 12 май 19 май 1948.

293 Пак там.

294 *В. „Нова Македонија“* от 14 май 1948.

295 По данни на сератници на Йордан Малчев, анкетирани от автора на тези редове.

296 УДБ-а — Управа Државне Безбедности, т. е. Управление на Държавната сигурност.

297 По данни на пострадали, анкетирани от автора на тази книга.

298 По данни, събрани от Димитър Гоцев, от с. Панчарево, Беровско, доцент по история в Университета „Климент Охридски“.

299 Част от материала е публикуван в американския български печат, главно във в. „Македонска трибуна“, статията на Осоговски „Вълнуваща тридесетгодишнина“, последователно в бр. 5, 12 и 19 август 1976 г.

300 Данните взимаме от факсимилето на присъдата и от спомените на най-образования от групата — Алекси Стоименов.

301 Спомените са записани от автора на тази книга.

302 Осоговски. Цит. вестник.

303 Пак там.

304 *В. „Нова Македонија“* от 20 и 22 ноември 1947.

305 След ликвидирането на диктатурата на Лазар Колишевски през 1989 г. и пълното му изобличение като сръбски сатрап в Македония името на Методий Андонов Ченто отново става знаме на родолюбивите сили срещу великосръбската агресия. Документ за това е книгата на Фиданка Танаскова „Методија Андонов Ченто“, издание на „Нова Македония“ през 1990 г. В нея е изрисуван истинският образ на Ченто като „НЕОБИКНОВЕНА, ЗАБЕЛЕЖИТЕЛНА ФИГУРА НА ПО-БЛИЗКОТО МАКЕДОНСКО МИНАЛО И СЛЕД ТОВА“ (стр. 84), която днес вдъхновява борците за свобода, суверенитет и независимост на Република Македония.

306 Гръцки жития на Климент Охридски. Превод на Александър Милев при успореден гръцки текст на оригинала. София, 1966, § 62 и 66.

307 Заимов, Й. Битолски надпис на Иван Владислав, самодържец български. София, 1970, стр. 33—34 и прил. 3.

308 Гоце Делчев. Писма и други материали. София, 1967, стр. 116.

309 Петров, П., Билярски, Ц. Документи за дейността на Дамян Груев. — Военно-истор. сборник, 1989, кн. 6, стр. 173.

310 *В. „Политика“* (Београд), 24 ноем. 1985.

311 *В. „Нова Македонија“* от 12 юни до 6 юли 1989 — 22 продължения от обстойната статия на проф. д-р Александър Апостолов. Също и писанията на други автори в броевете от 17, 19, 25, 27 и пр. 1989 г.

312 Пак там.

313 Пак там, броя от 1 ноември 1989.

314 Вж. *в. „Нова Македонија“* от 5 август 1990.

315 Пак там, броя от 10 август 1990 (думи на оратора Драган Богдановски).
316 Пак там, стр. 4, кол. 4 (сръбската теза: „Всякой, който е против Сърбия, непременно е за България“).
317 Пак там.
318 Манифестът е поместен във *в. „Нова Македонија“* от 3 август 1990. А притежаваме и ксерокопие от програмата на ВМРО—ДПМНЕ.
319 Изказването е направено по Новосадската телевизия през май 1991. Вж. *в. „Дума“* от май 1991.

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРЕДГОВОР 5

ГЛАВА ПЪРВА

НАЦИОНАЛНОТО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ, ОТРАЗЕНО В ДЕЛОТО НА ИМЕНИТИТЕ ВЪЗРОЖДЕНЦИ ОТ МАКЕДОНИЯ 9
1. Отец Паисий Хилендарски (1722—1798) 9
2. Йоаким Кърчовски (средата на XVIII в. — 1820 13
3. Будителското дело на Кирил Пейчинович (1771—1845) 16
4. Първият теоретик на българския литературен език — Неофит Рилски (1793—1881) от Банско 19
5. Бурният възрожденски зов на Йордан Хаджиконстантинов — Джинот (1818—1882) от Велес 21
6. Поборникът за единен български книжовен език — Партений Зографски (1818—1876) от Галичник 23
7. Всебългарските апостоли братя Миладинови от Струга 24
8. Кузман Шапкарев (1834—1908) от Охрид 31
9. Григор Ставрев Пърличев (1810—1893) от Охрид 36
10. Певецът на българското възраждане Райко Жинзифов (1839—1877) от Велес 42
11. Георги Константинов (Динков) Държиловец (1839—1876) от Воденско 48

ГЛАВА ВТОРА

САМООПРЕДЕЛЕНИЕТО НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ ПРИ УЧРЕДЯВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ЕКЗАРХИЯ 56
1. Предшествуващи прояви 56
Бунтът на кукушани срещу Патриаршията и актът за уния с Римския папа през 1859 година 56
Отражението в Охрид на кукушките събития 58
Събитията в Прилеп 59
Борбите и победата във Велес 60
Народното движение в Скопие 62
В останалите градове на Македония 64
Народните възторзи при издаването на султанския ферман за учредяването на българска независима църква 65
2. Участие на делегати от цяла Македония при учредяването на Българската екзархия през 1871 година 67

ГЛАВА ТРЕТА

ИСТИЛЯМИТЕ В МАКЕДОНИЯ — ВЪРХОВНА ИЗЯВА НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ 73
1. Народни копнежи в Македония за български владици 73

2. Истилямите в Охрид и Скопие 74
3. Нови копнежи за приложение на Фермана . . . 76
4. Бурна изява на българския дух при посрещането на първите български владици в Македония . . . 78
Посрещането на Натанаил Охридски 78
Посрещането на митрополит Доротей Скопски . . 81
Посрещането на митрополит Дамаскин във Велес . 82
5. По-нататъшни копнежи на останалите без свой владика македонски епархии 83

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

НАЦИОНАЛНИ ИЗЯВИ ПРИ ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ ДВИЖЕНИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ДО БАЛКАНСКАТА ВОЙНА 87
1. Участие в революционните акции в предосвобожденската епоха 87
2. Участие на македонските българи в Освободителната руско-турска война (1877—1878) 89
3. Кресненско-Разложкото въстание от 1878—1879 година — мощна изява за обединение на българския народ 92
4. Съзаклятието в Охридско, Прилепско и Битолски Демирхисар 100
5. Доброволците от Македония в Сръбско-българската война 104
6. Най-внушителната национална изява на българщината в Македония чрез ВМОРО 106
7. Организирани масови изяви на българско национално съзнание през време на Хуриета 113

ГЛАВА ПЕТА

НАЦИОНАЛНА ИЗЯВА ПРИ ОСВОБОДИТЕЛНИТЕ БОРБИ НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ ОТ БАЛКАНСКАТА ВОЙНА ДО КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА . 115
1. Македоно-одринското опълчение в двете балкански войни 115
2. Въстанието на българите в Тиквешко и Охридско срещу сръбския гнет 119
3. Масово дезертиране на македонските новобранци от Сръбската армия. Техният подвиг в Крагуевац . . 130
4. Военният принос на македонските българи през Първата световна война 136

ГЛАВА ШЕСТА

ОГРОМНАТА МАКЕДОНСКА ЕМИГРАЦИЯ В БЪЛГАРИЯ И АМЕРИКА КАТО ИЗРАЗИТЕЛ НА НАЦИОНАЛНОТО САМООПРЕДЕЛЕНИЕ НА МАКЕДОНИЯ 141

ГЛАВА СЕДМА

САМООПРЕДЕЛЕНИЕТО, ИЗРАЗЕНО ЧРЕЗ БОРБИТЕ ЗА СПАСЕНИЕ НА БЪЛГАРСКОТО ИМЕ ПРЕЗ ПЕРИОДА МЕЖДУ ДВЕТЕ СВЕТОВНИ ВОЙНИ (1918—1940) . . 163

1. Масови изяви на българско съзнание чрез участие в революционните акции на възстановената ВМРО . . . 163
   - Безброй сражения между революционните чети и сръбските въоръжени сили 164
   - Признания на военните власти за българската съпротива в Македония 165
   - Масовото гласуване на българското население във Вардарска Македония за комунистическата партия на изборите за „Конституантата“ през 1920 година . . 167
   - Реакция на сръбската буржоазна власт чрез засилен терор над българското население и колонизиране на страната със сръбски преселници 168
   - Безброй съдебни процеси срещу хиляди съратници на ВМРО като признание за масова изява на българско съзнание 173
2. Скопският студентски процес през 1927 г. и българската изява на млада Македония чрез Македонската младежка тайна революционна организация (ММТРО) и Тайната културно-просветна организация на македонските българки 175
   - Македонската младежка тайна революционна организация и нейното значение за запазване на българското име в Македония 176
   - Тайната културно-просветна организация на македонските българки и нейната роля 179
   - Самият студентски процес в Скопйе 181
   - Събитията непосредствено след Студентския процес . 186
   - Гласът на Македония пред световната общественост 189

ГЛАВА ОСМА

ВЪРХОВНИ МОМЕНТИ НА САМООПРЕДЕЛЕНИЕТО НА МАКЕДОНСКИТЕ БЪЛГАРИ ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 193

1. Поведението на македонските войници при разгрома на Югославия през април 1941 193
2. Българските акционни комитети във Вардарска Македония 194
3. Посрещането на българските войски — най-върховният момент на българската изява в Македония . . . 199
4. Делото на местните български национални сили през Втората световна война 208

ГЛАВА ДЕВЕТА

ЖЕРТВОПРИНОШЕНИЯ ПРЕД ОЛТАРА НА БЪЛГАРСКОТО ИМЕ В МАКЕДОНИЯ 216

1. Българският дух в Охрид в най-усилните дни . . 216
Раздялата с българските войски 216
Спасяване на българските военнопленици от германски плен 219
2. Началният кървав данък заради българската изява 221
3. Нелегални организации за спасяване на българското име 226
Организация „Демократичен фронт“ „Илинден 1903“.
Първият меморандум до Великите сили 227
Организацията на тримата доктори. Вторият меморандум 231
Организацията на Ангел Мишев 235
4. Локални нелегални организации за съпротива . . 239
Нелегалната организация начело с Йордан Малчев (1945—1948) 241
Тайни младежки организации 242
Щипската тайна група 242
Струмишката тайна организационна група 243
Съзаклятието в с. Велюса (Струмишко) през 1948—1949 245
Други младежки бунтове и съзаклятия 246
Бунтове в Скопската и Велешката гимназия . . . 247
Бунтът в гимназията на Кавадарци 247
Конспирацията в Охридската гимназия 248
5. Трагичният край на Методий Ченто 248
ЗАКЛЮЧИТЕЛНИ ДУМИ 255
БЕЛЕЖКИ 273

ЗАБЕЛЯЗАНИ ГРЕШКИ

СТРАНИЦА	РЕД	НАПИСАНО	ДА СЕ ЧЕТЕ
88	6 отгоре	1868	1867 — 1868
94	12	Селско	Сярско
109	2	гърма	грьма
146	17	века	в ека
225	8	вместо тоя повтарящ се ред да се постави	изцапали македонското име и македонската чест 277
266	8 отдолу	Македони	«Нова Македони»

20 лв,